

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЖТИМОЙ ИҚТИСОДИЙ ФАКУЛЬТЕТИ**

“ТАРИХ” КАФЕДРАСИ

**ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ
ФАНИДАН**

2-курс барча бакалавр йўналишлари учун

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Тузувчи: Джураев И.

Гулистон - 2018

Ушбу Ўқув-услубий мажмуа Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан 27.08.2017 йил санасидаги № 1.06-сонли буйруғи билан тасдиқланган фан дастури асосида ишлаб чиқилган.

Тузувчи: ГулДУ “Тарих” кафедраси ўқитувчиси: Джураев И. Н.

Тақризчилар: ЎзМУ “Социология” кафедраси мудири, с.ф.н. доцент К.Калонов
ГулДУ “Тарих” кафедраси катта ўқитувчиси М.Шодмонқулова
ГулДУ “Тарих” кафедраси ўқитувчиси Д.Саматова

Ўқув-услубий мажмуа ГулДУ Ўқув-услубий Кенгашида кўриб чиқилиб, _____ санасидаги № _____ - сонли баённомаси билан ишлатишга тавсия этилган.

Мундарижа

КИРИШ

Ўқув материаллари

1-мавзу: Фуқаролик жамияти фанининг предмети, объекти, мақсад ва вазифалари

2-мавзу: Фуқаролик жамияти ғоялари эволюцияси.

3-мавзу: Жаҳон тажрибасида фуқаролик жамияти институтлари фаолияти.

4-мавзу: Фуқаро, фуқаровийлик ва фаол фуқаролик позитсияси

5-мавзу: Қонун устуворлиги - фуқаролик жамиятининг муҳим омили

6-мавзу: Сайлов ҳуқуқи эркинлиги - фуқаролик жамиятининг шarti

7-мавзу: Коррупцияга қарши кураш - фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг устувор шarti

8-мавзу: Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этишнинг илмий- методологик, назарий асослари

9-мавзу: Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши

ва ривожланиши

10-мавзу: Ахборот соҳасини ислоҳ қилиш, ахборот ва сўз эркинлигини таъминлаш

11-мавзу: Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари

12-мавзу: Жамоатчилик назорати ва давлат органлари фаолиятининг очиклиги. Ижтимоий шериклик

13-мавзу: Фаол фуқаролик позитсиясига эга бўлган ёш авлодни тарбиялашнинг асосий йўналишлари

Амалий машғулотлар

Мустақил таълим машғулотлари

Глоссарий

Иловалар Фан дастури;

Ишчи фан дастури;

Тарқатма материаллар;

Тестлар;

КИРИШ

“Фуъаролик жамияти” фанининг асосий мақсади - жамиятнинг сиёсий тизими, ижтимоий, сиёсий жараёнлар ва сиёсий ҳокимият ҳамда унинг таркибий қисмлари, сиёсий партиялар, ва бошқа ижтимоий, сиёсий ташкилотлар уларнинг ўзаро муносабатларини чуқур таҳлилий ўрганиш. Шунингдек, истиқлол йилларида мамлакатимизда амалга оширилган демократик ислохотлар уларнинг мазмун-моҳияти ҳамда аҳамияти очиб берилади.

Биринчи Президент И.А.Каримов томонидан демократик фуқаролик жамият қуриш назарий асосларининг ишлаб чиқилиши. Уни таҳлилий ўрганишни тақозо этувчи шарт-шароитлар ва омиллар талабаларга чуқур ўргатилади.

Ўзбекистонда демократик жамият қуришда янги тарихий даврнинг бошланиши, 2017-2021 йилларга мулжалланган Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш стратегиясининг моҳиятини чуқур урганиш ҳамда Мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг демократик фуқаролик жамияти қуриш билан боғлиқ назарий асосларнинг ишлаб чиқилишини илмий ижодий асосда урганиш.

Ҳар бири мавзу якунида таълим технологиялари келтирилган бўлиб, уларни қўллаш бўйича аниқ тавсиялар берилган. Шунингдек, мазкур фандан ишлаб чиқилган ўқув - услубий мажмуа (ЎУМ) да баён этилган.

- Мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислохотларда фаол иштирок этиш.
- Биринчи Президент И.А.Каримов асарларида баён этилган демократик ислохотлар билан боғлиқ билим ва малакаларини ошириш.
- Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг сайловолди учрашувларинида сўзлаган нутқлари урганиш
- 2017-2021 йилларга мулжалланган Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш стратегиясининг моҳиятини чуқур урганиш.
- Талабада Ўзбекистонда демократик жамият шаклланишида, маҳалла ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўрни ҳақидаги тушунчаларни бериш.

Мазкур фанни урганиш учун бокалавр - иқтисодчи давлат таълим стандартларида кўзда тутилган барча ижтимоий - гуманитар фанлар билан бевосита алоқада бўлади. “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” фанининг маъруза машғулотларида керакли маълумотлар кўргазмали равишда тақдим этилади ҳамда бошқа янги педагогик технологиялардан унумли фойдаланилади.

Талабаларнинг мустақил ўқиши, маъруза тинглаши ва бошқа педтехнологиялардан унумли фойдаланиши, уларнинг олган тегишли маълумотларини, билим ва малакаларини яхлит тизимга келтиради.

1 – МАВЗУ: ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ОБЪЕКТИ, МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Режа:

1. Фуқаролик жамияти фанининг предмети ва объекти.
2. Фуқаролик жамияти фанининг тушунчалари, қонуниятлари ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан ўзаро боғлиқлиги.
3. Фуқаролик жамияти - тараққиётнинг юқори босқичи.

Таянч сўзлар: фуқаро, фуқаролик жамияти, давлат, давлат ҳокимияти, ҳуқуқий давлат, сиёсий институтлар, фуқаролик жамияти институтлари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги, инсон ҳуқуқлари.

1. Фуқаролик жамияти фанининг предмети ва объекти.

Мустақилликка эришганимиздан кейин бозор иқтисодиётига асосланган мустақил демократик давлат барпо этиш, инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари, қонун устуворлиги ҳамда мамлакатимиз барча фуқаролари учун қонун олдида тенглик таъминланадиган фуқаролик жамиятини шакллантириш стратегик мақсад сифатида белгиланган.

Президентимиз И.А.Каримов «Бизнинг бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантиришдан иборат»¹¹ деб таъкидлаган эди.

Фуқаролик жамияти тушунчаси – кишилиқ жамиятининг асрлар мобайнида шаклланган тафаккур маҳсули бўлиб инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳолати билан белгиланади. Фуқаролик жамиятининг пойдеворини яратиш ва уни амалда шакллантириш учун аввало у ҳақдаги ғоялар генезисини, асосларини билиш лозим. Фуқаролик жамияти маълум асослар (иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, маънавий) яратилгандагина шаклланиши мумкин. Булар қуйдагилардан иборат:

иқтисодий асос - шахс ва жамият манфаатларининг умумийлигига асосланган мулк шакллари хилма-хиллиги, иқтисодий плюрализм, кўп укладлилиқ, эркин бозор муносабатлари. Қайсики жамиятда унинг ҳар бир аъзоси, қандайдир мулкка эга бўлиши, ўз хоҳиши билан тасарруф этиш, сарфлаш ҳуқуқига эга бўлиши, хусусий мулк дахлсизлиги, давлат томонидан қафолатланган тадбиркорлик, меҳнат ва истеъмол фаолияти эркинлигининг таъминланганлиги.

ижтимоий-сиёсий асос – мустақил давлатларнинг ташкил топиши, иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятнинг ажратилиши. Инсонларнинг ўз мақсадларини ҳимоя қилиш мақсадида маълум ташкилотларга бирлашиши. Ҳокимиятлар турли-туман марказлар, ташкилотлар, сиёсий институтлар қўлида жамланган бўлса, улар бир-бирини чеклайди ва мувозанатга солиб туради. Сиёсий плюрализм, давлат ҳокимияти функцияларининг секин-аста фуқаролик жамияти институтларига бериб борилиши. “Кучли давлатдан – кучли жамият сари” тамойилининг намоён бўлиши. Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек, “Фуқаролик жамияти қуриш бир қанча ваколатли вазифаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, жамоат тузилмаларига ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кўзда тутди”².

ҳуқуқий асоси – инсон учун аҳамиятли бўлган озодлик, тенглик, адолат қадриятларининг қарор топиши юридик тенгликнинг таъминланиши ва уларга ҳуқуқ ва эркинликлар бериш орқали қонун йўли билан тан олиниши. “Қонун ҳуқумрон бўлган жойда эркинлик ҳам бўлади” (А.Темур). “Адолат - қонун устуворлигида” тамойилининг амал қилиниши. ...“Фуқаролар билан давлат ўзаро ҳуқуқлар ва бурчлар орқали узвий боғлиқдирлар. Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, ҳеч ким уларни суднинг қарорисиз маҳрум этиши ёки чеклаши мумкин эмас. Айни вақтда фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари бшқа фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид бўлмаслиги лозим”³.

маънавий асос – инсонлар ўз кадр-кимматига, жамиятнинг асосий қадриятлари ҳимоясига тура оладиган зарурият туғилганда улар учун қураша оладиган бўлишлари, виждон эркинлиги, ахлоқий нормаларга риоя қилиш, ягона мафкура дунёқарашнинг яқка ҳокимлигининг мавжуд эмаслиги, ижтимоий жараёнларни демократлаштиришда бевосита ва бивосита иштирок этишлари, фуқаролик позициясига эга эканлиги. “Тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйикда, қулликдан қулулмаса, инсон тўла озод бўлолмайди. Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади”⁴.

Ўзбекистонда янги жамиятни ривожлантириш ислохотлари жараёнида жаҳондаги турли мамлакатларда фуқаролик жамияти асосларининг яратилиши турли даражада ва даврларда амалга оширилганлигининг назарий ва амалий жиҳатларини, тажрибаларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, фуқаролик жамиятининг бупрогрессив жиҳатлари (тамойиллари ва белгиларини) синалган тажриба сифатида ўтиш даврини ўз бошидан кечираётган мамлакатларда фуқаролик жамияти қуришда эътиборга олишга имкон беради. Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамияти фанини олий таълим тизимида ўқитиш

¹¹Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон. 2000. 8-жилд. -Б-331.

² Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Тошкент. “Ўзбекистон”, 1999.7-жилд 388-бет.

³ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқилол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996, 1-жилд.126-бет.

⁴Каримов.И.А.Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996,3-жилд.34-бет.

долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Фуқаролик жамияти фанини ўқитиш асносида мамлакатда “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” тамойили асосида ислохотларни янада чуқурлаштиришга доир тажрибалар ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билимлари ёрдамида нафақат янги жамиятда яшайдиган, балки бу жамиятнинг ривожлантиришда бевосита фаол иштирок эта оладиган ёш авлодни шакллантиришга қаратилган билимлар бериш назарда тутилади.

Аслини олганда “фуқаролик жамияти” атамаси турли хорижий адабиётларда алоҳида мазмун касб этган тушунча бўлиб, у ҳозирги давр талқинда жамиятнинг муайян шакли (ҳолати ва хусусияти)ни, унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий табиатини, ривожланиш даражасини ифодалайди. Фуқаролик жамиятини шакллантириш масалалари доимо давлатни такомиллаштириш, ҳуқуқ ва қонуннинг родини юксалтириш муаммолари ҳал этиш билан чамбарчас тарзда ўзаро боғлиқдир.

Фуқаролик жамияти фанининг предмети фуқаролик жамиятининг шаклланиши, ривожланиши, ҳар бир миллий давлатда фуқаролик жамияти қарор топишининг умумий, ўзига хос қонуниятларини ва тамойилларини ўрганишдан иборатдир.

Фуқаролик жамияти фанининг **объекти** – бу ривожланган мамлакатларда ва Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шаклланиш ва ривожланиш жараёни ҳисобланади. Бу жараён ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳалардаги туб ўзгаришларни ифодалайди ва бир неча ўн йилликларни ўз ичига олиб, унда фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий давлат билан ўзар уйғунликда ривожланиш босқичлари назарий ва амалий нуқтаи назарлардан ўрганилади.

Фуқаролик жамияти фанининг **предмети** – бу узоқ ва босқичма-босқич тарздаги тарихий ривожланиш натижасидан иборат бўлиб, фуқаролик жамияти шаклланган ва ривожланган оралиқ давр – бир неча авлодларнинг янги жамият қуришдаги иштироки, жамиятшунос олимларнинг бу жамиятни ривожлантиришга доир назарий ишланмалари, Президент И.А.Каримов томонидан Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуришнинг “Ўзбек модели”га хос назарий қарашлар, мамлакатда фуқаролик жамиятининг ривожланиш жараёнидан иборатдир.

Фанни ўқитишдан мақсад- талаба ёшлар онгида фуқаролик жамиятига доир тасаввурларни сингдириш, уларда жамиятни ривожлантиришга доир мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш, Ватанга садоқат ҳис-туйғуларини юксалтириш кабилардан иборатдир. Фаннинг вазифалари қуйидагиларда намоён бўлади:

- жаҳон тажрибаси ва миллий воқеликларни ўрганиш асносида фуқаролик жамиятига доир концепциялар мазмун-моҳиятини очиб бериш;

- талабаларга фуқаролик жамиятига доир тушунчаларни таҳлил қилишда, унга доир назарияларни ўрганишда ҳар томонлама кўмаклашиш, уларнинг жамиятга доир қарашларини бойитиш;

- фуқаролик жамияти қуриш ислохотларида шахснинг родини очиб бериш асносида талабаларда шахсий фуқаролик нуқтаи назарларни шакллантиришга ёрдамлашиш;

- талабалар онгига фуқаролик жамияти қуриш жараёнида пайдо бўладиган муаммолар ва уларнинг ечимларига доир билимларни сингдириш;

- талабаларга фуқаролик жамиятига доир назарий ишланмаларни таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантиришларида уларга ҳар томонлама кўмаклашиш;

- тараққиётнинг “ўзбек модели” ва фуқаролик жамиятини барпо этишнинг илмий-методологик асосларига доир билимларни ўзлаштиришларига кўмаклашиш;

- талабаларга ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг асосий белгилари ва ўзаро таъсир этиш механизмларига доир тушунчаларга доир билимлар бериш;

- фуқаролик жамиятини барпо этишнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий асосларини очиб бериш;

- фуқаролик жамиятининг иқтисодий таянчи – нодавлат ва шахсий мулкчилик, тадбиркорлик ва фермерликни ривожлантиришга доир билимлар бериш;

- талабалар онгини фуқаролик жамиятининг маърифий ва руҳий асоси – миллий маънавиятни тиклаш ва уни ривожлантиришга доир билимлар билан бойитиш;

- “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилининг мазмун-моҳиятини тушунтириш;

- “Адолат – қонун устуворлигида” тамойилининг моҳияти ва аҳамиятига доир билимлар бериш;

- сайлов ҳуқуқи эркинлиги - фуқаролик жамиятининг муҳим мезони эканлигини асослаш;

- фуқаролик жамияти институтлари ривожланишида жаҳон тажрибасининг ўрнини очиб бериш;

- ижтимоий инновацияларнинг фуқаролик жамияти шаклланиши ва ривожланишига таъсири тўғрисида билимлар бериш;

- сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳаларни эркинлаштириш ислохотларини фуқаролик жамиятини ривожлантиришдаги аҳамиятини очиб бериш;

- жамиятда фуқаролар манфаатлари мувозанатини таъминлаш масаласи ҳақида тушунчалар бериш;

- фуқаролик жамиятини ривожлантиришда сиёсий партияларнинг ўрни ва аҳамиятини кўрсатиб бериш;

- нодавлат нотижорат ташкилотларининг фуқаролик жамияти институти сифатидаги ўрнини очиб бериш;

- оммавий ахборот воситаларини эркинлаштиришга доир билимлар бериш;

- фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ёритиб бериш;

- жамоатчилик назорати ва давлат органлари фаолиятининг очиклигини таъминланиш масалаларини ёритиш;

- ижтимоий шериклик тўғрисида билимлар бериш ва ёшларда фаол фуқаролик позицияларини шакллантириш механизмларига доир билимлар бериш.

Фуқаролик жамияти фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида талабаларда қуйидаги билим, кўникма шакллантирилади:

– Фуқаролик жамияти тўғрисида назарий билимлар ва уларнинг Ўзбекистон ва жаҳон тажрибасида намоён бўлишининг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида; талабаларда фуқаролик жамияти тўғрисидаги назарий билимлар ва кўникмалар; жаҳонда фуқаролик жамиятининг шаклланиш ва ривожланиш тажрибалари; фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши тўғрисида; ўтмиш, бугун ва келажак воқеаларини баҳолашда билишнинг турли услубларидан фойдаланиш; фуқаролик жамиятида давлат бошқарув органларини демократлаштириш ва модернизациялаш жараёнлари; давлат ҳокимияти органлари тизими ва фуқаролик жамиятида давлат бошқаруви тузилмасини билиш; фуқаролик жамияти куришнинг мазмунмоҳияти ҳақида муайян билимларга эга бўлиши;

– фуқаролик жамият куришнинг миллий ва умуминсоний демократик тамойилларини; хорижий мамлакатларнинг фуқаролик жамият куриш бўйича илғор тажриба ва усулларини; ривожланган мамлакатларда мамлакатни демократлаштириш ва модернизациялашнинг асосий тамойиллари ҳамда уларнинг “Ўзбек модели” тамойиллари билан қиёсий таҳлилин; демократик давлат ва фуқаролик жамиятини куришнинг ҳуқуқий асосларини; таракқиётнинг “Ўзбек модели” тамойиллари моҳиятини билиши ва улардан фойдалана олиши;

– марказлашган режали иқтисодиёт ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг фарқли томонларини аниқлаш; мамлакатни демократлаштириш ва бозор иқтисодиётига ўтишининг инқилобий ва тадрижий (эволюцион) йўлларининг ютуқ ва камчиликларини баҳолаш; мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишнинг моҳияти ва босқичлари; мамлакат иқтисодиётини модернизациялаш ва диверсификациялаш, ижтимоий ҳаётни янгилаш кўникмаларига эга бўлиши керак;

– мамлакатда амалга ошириладиган ислохотлар моҳиятини англаган ҳолда улардан ўз касбида фойдаланиш; “Ўзбек модели” эришадиган натижаларидан ўз ишларида фойдаланиш; мамлакатни демократлаштириш ва фуқаролик жамиятини куриш бўйича ўз хулосаларини бера олиш; мамлакатимизнинг жаҳон бўйича эришадиган ютуқларини таҳлил қилиш малакаларига эга бўлиши керак.

2. Фуқаролик жамияти фанининг тушунчалари, қонуниятлари ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан ўзаро боғлиқлиги.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши тўғрисидаги умумэтироф этилган **қонуниятларни** 2 гуруҳга ажратиш мумкин.

1-гуруҳ. Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши тўғрисидаги умумэтироф этилган қонуниятлар.

2-гуруҳ. Ҳар бир мамлакатларнинг миллий ва тарихий ривожланишидаги ўзига хос жиҳатларини ҳисобга оладиган қонуниятлар.

Фаннинг асосий тушунчалари: фуқаро, жамият, фуқаролик жамияти, давлат, ҳуқуқий давлат, сиёсий институтлар, фуқаролик жамияти институтлари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги, инсон ҳуқуқлари, жамиятининг ижтимоий тузилмаси, жамиятининг иқтисодий асослари, демократик институтлар, қонун устуворлиги, сайлов, сайлов ҳуқуқи, фуқаровийлик, фуқаро фаоллиги, юрт тинчлиги, ватан равнақи, халқ фаровонлиги, юксак маънавият, дахлдорлик ҳисси, оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш, ўзини ўзи бошқариш, Миллатлар ва конфессиялараро тотувлик, жамоатчилик назорати, давлат органлари фаолиятининг очиклиги, ижтимоий шериклик кабилардир.

Фуқаролик жамияти фанини ўқитиш жараёнида илмийлик, тарихийлик, мантикийлик, тизимлилик, қиёсий таҳлил методларидан фойдаланилади.

Илмийлик – фуқаролик жамияти тўғрисидаги ғоялар, назариялар, замонавий концепцияларни таҳлил қилиш асосида унинг методологик назарий асосларини кўрсатиш.

Тарихийлик - фуқаролик жамиятининг шаклланишининг тарихий босқичлари, уларнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилган ҳолда жаҳон тажрибасида эришилган ютуқлардан фойдаланиш асосида таҳлил этиш.

Мантикийлик – фуқаролик жамияти шаклланишининг генезисидан то бугунги ҳолатигача бўлган жиҳатларини (асосий белгилари, омиллари, тамойиллари, функциялари) узвийлик асосида таҳлил қилиш.

Тизимлилик – фуқаролик жамиятини бир бутун тизим сифатида ва ҳар бир белгиларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва тизимдаги ўрни ва ролини кўрсатиш.

Қиёсий таҳлил методи – фуқаролик жамияти шаклланиш ва ривожланиш тажрибаларини солиштириш, ҳар бир давлатдаги ўзига хос жиҳатларини кўрсатиш.

Фуқаролик жамияти фани бакалавриат босқичи ўқув режасидаги Ўзбекистонда демократик жамият куриш назарияси ва амалиёти, Ҳуқуқшунослик, Социология, Ўзбекистон тарихи, Фалсафа, Миллий ғоя: асосий тушунча ва тамойиллар, Иқтисодиёт назарияси, Маънавият асослари, Маданиятшунослик каби фанлар билан ўзаро боғлиқдир. Бу фанларда фуқаролик жамияти шаклланиши ва ривожланишининг турли йўналишларидаги ҳолати, қонуниятлари, тамойиллари ўрганилади. Фуқаролик жамияти фаннинг ўзига

хослиги шундан иборатки, у жамиятни ривожланиб боровчи бир бутун яхлит тизим ва тизимнинг таркибий қисмлари сифатида ўрғанади.

Фуқаролик жамияти фанининг методологик функцияси ижтимоий фанларнинг ривожланиши ижтимоий жараёнларни ўрганишнинг умумий йўналишларини белгилашда, ишлаб чиқилган меъёрларнинг дастурил амал сифатида фойдаланишда яққол кўзга ташланади.

Фуқаролик жамияти фанининг прогностик функцияси жамиятнинг ривожланиш истиқболларини олдиндан кўришга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг намоён бўлишида кўринади. Жамиятнинг ҳар бир фуқароси ўз касби-кори ва ихтисослигидан қаътий назар жамият ривожланиши тўғрисидаги билимлари чуқур эгаллаши орқалигина ён атрофида рўй бераётган воқеа ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатларини билиши, уларни бошқаришда бевосита ёки билвосита иштирок этиш, бунёдкор кучга айланиши мумкин.

«Эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган, - деб таъкидлайди И.А.Каримов. – Биз бундай жамиятни куришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз»⁵.

Шуни таъкидлаш лозимки, инсоният тараққиётининг Аристотель, Платон, Цицерон ва бошқа мутафаккирлар яшаган тарихий босқичида фуқаролик жамияти деганда давлатни тушунган. Бу ҳол анча узоқ вақт мавжуд бўлган ва иқтисодий ҳамда ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг ривожланиш даражаси (меҳнат тақсмотининг примитив шакллари, товар-пул муносабатлари ривожланишининг дастлабки босқичи, жамият ҳаётини давлат тасарруф этиши, ижтимоий тузилманинг табақавийлиги) билан боғлиқдир.

Ижтимоий-сиёсий фанларда фуқаролик жамияти ва «давлат» тушунчалари узоқ вақт учалик фарқланмай келди, улар айнан тушунчалар сифатида қабул қилинди. Бироқ, ХВІІ аср ўрталаридан бошлаб, жамиятнинг турли жабҳаларини табақалашини, уларни давлат ҳокимияти бошқарувидан чиқариш, узвий ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган эркин ва мустақил индивидни камол топтириш жараёни ижтимоий тараққиётнинг икки тамойилиниюзга келтирди ва уларни ижтимоий онг ва фанда акс эттириш зарурати пайдо бўлди.

Давлатда ҳокимиятнинг учга бўлиниши, сиёсий партиялар, манфаатлар гуруҳлари (касаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ва ҳ.к.) пайдо бўлиши билан жамият ҳаёти мазмунини энди фақат давлат ҳокимияти билан чекланиб қолмасликни тақозо этди. Жамият бошқаруви дунёсига янги иштирокчи институтлар кириб кела бошлади, улар сиёсий қарорлар қабул қилиш, фуқаролик жамияти стратегиясини ишлаб чиқиш, шахс фаолиятининг умумий мақсад ва мазмунини шакллантириш жараёнига сезиларли даражада таъсир кўрсата бошлади.

Кўриб турганимиздек, фуқаролик жамияти категорияси тарихан инсоният ривожланишининг шундай бир алоҳида йўналишини акс эттирадики, у ҳар бир даврнинг ўзига хос мутафаккирининг оқилоналик, эркинлик, фаровонлик ва адолат ҳукм сурувчи идеал жамият моделини яратишга интилиши билан тавсифланади. Давлат, оила, қабила, миллат тушунчалари, диний ва бошқа бирликлардан фарқ қилувчи фуқаролик жамияти категорияси, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, ХВІІІ-ХІХ асрларга келиб ўрғанила бошланди.

Европа ва Америка мамлакатларининг, катта минтақаларида фуқаролик жамиятининг шаклланиши янги даврда бошланди. Олимлар ва мутахассислар фикрига кўра, фуқаролик жамиятининг ривожланишини уч босқичга ажратиш мумкин. Бунда бир босқичдан кейинги босқичга ўтишда жамият ва давлат тузумида катта ўзгаришлар, ижтимоий ва сиёсий тангликлар, оммавий ҳаракатлар, синфларнинг тўқнашувлари, жамият мафқурасида туб ўзгаришлар юз берган.

Биринчи босқич шартли равишда ХВІ-ХВІІ аср. Бу даврда фуқаролик жамиятининг иқтисодий, сиёсий ва мафқуравий асослари яратилди. Улар жумласига саноат ва савдонинг ривожланиши, ишлаб чиқариш турларининг ихтисослашуви, меҳнат тақсмотининг теранлашуви, товар-пул муносабатларининг ривожланиши киритиш мумкин. Шунингдек, ягона марказлашган давлатларнинг ташкил топиши билан феодал тарқоқлик даврида мавжуд бўлган тенгсизлик, ҳуқуқсизликларга барҳам беришга эътибор берила бошланди.

Иккинчи босқичи ХВІІІ аср охиридан ХІХ аср охиригача давом этди. Бу даврда энг ривожланган мамлакатларда умумий юридик тенглик ва эркинликка, тадбиркорлик эркинлиги ва шахсий ташаббусга асосланган дастлабки капитализм кўринишидаги фуқаролик жамияти шаклланди.

Учинчи босқич (ХІХ аср охири ва кейинги давр) вертикал феодал тузилмалар ўрнини эркин одамларнинг ҳуқуқий тенглиги ва ўзаро битимларига асосланган горизонтал муносабатлар эгаллагани билан тавсифланади. Инсониятнинг кўп асрлик тарихида барча одамлар, ижтимоий келиб чиқиши ва мавқеидан қатъи назар, жамият ҳаётининг ҳуқуқий жиҳатдан тенг иштирокчилари деб эътироф этилиши муҳим ижтимоий аҳамият касб этди. Улар ҳар кимга ўзини эркин хоҳиш-иродага эга бўлган, ўз ҳаракатлари ва уларнинг ҳуқуқий оқибатлари учун жавоб беришга қодир шахс сифатида намоён этиш имкониятини берувчи қонунлар билан эътироф этилган қатор ҳуқуқлар ва эркинликларга эга бўла бошлади.

Фуқаролик - бу нафақат шахснинг ҳуқуқий мақоми, балки унинг ижтимоий ҳолати ҳамдир. Ҳуқуқий давлатда қонун олдида тенглик ва бу билан боғлиқ ҳолда фуқаролик ҳуқуқларига сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар қўшилади. Жамиятда ҳақиқий эркинликни таъминлаш ҳар бир инсон нафақат юридик ва сиёсий маънода, балки иқтисодий ва ижтимоий маънода ҳам фуқарога айланишини назарда тутди.

⁵ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Тошкент, «Ўзбекистон», 1999, 7-жилд. 304-б.

XX асрда фуқаролик жамияти ғояси янада муҳимроқ аҳамият касб этди. Бунга аввало тоталитар ва авторитар тузумларнинг пайдо бўлиши ва уларга қарши демократия учун кураш олиб бориш зарурияти сабаб бўлди. Плурализм назарияси кенг тарқалди. Бу назарияга биноан, демократик жамиятнинг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат:

- фуқаролар тотувлигига эришиш йўллариini излаш;
- аҳолининг турли гуруҳлари манфаатларини ҳисобга олиш;
- қарама-қаршиликларга барҳам бериш ва низоларнинг олдини олиш.

Табақавий имтиёзларнинг тугатилиши ва фуқаролик ҳуқуқларининг пайдо бўлиши фуқаролик жамияти шаклланишининг муҳим омили ҳисобланади. Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминловчи ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятининг сиёсий негизи бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, “ҳуқуқий давлат” ва “фуқаролик жамияти” тушунчалари жамият ҳаётининг турли томонларини акс эттирувчи тушунчалардир. Улар гуруҳлар, индивидлар, жамиятнинг умумий аҳамиятга молик манфаатлари ўраладиган қобик ҳисобланади ва уларни рўёбга чиқариш усулларидан ташкил топади.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, фуқаролик жамиятининг давлатдан ажралиши айнан табақалар ўртасидаги тенгсизликни тугатиш ва ижтимоий муносабатларни давлат тасарруфидан чиқариш жараёнида юз берган. Бу жараёнга бутун аҳоли номидан иш кўрувчи вакиллик давлатининг шаклланиши асос бўлган.

Бунинг учун одамларнинг юридик тенглиги уларга ҳуқуқ ва эркинликлар бериш орқали қонун йўли билан тан олинди. Табақавий тенгсизлик ўрнини эгаллаган умумий юридик тенглик шахснинг мутлақо янги ижтимоий ҳолатини белгилаб берди. Энди индивидлар, уларнинг ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, эркин ҳамда ижтимоий ҳаётнинг тўлақонли иштирокчилари деб эътироф этилди.

Фуқаролик жамияти – ўзини ўзи ривожлантирувчи ва ўзини ўзи бошқарувчи тизим. Индивидлар ҳар хил ташкилотларга бирлашиб, бир-бири билан ранг-баранг муносабатлар ўрнатиб, ўзларининг баъзан қарама-қарши манфаатларини рўёбга чиқариб, жамият сиёсий ҳокимият кучига эга бўлган давлатнинг аралашувисиз уйғун ва изчил ривожланишини таъминлайдилар. Фуқаролик жамияти ўзининг давлатдан мустақил ўзини ўзи ривожлантириш ички манбаларига эгадир.

Фуқаролик жамияти – ҳуқуқий демократик давлат билан уйғунликда яшайди. Бу ерда инсон ва фуқаронинг табиий ва ўзлаштирилган ҳуқуқларини тан олиш, таъминлаш ва ҳимоя қилиш боғловчи омил сифатида амал қилади.

Фуқаролик жамиятининг асосий унсури айрим шахс бўлса, фуқаролик жамияти институтлари, ташкилотлар, гуруҳлар ва ҳоказолар уни шакллантирувчи омиллардир. Улар шахс, унинг манфаатлари, мақсадлари, ниятлари ва ҳоказоларни рўёбга чиқаришга қўмаклашади. Шу сабабли иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятни ажратиш, ҳақиқий фуқаролик жамиятининг юзага келиши ва қарор топишининг бош омили ҳисобланади. Иқтисодий ҳокимият сиёсий ҳокимият билан қўшилганида муқаррар тарзда иқтисодий ҳокимиятнинг бир марказ, бир одам ёки шахслар гуруҳи қўлида жамланиши юз беради. Агар сиёсий ва иқтисодий ҳокимиятлар турли марказлар, қўлларда жамланса, улар бир-бирини чеклаб туради.

3. Фуқаролик жамияти - тараққиётнинг юқори босқичи.

“Фуқаролик жамияти” ва “ҳуқуқий давлат” тушунчаси биргаликда XVIII асрда пайдо бўлган. Одамлар ҳаёти ва фаолиятининг икки томони: уларнинг шахсий манфаатлари, ташаббуси, ихтиёрий фаолияти жабҳаси ва одамлар ҳулқ-атвори давлатнинг хоҳиш-иродасига бўйсунувчи халқ ҳокимияти жабҳаси шу тушунчалар билан ифодаланди.

Фуқаролик жамияти ҳокимиятнинг оқилоналиги ва одилоналиги, шахс эркинлиги ва фаровонлиги ҳақидаги ғояларнинг ҳуқуқий устунлиги, ҳуқуқ ва қонуннинг бирлиги, давлат ҳокимиятининг турли тармоқлари фаолиятини ҳуқуқий чегаралаш ғоялари билан муштаракдир.

Ҳуқуқий давлатни фуқаролик жамияти ривожланишининг натижаси ва унинг ўзини ўзи янада такомиллаштириши омили деб ҳисоблаш мумкин. Ҳуқуқий давлатчиликнинг шаклланиш жараёни, ҳеч шубҳасиз, анча узоқ вақт давом этади. У фуқаролик жамияти шаклланиши билан бирга такомиллашиб боради. Ҳар бир давлатда бўлганидек, ҳуқуқий давлат ҳокимиятининг суверенлиги ҳам мамлакат ичида унинг барча фуқароларга ва улар ташкил этувчи нодавлат ташкилотларига нисбатан устунлигида ва ундан ташқарида давлатнинг ташқи сиёсатни юритиш, бошқа давлатлар билан муносабатлар ўрнатишда ва мустақиллигида намоён бўлади.

Етук фуқаролик жамиятисиз ҳуқуқий демократик давлат қуриш мумкин эмас, чунки онгли эркин фуқароларгина кишилик жамиятининг энг оқилона шакллариini яратишга қодирдирлар. Шундай қилиб, фуқаролик жамияти эркин индивид ва марказлашган давлат хоҳиш-иродаси ўртасида боғловчи бўгин ҳисобланса, давлатнинг вазифаси парчаланиш, тартибсизлик, танглик, таназзулга қарши иш кўриш, эркин шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш учун шарт-шароитлар яратишдан иборат.

Ҳуқуқий давлат – бу шундай бир давлат ҳокимиятдирки, у ҳуқуқ нормаларига биноан, ва уларнинг доирасида иш кўради, бу нормаларни бузиш, бекор қилиш ёки чеклашга журъат этмайди, фуқаролар ва уларнинг бирлашмаларининг узвий табиий-тарихий ҳуқуқларини эътироф этади.

Тоталитар давлатда ҳавфсизликни таъминлаш ҳуқуқий тартиботни муҳофаза қилиш, одамлар ҳулқ-атвори давлат белгиллаган ҳуқуқий қоидаларга мувофиқлигини таъминлаш фаолиятдан иборат бўлади, давлат ҳокимиятига татбиқан ҳавфсизликни давлат ҳавфсизлиги ва фуқаролик жамияти ҳавфсизлигига ажратиш муаммоси юзага келмайди.

Фуқаролик жамиятининг ҳавфсизлиги (жамоат ҳавфсизлиги) қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланиши мумкин:

- ижтимоий адолат;

- давлат билан ўзаро муносабатларда фуқароларнинг ва умуман жамиятнинг ҳуқуқлари;
- қонунийлик тартиби;
- фуқароларнинг иқтисодий фаровонлиги;
- демократик плюрализм;
- жамиятнинг очиқлиги;
- фуқаролик жамиятининг миллий жиҳатдан муайянлиги.

Фуқаролик жамиятининг юзага келиши инсон ҳуқуқлари ва фуқаро ҳуқуқларининг фарқланишини белгилаб берди.

Инсон ҳуқуқларини фуқаролик жамияти, фуқаро ҳуқуқларини – давлат таъминлайди. Иккала ҳолатда ҳам шахс ҳуқуқлари тўғрисида сўз юритилади, бироқ биринчи ҳолатда айрим инсон сифатидаги шахснинг яшаш, эркинлик ҳуқуқлари назарда тутилса, иккинчи ҳолатда – унинг сиёсий ҳуқуқлари назарда тутилади.

Инсон ҳуқуқлари ва фуқаро ҳуқуқлари ўртасидаги фарқ муайян асосларга эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1) инсон ҳуқуқлари давлат томонидан эътироф этилгани ва қонун йўли билан мустаҳкамланганидан, уларнинг эгаси - инсон у ёки бу давлатга мансублигидан қатъи назар мавжуд бўлиши мумкин. Фуқаро ҳуқуқлари эса мазкур шахс қарашли бўлган давлат томонидан ҳимоя қилинади;

2) дунёда ҳали анчагина одамлар умуман фуқаролик мақомига эга эмас (фуқаролиги бўлмаган шахслар, апатридлар). Бинобарин, улар расмий даражада фуқаро ҳуқуқларига эмас, балки инсон ҳуқуқларига эгадирлар. Фуқаролик жамиятининг вазифаси ижтимоий ҳаётнинг ривожланишини таъминлашдан иборат. Шу сабабли, унинг асосий таркибий қисмларини вазифалари қаторига бу жараён нормал кечиши учун шарт-шароит яратиб берувчи институтлар фаолияти ташкил этади.

Фуқаролик жамиятининг асосий қадриятларини оила, мулк, шахс, эркинлик, ҳуқуқ, маънавият, тартиб, давлатчилик ташкил этади. Бунда ҳаммани ва мажбурий тартибда мулкдорларга айлантириш назарда тутилмайди – уларнинг кўпчилиги буни хоҳламайди, бироқ бундай имконият ҳар ким учун сақланиши лозим. Мулк ҳар доим шахс ва бутун жамият эркинлигининг бош омили сифатида амал қилади. Мулкка нисбатан ҳурмат мавжуд бўлмаган жойда шахсга нисбатан ҳурмат ҳам мавжуд бўлмайди.

Фуқаролик жамияти шахс эркинлигисиз бўлмайди. Эркинлик меъёрий кўринишга эга бўлгани учун, бундай шундай хулоса келиб чиқадики, бир томондан инсон эркинликка унинг норматив талабларига бўйсуниб қобилияти натижасида эга бўлади, бошқа томондан, шахс эркинлиги борлигининг ташкил шакли бу эркинликнинг чегараларини белгиловчи ижтимоий меъёрлар ҳисобланишини англатади. Ва фақатгина, жамият учун ёки инсоннинг ўзи учун энг муҳим аҳамиятга эга, энг асосий ҳисобланган соҳалардагина давлатнинг ўзи эркинликнинг ўлчовини, меъёрини белгилаб беради. Бу эса ҳуқуқий меъёрлар, қонунлар, конституция ёрдамида амалга оширилади.

Бунда ҳуқуқий ва эркинликларнинг ўзи, жумладан конституционлари бир томондан фуқаролик жамиятининг ривожланганлик даражаси билан унинг иқтисодий, ижтимоий, ижтимоий-сиёсий ташкилланганлигининг етуқлиги даражаси билан белгиланади. Бошқа томондан инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинлигининг тўлиқлиги билан, уларнинг кафолатланганлиги даражаси амалга ошириш кетма-кетлиги фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий демократик жамият сифатидаги, ҳақиқий эркинлик ва ижтимоий адолатли жамият сифатида муҳим характеристикаларининг чуқурлашуви, ривожланишга кўп томондан боғлиқ бўлади. Бу ўринда инсон ва фуқаро ҳуқуқлари фуқаролик жамиятининг ўз воситаси намоён бўлади. Ушбу муҳим функцияларни бажариш даражасида фуқаролик жамияти қатор муҳим функцияларни бажаради:

1. Қонунчилик асосида у инсоннинг ва фуқароларнинг шахсий ҳаёт соҳасини давлат ва бошқа сиёсий структураларнинг асосланмаган қатъий мувофиқлаштиришидан ҳимоя қилишни таъминлайди.

2. Фуқаролик жамияти уюшмалари асосида ижтимоий (жамоатчилик) ўзини – ўзи бошқариш механизмлари яратилади ва ривожлантирилади.

3. Фуқаролик жамияти давлатнинг демократик органларини, унинг барча сиёсий тизимини шаклланиши ва содда кўринишга келтиришга қўмак беради; бунинг учун у турли воситалардан фойдаланади: сайлов кампанияларидан ва референдумларда, норозилик ёки бу ёки у талабларини қўллаб-қувватлаш акцияларида, у ёки бу масаладар бўйича жамиятни шакллантиришда фаол иштирок этиш.

4. Фуқаролик жамиятининг институтлари ва ташкилотлари инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини реал кафолатлашларини давлат ва жамоат ишларида тенг иштирокини таъминлашга қаратилади.

5. Фуқаролик жамияти ўз аъзоларига нисбатан ижтимоий назорат функцияларини бажаради: у давлатдан мустақил равишда восита ва санкциялар беришга эга бўлиши мумкин, уларнинг ёрдамида у индивидларнинг жамоа талабларига риоя қилишларига мажбурлаши, фуқароларнинг ижтимоийлашувини ва тарбияланишини таъминлаши мумкин.

6. Фуқаролик жамияти коммуникациявий вазифани бажаради. Бу жамият давлат органларига фуқароларнинг конкрет манфаатлари ҳақида хабардор қилиб туради, бу манфаатларни амалга ошириш эса фақат давлат органларига тегишли бўлади.

7. Фуқаролик жамияти ўз институтлари ва ташкилотлари билан барқарорлаштирувчи вазифасини бажаради. У давлат олдида танг ҳолатлар юз берганда унга ёрдам беради, жамият ҳаётини яшашини таъминлайдиган мустаҳкам структураларини яратади.

Маълумки, Ватанимиз мустақилликка эришганидан сўнг, бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустаҳкам пойдеворини шакллантириш бош стратегик мақсад сифатида белгиланди. Шу каби жамиятгина Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини,

ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаши, миллий анъаналар ва маънавиятимизни қайта тиклаши, шахс сифатида инсоннинг маънавий-ахлоқий камол топишини таъминлай олиши эътироф этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов ўзининг «Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида шундай деб таъкидлайди: «Биз учун фуқаролик жамияти - ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига қўмаклашади. Ани вақтда бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни эркинлик ва қонунга бўйсуниб бир вақтнинг ўзида амал қилади, бир-бирини тўлдиради ва бир-бирини тақозо этади».⁶

Фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий мезонларидан бири -бу унинг ҳуқуқий негизини яратишдан иборат бўлганлиги боис, биринчи навбатда Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий пойдеворини ўрнатишга, унинг асосий қоида ва талабларини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамловчи ҳуқуқий нормаларининг ўз ифодасини топишига алоҳида эътибор берилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқаролик жамиятининг асосий қоида ва талабларини акс эттирувчи принципаал аҳамиятга эга бўлган нормалар сифатида давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилиши, давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъул эканлиги (2-модда), халқ давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаи ҳисобланиши (7-модда), Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими - ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципага асосланиши (11-модда), Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланиши, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмаслиги (12-модда) кабиларда фуқаролик жамиятининг асосий принципаал масалалари юридик жиҳатдан мустаҳкамланганлигини кўришимиз мумкин.

Мустақиллик йилларида фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича Конституциямизда қайд этилган асосий принциплар ва нормалар асосида давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этиш, ахборот соҳасини ислоҳ қилиш, ахборот ва сўз эркинлигини таъминлаш, сайлов ҳуқуқи эркинлигини таъминлаш, фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш, демократик бозор ислохотларини ва иқтисодиётни либераллаштиришни янада чуқурлаштириш бўйича тадрижий ислохотлар амалга оширилди.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асосларини яратиш ва ривожлантириш бўйича амалга оширилган ишларни Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институтти томонидан уч босқичга бўлиб таҳлил қилиш тавсия этилади.⁷

Биринчи босқич ўз ичига 1991-2000 йилларни қамраб олади. Бу даврда, биринчи навбатда фуқаролик жамиятининг шаклланишининг асослари яратилди

Иккинчи босқич (2000-2010 йиллар) дамавлakatни демоератлаштириш ва модернизациялаш бўйича фаол жараёнлар давом эттирилди.

2010 йил 12 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси” эълон қилинди. Бу Концепция мамлакатимизда фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича олиб борилаётган ишларнинг иккинчи босқичига якун ясади ва яни – учинчи босқични бошлаб берди.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларининг мазмун моҳиятидан келиб чиқиб фуқаролик жамияти тушунчасига турли хил даражада тарифлар берилмоқда. Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институти томонидан фуқаролик жамиятига қуйидагича таъриф берилган: “Фуқаролик жамияти – бу қонун устуворлиги қиладиган; инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялаш таъминланадиган, шахснинг ривожланиши ва ўзлигини намоён қилиш учун қулай шарт-шароитлар яратилган; аҳолининг кенг қатламлари томонидан қўллаб-қувватландиган мустақил ква барқарор институтлар амал қиладиган ижтимоий макондир”.

Юртимиздаги жамиятшунос олимлар ҳам фуқаролик жамиятини “.....бу - эркин, демократик, ҳуқуқий цивилизациялашган жамият бўлиб, унда яқка ҳокимлик режими, волонтеризмга, синфий адоватга, тоталитаризмга, одамлар устидан зўравонлик қилишга ўрин йўқ, Бундай жамиятда фақат ва фақат қонун, ахлоқ, инсонпарварлик, адолат устуворлик қиладди. Бу жамиятда кўп укладли рақобатга асосланган бозор иқтисодиёти, ташшаббускор тадбиркорлар иқтисодий ривожланишнинг асосини ташкил этади, турли ижтимоий қатламлар манфаатлари мувозанатга келтириб турилади”⁸ ёки “Фуқаролар ўртасидаги муайян компромисс, давлат ва нодавлат ташкилотлар ўртасида консенсус маданияти вулдулга келганда, шунингдек, дунёқарашлар плюрализм, давлат ҳокимияти органлари билан ўзаро таъсирга киришишга лаёқатли жамоатчилик институтлари вулдулга келганда шаклланиши мумкин”⁹ дея тарифлайди. Фуқаролик жамияти

⁶ Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» Т.: Ўзбекистон, 1997.

⁷ Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш институти жорий архиви. 2013 й. яқунлари бўйича маъруза.- Б.3-5.

⁸ Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши.-Шарқ, 2003. Б-20.

⁹ Бегматов А. Мустақиллик даврида фуқаролик жамияти асосларининг яратилиши ва эволюцияси. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари. 2015 №1 66-бет.

тушунчасига тарифларнинг турли-туманлиги фуқаролик жамияти шаклланиши ва ривожланишининг мураккаб, кўп қиррали жараён эканлиги билан характерланади.

Истиклол йилларида мамлакатимизда демократик жамият барпо қилишнинг устувор йўналишлари изчиллик билан амалга оширилмоқда. Буни биз қонунчиликнинг демократик тамойиллари, фуқаролик институтларининг ҳуқуқий кафолати ривожланиши, миллий ғоя мафқурасининг шаклланиши ҳаётимиз ва яшаш тарзимизда муҳим аҳамият касб этишида кўрамиз. Президент Ислам Каримов Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида (2010 йил 12 ноябрь) устувор йўналишлардан бири сифатида фуқаролик жамиятининг шаклланиши ҳамда равнақ топишига алоҳида эътибор қаратиб, **“Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари”** тамойилни амалда тўлиқ татбиқ этишнинг аниқ ва равшан қирраларини белгилаб берди.

Президент И.Каримов таъкидлаганидек, “Фақатгина биз танлаган босқичма-босқич, тадрижий ривожланиш йўли халқимиз кўзлаган эзгу ниятларга эришишга, замонавий демократик талабларга жавоб берадиган давлат, инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари энг олий кадрият бўлган, қонун устуворлигини таъминлайдиган жамият барпо этишга олиб келиши муқаррар”¹⁰.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши бўйича қўйидаги хулосалар чиқариш мумкин:

- фуқаролик жамиятининг шаклланиши узоқ давом этиб келаётган мураккаб тарихий жараёндир. Фуқаролик жамиятининг баъзи бир унсурлари қадимги Юнонистон ва Римда намоён бўлган вақтдан бошлаб Янги даврда шаклланиш элементлари ва ҳозирги кунда бир бутун тизим сифатида пайдо бўлиши.

- фуқаролик жамияти ғояси инсониятнинг антик даврдан бери давом этиб келаётган тафаккури маҳсулидир. Авесто манбаларида, Қадимги юнон файласуфлари фикрларида, Ўрта аср мутафаккирларининг қарашларида, Уйғониш ва Реформация даври ғоялари ва бугун ХХИ аср жаҳон ҳамжамяти томонидан умуминсоний ижтимоий маданий кадриятлар сифатида эътироф этилиши. Ҳар қандай фан, ўз моҳиятига кўра умумбашарийдир. Дунёнинг барча халқлари катта-кичиклигидан қатъий назар унинг ривожига турли хил даражада ҳиссаларни қўшган. Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши тўғрисидаги ғоялар қарашларни бир ёқлама бўрттириш ёки камситиш хато ёндашувдир.

- фуқаролик жамиятининг хусусиятлари, белгилари, тамойиллари ҳар қандай ижтимоий тизимда мавжуд, бироқ уларнинг ривожланиш даражаси турли хил бўлиши мумкин.

- фуқаролик жамиятининг шаклланиш жараёнлари ҳолати ижтимоий ҳаётнинг ва давлат ҳокимияти бошқарувининг демократлашиб бориши билан биргаликда кечади.

- фуқаролик жамиятининг шаклланиши ҳуқуқий давлатчиликнинг шаклланиш жараёни билан тақомиллашиб боради.

- ҳар бир давлатда фуқаролик жамиятининг ривожланиши ва шаклланиши ўзига хос ментал хусусиятларга боғлиқ ҳолда тадрижий ривожланиш моделлари асосида амалга оширилади.

- ҳозирги дунёда бирон бир мамлакат фуқаролик жамият қуришнинг етуклик босқичига эришмаган ва бу узулуксиз давом этадиган жараёндир.

2 - МАВЗУ: ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ.

Режа:

1. Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар эволюцияси

2. Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари

3. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар

Таянч сўзлар: ғоя, назария, концепция, фуқаролик жамияти, демократик давлат, адолатли жамият, фуқаролик жамиятининг антик, диний ва мумтоз парадигмалари.

1. Фуқаролик жамияти ҳақидаги ғоялар эволюцияси.

Фуқаролик жамияти ва унинг тушунчалари Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётининг ёрқин намунаси “Авесто” муқаддас китобида келтирилган. 2001 йилда миллат маънавий маданиятининг энг қадимги манбаси “Авесто”нинг 2700 йиллигига бағишланган тантанали маросимда Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А. Каримов: “... бу ноёб асар бебаҳо тарихий ҳужжат бўлиб, у биз яшаган бу қадим юртда, бу заминда ўзининг маданияти ва бой маънавиятига эга бўлган буюк давлат бўлганлигидан, аждодларимизга, асрлар давомида битмас туганмас куч вақудрат ва таянч сифатида хизмат қилганлигидан далолат беради” деб алоҳида эътироф этган. Дарҳақиқат, “Авесто”нинг бош ғояси “эзгу фикр, эзгу мақсад, эзгу амал” ҳар қандай жамият ва инсонлараро муносабатларнинг маънавий асоси эканлигидан далолатдир.

Авестонинг “Яштлар”, “Виспират”, “Видидод” қисмларида оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдноmani бузиш катта гуноҳ эканлиги ўз ифодасини топган. Хусусан, “О Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказди”. “О Спитама, аҳдингни бузма...” ғоялари давлатлар сиёсий тизимининг ҳуқуқий асоси, адолат манбаи бўлиб, улар Рим ҳуқуқидан ҳам қадимийроқдир.

¹⁰ Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажиги йўлида хизмат қилиш — энг олий саодатдир. -Т.: Ўзбекистон. 2015. -Б.126.

Авестодаги фуқаролик жамиятини куришнинг бирламчи омили эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги, оиланинг барқарорлигини таъминлаш ғояси бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга бўлиб, бугун Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа меъёрий ҳужжатларда аёлларнинг тенг имконияти ва кенг ҳуқуқлари таъминланган. ХХИ асрда баъзи мамлакатларда аёлларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи умуман инкор қилинаётган бир даврда, Ўзбекистон Олий мажлис қонунчилик палатасига аёлларнинг сайланиши учун 30% квотанинг ажратилиши, 1995 йилда “Оила” кодексининг қабул қилиниши, бир томондан юртимизда аёлларга муносабат ва оилавий кадриятлар қадимий илдишларга эғалигини ифодаласа, иккинчи томондан фуқаролик жамиятини куриш йўлидаги оқилона сиёсатнинг ёрқин ифодасидир.

Фуқаролик жамиятини куриш ғояси Марказий Осиё мутафаккирлари ижодида ўрганилганлиги И.А.Каримовнинг 2014 йилда Самарқандда ўтказилган “Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси замонавий цивилизацияда ўрни ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқида “Олим ва тадқиқотчилар фикрича, Шарқ хусусан Марказий Осиё, ИХ-ХИИ ва ХИВ-ХВ асрларда бўлган илмий ҳамжамият томонидан Буюк Шарқ уйғониши дея ном олган йирик илмий маданий уйғониш учун асос сифатида хизмат қилди”³ деб алоҳида таъкидлаган. Дарҳақиқат, Марказий Осиё уйғониш даври ИХ-ХВ асрларда давлатни бошқариш ва адолатли жамият куриш, давлат раҳбари ва хизматчиларининг фаолият даражалари таснифлари, ижтимоий масъулияти мезонларининг назарий жиҳатлари ҳақидаги ғоялар Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк, Амир Темур, Алишер Навоий ва бошқалар ижодида кенг таҳлил қилинган.

Хусусан, Абу Наср ал-Форобий (870–950) нинг “Фозил одамлар шахри”, “Давлат арбобининг афоризмлари” асарларида шарқона сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий фикр тарихида ижтимоий тизим, сиёсат, давлат ва ҳукумат ҳақидаги қарашлар назарий асосланган. Абу Наср Форобий фикрича адолатли жамият куриш учун уни мудофаа қилиш ва оқилона бошқариш усулини билиш, одамларгаёвузликдан сақланиш эзгуликка интилиш йўллари кўрсатиш лозим. У давлат раҳбарининг бошқарув маҳорати умумий бахтга эришиш йўлидир деб ҳисоблайди. Адолатли давлатни маърифатли ҳукмдор бошқаради, у маънавият, адолатетакчиси бўлиши, ўз фазилатлари билан қатъий талабларга жавоб бериши лозим. Бу борада Абу Носир Форобий “Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар”¹¹, деб давлат бошқарувида демократик тамойилларни таъминлаш билан боғлиқ ахлоқий ва маданий кадриятларни тизимлаштиради.

Абу Райҳон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон” асарларида адолатли жамият ва унинг амал қилиши асосларини шакллантириш ҳақидаги ғояларни илгари сурган. Унинг фикрича, жамиятнинг пайдо бўлишига одамларнинг ўзаро ҳамкорлиги, бирга яшашга эҳтиёжи ва интилишлари сабаб бўлади. Адолатли жамиятни куриш ахлоқий кадриятларга таяниши ва ривожлантирилиши лозим. Давлат раҳбарининг асосий вазифаси аҳолининг турли қатламлари, кучлилар ва кучсизлар ўртасидаги сиёсий ва ҳуқуқий адолат мезонларини ўрнатишдир. Бунгаунинг фикрича идеал ижтимоий тузилмани куриш орқали эришилади.

Абу Али ибн Сино (980–1037) фикрича ижтимоий муносабатлар одамлар ўртасидаги тафовут ва тенгликсизлик натижасидир. Хусусан, Ибн Сино “иқтисодий ва ижтимоий ҳамда шахсий хусусиятларга кўра тенгликсизлик – инсон ижтимоий фаоллиги сабаби ҳисобланади” деб таъкидлайди. Идеал давлат куриш эса жамият аҳолисининг маънавий-ахлоқий равиши билан боғлиқ. Унинг фикрича, маънавий ахлоқий кадриятларнинг юксак кадрланиши нафақат ҳар томонлама фаровонликни, балки жамиятда адолат ва барқарорликни ҳам таъминлайди.

Бу даврда Шарқда ижтимоий адолат, маърифат ва тенглик нафақат назарий меъёр, балки амалий ҳаёт меъёри, ижтимоий- сиёсий муаммолар ечимини топиш ва жамоа бўлиб яшашнинг асоси сифатида тушунилан, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг маърифат йўли танланган бўлса, Европа ижтимоий-сиёсий тафаккурида эса насронийларнинг диний догматикаси ҳукмронлик қилиб, диний ва дунёвий манфаатлар ўртасида кураш ривож олган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий - ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга эътибор қаратган¹². У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғиладилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди»¹ деб таъкидлаган.

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукаммал назарий асосларини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири, давлат арбоби **Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”** асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назорат қилиш, итоат, ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан

¹ Каримов И.А. Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси замонавий цивилизацияда ўрни ва аҳамияти. // Халқ сўзи. 2014 йил 24 май.

² Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шахри. -Т.: А.Қодирий нашриёти. 1993, 190-б.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб Қутадғу билиг. -Т.: Фан, 1971, 329-б.

² Ўша асар. 329-бет

аҳамиятлидир. Айниқса, Низомулмулкнинг «Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тadbир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак»¹ деган фикрлари аждодларимизнинг давлат қурилишининг адолатли тартиб-тартибларига катта эътибор берганлигидан далolatлидир.

Ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг маънавий асосларини ўрганишда Ўрта Осиёда вужудга келган тасаввуфчилик оқимининг аҳамияти ҳам алоҳида муҳим ўрин тутadi. Тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озикланган, кўп ҳолларда шариат аҳкомига суянган бўлсада, лекин у расмий диний ақидапарастлик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу-ишратларга ғарб турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастликка зид ўларoқ, меҳнаткаш халқ норозилигини ифодалаб келди. Тасаввуф таълимоти асосида адолат, ҳақиқат, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, инсоф, иймон, эътиқод, илм, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби умуминсоний ғояларни тарғибот қилувчи футувватга асосланган бир қанча диний, сиёсий оқимлар пайдо бўлади. Улар жамиятнинг ахлоқсиз унсurlарига ғоявий куч сифатида қарши қўйилади

Ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожини ва ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг асосий шартини – қонун устуворлигини таъминлашда қўллаш тажрибасини Шарқнинг буюк давлат арбоби ва саркардаси Амир Темур (1336–1405) бой ижтимоий-сиёсий ва маънавий мероси асосида кўриш мумкин. Унинг тузукларида давлат тизими, уни идора қилиш услублари ва воситалари, ундаги турли лавозим-вазифалар даражаси, табақаларнинг тоифаланиши, ҳарбий қўшинларнинг ташкил этилиши, жанг олиб бориш маҳоратлари, давлат хизматчилари рағбатини ташкил этиш омиллари, адолатли солиқ турларининг жорий этилиши, мамлакатни ободонлаштириш тadbирлари миллий давлатчиликнинг юксак маданий ва ҳуқуқий даражада шакллантиришга эришганлигидан далolat беради. «Хармамакатнинг ахлоқсиз одамларини мамлакатидан қувиб чиқардим. Пасткашваразилодамларга ўзларига лойиқ ишлар топишди ҳамда ҳадларидано ишларига йўл қўймадим. Улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларни ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим».¹

Маълумки, фуқаролик жамиятини – ҳаётийлигини ва самарадорлигини таъминловчи – ҳуқуқий давлат доирасидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода, Соҳибқирон Амир Темурнинг қуйидаги сўзлари ҳозирги замон билан ҳамнафас жаранглайди: «Тажриба, - деб ёзади у, менга шуни кўрсатдики, дин ва қонунга таянмаган ҳукумат, ўзининг буюк қудратини узоқ вақт сақлаб тура олмайди. Уни ҳар қандай ёвуз киши қирishi мумкин бўлган на томи, на эшиги, на панжаралари бор уйга ўхшатиш мумкин. Шунинг учун мен ўз салтанатимни ислом арконлари ва бошқарувда ўзим қатъий амал қилувчи қонунлар асосида қурдим»².

Шу нуқтаи назардан, мувафакиятли бошқарув қонуниятига кўра, амир Темур раҳбарнинг адолатга таянишини лозим топган. Унинг фикрига кўра: «Раҳбар учун барча ишларда адолатга амал қилиши керак: у сотилмайдиган ва фазилат эгаси бўлган одамни вазирликка тайинлаш лозим, чунки адолатли вазир ўзи маҳдуд-раҳбар адалатсизликларни тўғирлаш мумкин, аммо вазирнинг ўзи шундай бўлса, ҳалокат яқиндир»³. Соҳибқирон фикрича, давлат бошқарувида яна бир муҳим қонуният – қонун устуворлиги. «Қатъий тартиб ва қонунларга амал қилишим бахт-саодатим калити бўлди». Бош қонунлар сифатида диний аҳкомларни ва улар асосида ёзилган фикрларни билган. Бунинг барчаси буюк Темур адалатли ва фозил бошқарувга алоҳида эътибор қаратганлигини кўрсатиб турибди.

Комил инсонлар жамияти ҳақидаги ғоялар Алишер Навоий (1441–1501) сиёсий ва адабий фаолияти асоси бўлиб хизмат қилди. А.Навоий идеал ижтимоий-иқтисодий тузум ҳақидаги қарашларини ўзининг «Садди Искандарий», «Маҳбуб ул қулуб», «Пайғамбарлар ва донолар тарихи» ва б. асарларида ёритган. Ижтимоий-иқтисодий тузум муаммоларини фақат адолатли ҳукмдор бошқараётган ва қонун устувор бўлган мамлакатда амалга ошириш мумкин. Шундай қилиб, А.Навоий учун адолат ва қонун ижтимоий тараққиётнинг асоси ҳисобланади. Унинг концепиясида ҳукмдор шахси алоҳида аҳамият касб этади. Фазилатли ва идеал шахс ҳақида мулоҳаза юритар экан Навоий ўзига хос инсонпарвар назарияни яратади. Ўз назариясида мутафаккир, бир томондан ҳукмдор ва боғбонни, бошқа томондан давлат ва боғни солиштиради. Унга кўра, агар боғбон ақлли ва меҳнатсевар бўлса, унинг боғи гуллаб-яшнайд. Худди шундай агар мамлакатнинг ақлли, доно, адолатли, халқи учун қайғурадиган ва уни севадиган ҳукмдори бўлса, у ривожланиб фаровонлашади.

У назариятчи ва амалиётчи сифатида давлат сиёсатининг адолатли асослари ва унинг маънавий мезонларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Айниқса, адолатсизлик ва зулм давлатни таназзулга, жамиятни жаҳолатга олиб келиши тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топади: «...давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда қўнғил мулкни турли одамларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукмат маҳкамасида халқнинг арз-додини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим»¹³ дейди. Адолатли жамият шаклланишининг асосий омили сифатида Навоий инсоний фазилатлар: адолатлилик, раҳмдиллик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик, ватанпарварлик, виждонлилик, инсонпарварлик ва жасоратни келтириб ўтади.

³ Низомулмулк. Сиёсатнома. Т.: Адолат, 1997. 98-бет.

¹ Амир Темур тузуклари. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1996, 24-бет.

² Уша асар. 81-бет

¹ Амир Темур тузуклари. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1996, Б- 83.

¹³ А. Навоий. Маҳбуб ул-Кулуб. -Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983, Б-12.

Антик ва ўрта аср Шарқ алломаларининг фуқаролик жамиятиги оид концептуал мероси ва назарий ишланмалари амалиётдаги – давлат ва жамиятда ҳукмрон меъёрларга тўлиқ мос келмасда, бироқ улар фуқаролик жамияти тамойилларининг объективлашуви ва унинг инсоният социумининг тарихий тараққиётининг таркибий қисми сифатида тушунилиши учун мустаҳкам асос яратдилар.

2. Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.

Фуқаролик жамияти концепциясининг Европача анъанаси антик илдишларга эга. Мазкур анъананинг мазмун-моҳияти нафақат сиёсий, балки шахсни ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назардан баҳолаш билан боғлиқ эди. Бунга Афлотун, Арасту, Цицерон каби мутафаккирларнинг қарашларини мисол келтириш мумкин.

Фуқаролик жамиятининг антик концептуал таълимотида жамият ва давлат феноменларининг узвийлиги қадимги юнон дунёқарашининг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Хусусан, Афлотуннинг (мил. ав. 427–347 й.) “Давлат” диалогда фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини ажратишгина эмас, ижтимоий соҳани ҳозиргидек замонавий талқинда, сиёсий фаоллик сифатида тушуниланган. Бунда жамият ҳаётининг сиёсий жиҳатлари, фуқаролик жамияти тизимининг умумий тавсифи сифатида намоён бўлади.

Фуқаролик жамияти ғоясининг кейинги ривожини Афлотуннинг шогирди Арасту (мил. ав. 384–322 й.) ижоди билан боғлиқ. Устози каби Арасту ҳам энг мукаммал жамият ғоясини ишлаб чиқишга диққат эътиборини қаратади, бироқ фуқаролик жамияти ғоялари таркибида бу масала ўзгача назарий жиҳатларни ташкил қилади. Уни кўпроқ ижтимоий трансформация эмас, балки давлат тузилмасидаги ўзгаришлар кизиқтиради. Бундан ташқари Арасту ўзининг назарий ишланмаларида давлат ҳақидаги мавҳум ғояга таянишни эмас, жумладан Афлотунга хос бўлган, балки воқеъликда мавжуд бўлган бошқарув шакллари солиштириш, қиёсий таҳлил қилишга таянади, бу жиҳат эса унинг давлат ва жамият борасидаги позициясини конкретроқ бўлишини таъминлайди.

Платондан фарқли ўлароқ, Аристотель хусусий мулкни эътироф этади. Чунки у инсон табиатида хос бўлиб, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзагини ташкил этади. Аристотель мулк ҳуқуқининг фуқаролар фаровонлиги, давлат ва унинг бошқарув шакли хавфсизлиги, қонунчилик органи ишида фуқароларнинг иштироки механизми, лавозимларни эгаллаш ва вазифаларни бажариш, суд органлари ишидаги ролини атрофлича ўрганган. Ҳуқуқни Аристотель адолат мезони деб ҳисоблаган ва унга ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ва айни вақтда уларни муҳофаза қилувчи институт сифатида ёндашган. Аристотель фикрига кўра, сиёсий бошқарув – бу одамларнинг эмас, балки қонун бошқарувидир: ҳатто энг яхши ҳукмдорлар ҳам туйғулар ва ҳиссиётга берилувчан бўлади, қонун эса «оқилона тафаккур»дир.

Қадимги рим мутафаккири **Марк Тулий Цицерон** (мил. ав. 106–43 йиллар) ҳам жамият ва давлат (республика)ни тенглаштиради. Давлатни у умумий манфаатлар билан ўзаро боғланган одамлар мажмуи сифатида тасаввур қилади, давлат халқнинг умумий мулкни ҳисобланади ва одамлар биргаликда яшашга табиий эҳтиёж сезади. Унинг фикрича, давлатнинг вазифаси мулкни муҳофаза қилишдан иборат. Давлат айни шу мақсадда ташкил этилади. Цицерон фикрига кўра, уч бошқарув шакли (монархия, аристократия ва демократия) унсурларини ўзида мужассамлаштирган аралаш давлат энг идеал давлатдир. Фақат шундай давлатда ҳар бир жамият аъзосининг манфаатларини қондириш ва у давлатни бошқаришда иштирок этиши таъминланади. «Давлатнинг мустаҳкамлиги ва фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги» бундай давлат тузумининг муҳим фазилати деб ҳисоблайди. Цицероннинг «Давлат ҳақида» ва «Қонунлар ҳақида» асарлари давлат ва ҳуқуқ муаммоларига бағишланган. Давлат Цицерон талқинида қадимги юнон мутафаккирларининг концепцияларидаги каби давлатнинг барча эркин аъзолари умумманфаат ифодаси сифатидагина эмас, балки бу аъзоларнинг ўзаро келишилган ҳуқуқий муносабатлари мажмуи, муайян ҳуқуқий тузилма, «умумий ҳуқуқий тартибот» сифатида ҳам намоён бўлади.

Цицерон давлат тушунчасига биринчилардан бўлиб ҳуқуқий тус беради, бу таълимот кейинчалик жуда кўп мутафаккирлар, шу жумладан «**ҳуқуқий давлат**» ғоясининг ҳозирги тарафдорлари томонидан ҳам эътироф этилади.

Цицерон концепциясига кўра, “фуқаролик жамияти” ғояси антик давр учун классик аҳамиятга эга бўлади, бу ўз навбатида янги даврда шаклланган назарий қарашларга асос бўлади. Кўпгина экспертлар фикрича, айнан Цицероннинг ижтимоий-сиёсий таълимотида “фуқаролик жамияти” ўзининг тушунчавий асосларига эга бўлади.

Фуқаролик жамиятининг тарихий кўринишлари ифодаси Европа-Ўрта ер денгизи анъанаси асосида фуқаролик жамиятининг дастлабки кўринишлари – Уйғониш давридаги итальян шаҳар-давлатларига бориб тақалади. Бунда фуқаролик жамияти шаҳар бошқаруви тизимида асосланган, муайян шаҳар доирасидаги, ижтимоий муносабатлар тизими сифатида характерланади.

Олимлар фуқаролик жамиятининг яна бир тарихий илдизини, олмон маданий доираси таъсиридаги континентал-европа анъанаси билан боғлашади. Эркин фуқаронинг пайдо бўлишига, биринчилардан бўлиб бирлашган ҳунармандлар ва савдогарлар гильдияси, феодаллардан ҳимояловчи ва шаҳарлар бошқарувига таъсир қилган биринчи ассоциация сабаб бўлган деб ҳисобланади.

Учинчи тарихий илдиз фуқаролик жамияти замонавий тушунчаси шаклланишида либерал англо-америка анъанаси муҳим аҳамият касб этган. Тадқиқотчилар бу борада турлича фикр билдиради. Масалан, фуқаролик жамияти табиий ҳуқуқ ва эркинлик асосида мулкка эгалик қилиши ҳақидаги ғояни Жон Локк, модернизация ва ўз-ўзини бошқаришни фуқаролик жамиятининг муҳим компонентлари сифатида Адам Смит, минимал давлат концепцияси, фуқаролик жамияти ва зарурий ёвузлик сифатидаги давлатнинг ўта чегараланган роли ҳақидаги ғояни Томас Пейн, америкача демократия таҳлили ҳоясини Алексис де Токвил,

давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатларни белгилаб берган ва фуқаролик жамияти мустақил бўлиши кераклигини таъкидлаган Жон Стюарт Милл каби олимларни кўрсатиш мумкин.

Фуқаролик жамияти ҳақида турлича тарихий ва методологик ёндашувлар ва интерпретацияларни инкор этмаган ҳолда, янги даврда фуқаролик жамияти концептуаллашуви жараёнида муҳим роль ўйнаган Уйғониш даври олимлардан бири Николо Макиавелли (1469–1527) бўлиб, у прагматик, тажрибавий ижтимоий фанга асос солди. Фуқаролик жамияти Макиавелли учун синфий, партиявий қарама-қарши қизиқишлар мажмуидир. Унга кўра фуқаролик жамияти халқдан ахлоқий асосни – эзгулик ва фазилатни, ижтимоий қизиқишлар ва республика тузилмаси қизиқишлари олдидан бурчли ҳис қилиш ва жасоратли талаб қилади. Бошқача қилиб айтганда, у эркин индивидлар учун муносиб бирлашма бўлади. Давлатни ҳимоя қилиш учун ҳукмдор қўлидаги барча воситаларни ишга солиши керак бўлади, ёлгон, шафқатсизлик ҳатто уруш ҳам бундан мустасно эмас. Давлат қизиқишлари унда бирламчи аҳамият касб этган. Макиавелли давлатнинг мутлақо мустақиллигини талаб қилган, черковдан ҳам, яъни давлат ва умуман сиёсат соҳасининг секуляризацияси тарафдори бўлган. У давлат бошқарувининг ўзига хос сиёсий маҳорат мактабини яратади, унда ҳеч қандай ахлоқий нормалар билан ҳисоблашмай, “максад ҳар қандай воситани оқлайди” деган тамойилни ишлаб чиққан.

Шунга қарамай, айнан шундай масалани кўндаланг қўйиш ғояси ортидан янги даврда бир қатор файласуфлар фуқаролик жамияти концепциясини янада бойитди. Хусусан, “Сўз эркинлиги ҳақида” Джон Милтон, “Левиафан” Томас Гоббс, “Давлат бошқаруви ҳақида икки трактат” Жон Локк, “Қонунлар руҳи ҳақида” Монтескье, “Ижтимоий келишув ҳақида” Жан Жак Руссо, “Илоҳий-сиёсий трактат” Бенедикт Спиноза, “Фуқаролик жамияти тарихи ҳақида хатлар” Анри Фергюсон қабилардир. Мазкур ишларда у ёки бу даражада инсон ҳаётининг ўзига хос шакли сифатидаги фуқаролик жамияти муаммолари ёритибгина қолмай шахс ва давлатга фуқаролик жамиятининг асосий субъекти бўлган фуқаронинг бутун потенциаллини юзага чиқариш учун зарур бўлган принциплар янги сифатлари ишлаб чиқилган.

Назорат саволлари:

1. Фуқаролик жамияти ғоясининг келиб чиқиши тарихий шарт-шароитлари нималардан иборат эди?
2. X–XIII асрларда Марказий Осиё мутаффақирларининг таълимотларидаги адолатли жамияти ҳақидаги қарашларни изоҳланг?
3. Янги даврда фуқаролик жамиятининг янги талқинлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритинг?
4. Жаҳидчилик ҳаракатининг ғоявий меъросида фуқаролик жамияти ҳақидаги концептуал қарашларни шарҳланг?
5. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концептуал масалаларнинг ғоявий ва ментал хусусиятларини очиб беринг?

3-МАВЗУ. ЖАҲОН ТАЖРИБАСИДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИ ФАОЛИЯТИ

Режа:

1. Ривожланган Ғарб давлатларида фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши
2. Ғарб мамлакатларида давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида ҳамкорлик сиёсати
3. Ривожланган Шарқ мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётини модернизациялашда фуқаролик жамияти институтларининг ўрни

Таянч сўзлар: ижтимоий шериклик, фуқаролик жамияти, фуқаролик жамияти институтлари.

1. Ривожланган Ғарб давлатларида фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши

Фуқаролик жамияти бир вақтнинг ўзида муайян ғоя ва мафкура, аниқ асосга эга бўлган воқеликни қамраб олмасида унинг амалий характери билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Чунки бундай ўз-ўзини институтчионал бошқарув шакли бир томондан, шахсий эркинлик, ўзаро муносабатнинг тури ва предметини эркин танлашга имкон берувчи ижтимоий муносабатларнинг аниқ соҳаси ва қизқишларни субъектив қондириш усули сифатида талқин қилинса, бошқа томондан, юзага келган аниқ воқеа-ҳодисага ўзига хос “қучли ва мустақил шахс” нуқтаи назаридан ёндошиш имконини берувчи ижтимоий тизим сифатида ривожланиб боради. Масалан, АҚШда фуқаролик жамиятининг дастлабки расмий институтлари диний уюшмалар, мактаблар ва турар жойи бўйича ҳавфсизлик ва тартибни таъминловчи ижтимоий гуруҳлар сифатида фаолият олиб борган. Ғарбий Европада эса бундан фарқли равишда фуқаролик жамияти институтлари иқтисодий соҳада ўз-ўзини намоён қилиб, бу янги ва эски типдаги, олдинги уюшмалар ва корпоратив бирлашмалар асосида ташкил топган мустақил бозор ташкилотлари сифатида фаолият юритган. Германияда фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хос фаолияти гильдияда ўз аксини топиб, ўз

вактида хунарманд ва савдогарларнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш ва шаҳарларни бошқаришга ўзига хос таъсир ўтказишнинг дастлабки шакли сифатида қарор топган¹⁴.

Ҳозирги даврда ривожланган Ғарб давлатларида фаолият олиб бораётган фуқаролик жамияти институтлари демократик сиёсий фаолликни назарда tutган ҳолда давлат устидан назоратни амалга оширади. Бунда сиёсий партиялар таъсири ва ўз-ўзини бошқариш институтлари фаоллиги тобора ортиб бораверади. Яъни шахс эркинлиги олий кадрлар сифатида баҳоланади. Масалан, АКШ, Буюкбритания, Австралияда маъзкур принцип сабаб давлатнинг фуқаролик жамияти ҳаётига аралашувиға йўл қўйилмайди.

Кучли давлат анъанаси Шарқ давлатлари каби кўпгина Ғарб мамлакатларига ҳам хос, айниқса Германия давлат бошқарув тизимида бу ҳолатга бевосита гувоҳ бўлишимиз мумкин. Яъни Германия ижтимоий-сиёсий ҳаётида давлатнинг роли жамият ҳаётини барқарорлаштиришдаги аҳамияти кучли ҳисобланади. Шу боисдан ҳам давлат тузилишига алоҳида эътибор қаратилади. Бунда миллий бирдамлик ғояси устувор аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам шахсий эркинлик давлат қудратига боғлаб талқин этилади. Унга кўра давлат кучли бўлсагина, шахс кизиқишлари ва эркинлигини ҳимоя қила олади. Яъни, давлат тартиби ғояси, миллий бирдамлик шахс эркинлигидан ҳам устун қўйилади. Бундай ҳокимият бошқарув тизими Германиядан ташқари Франция ва Японияга мамлакатларига хосдир. Шунингдек, Германияда фуқаролик жамияти соҳасида ва унинг фаоллигини оширишда фуқарога нодавлат секторни ривожлантиришнинг муҳим мақсадли объекти сифатида эътибор қаратилади. Германияда муҳим сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий вазифаларнинг ҳал этилишида ҳамда инсоннинг қонуний ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилинишида фуқаролик жамияти институтлари муҳим рол ўйнайди. Бунда давлат фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг таъминланиши фуқаролик жамияти институтларининг муҳим вазифаси деб қаралади. Давлат тизимлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг амалга оширилишида ноҳукумат ташкилотларининг родини кучайтириш давлатнинг жамият билан самарали ўзаро алоқада бўлиши механизмларини мустаҳкамлайди¹⁵.

Германияда фуқароларнинг давлат органлари фаолияти тўғрисида эркин ахборот олишга бўлган конституциявий ҳуқуқларини амалга ошириш кўп қиррали ва мураккаб жараён сифатида баҳоланади. Шунинг учун ҳам маъзкур жараёнлар ахборот эркинлигига оид ҳуқуқий механизмлар асосида тартибга солинади. Чунки бугунги кунда оммавий ахборот воситалари ходимларининг замонавий ахборот бозори шароитида жамият олдидаги масъулияти ҳамда жавобгарлигини янада чуқур англашига хизмат қилувчи зарур механизмларни ишлаб чиқиш муҳимдир. Шунинг учун ҳам 2003 йилнинг майида Германияда оила, кекса фуқаролар, аёллар ва ёшлар ишлари бўйича кўмитанинг кичик бўлими (Фуқаролик фаоллиги бўйича кичик кўмита) ташкил этилган. Унинг вазифасига Германиянинг фуқаролик жамиятини тадқиқ этиш тавсияларини бажаришга кўмаклашиш ҳамда ўз йўналишидаги қонун лойиҳалари ва ташаббусларини муҳокама қилиш қиради.

Шунингдек бу мамлакатда аҳолининг давлат, тижорат ва жамоат ташкилотларига бўлган ишончи “учинчи сектор”ни ривожлантиришнинг муҳим мезонлари ҳисобланади. Фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнидаги «биринчи» ва «учинчи» секторлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни институционаллаштириш ҳар икки томон учун фойдали ҳисобланади. Бундай ҳамкорлик сиёсатини белгилаб берадиган ҳужжатлар давлат билан фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ривожлантиришнинг муайян босқичи учунгина фойдали бўлади. Уларда давлат ҳокимиятининг фуқаролик жамияти ролига нисбатан янгича нуқтаи-назари акс этади ва учинчи сектор ташкилотлари билан самарали ўзаро ҳамкорлик асослари яратилади¹⁶.

Германияда “учинчи сектор” фуқаролик жамияти, фаол фуқаролик ва бирдамлик ҳисси – яқин яқингача фақат сиёсатшуносларни қизиқтирган тушунчалар эндиликда барча ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари томонидан муҳокама қилинмоқда. Бунинг сири нимада? Нима сабабдан бугун унинг аҳамияти бунчалик ошган? Биринчидан “учинчи сектор” – фуқаролик жамиятининг ташкилий инфратузилмаси – узок йиллар давомида ривожланувчи иқтисоднинг муҳим тармоғига айланди. Масалан, биргина Германиянинг ўзида 1990 йилдан 1995 йилгача у 30% ўсди. Бундан маълум бўладики, учинчи сектор меҳнат бозори учун алоҳида аҳамият касб этади. 90 йил ўрталарига келиб Германия аҳолисининг тахминан 2,1 млн. (иш билан банларнинг 5%) нотижорат секторда бўлган. Бошқа мамлакатларга нисбатан Германиянинг “учинчи сектори” ўзининг иқтисодий аҳамиятига кўра “ўртача” ҳисобланади. Унчалик катта бўлмаган бошқа Ғарб мамлакатлари - Нидерландия, Ирландия, Бельгия – бу жиҳат бўйича 10% гача чиққан ҳолос. Сабаби давлат ва “учинчи сектор” ўртасида бевосита ва узлуксиз ҳамкорлик бу мамлакатларда Германия даражасида ривожлантирилмаган. Германияда давлат ва “учинчи сектор” ўртасидаги субсидарлик тамойилининг қўлланилиши беғараз ёрдам билан чегараланади.

Иқтисодий жиҳатдан Германияда “учинчи сектор” давлат молиявий ресурсларига боғлиқ. Беғараз фондлар ва уларнинг давлат томонидан молиялаштирилиши “учинчи сектор”нинг давлатга боғлиқлигини оширади. Ва бу жиҳат айниқса бошқа давлатлар билан солиштирилганда яққол намоён бўлади. Катта молиявий ёрдам олишда ифодаланувчи сиёсий партиялар ва давлатга яқинлик “учинчи сектор”

¹⁴ Ашин Г.К., Кравченко С.А., Лозанский Э.Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий: Учеб. пособие для высших учебных заведений. - М.: Экзамен, 2001. –С. 608.

¹⁵ Курбатов В.И. Современная западная социология: Аналитический обзор концепций: Учеб. пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 416с.

¹⁶ Сморгун Л.В. Современная сравнительная политология. Учебник. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. - 472с.

элементларини фуқаролик жамиятидан ташқарида бўлишига ва квазидавлат секторига киришига олиб келади. Бироқ “учинчи сектор” “эзгу ишлар хомийлигидан” иборат эмас. Ташкилотларда ўтган вақт учун тўланмайдиган пул миқдори тўлиқ бандликдаги миллионлаб одамларга тўланадиган пулга тенг бўлган. Жамоатчилик асосидаги фаолиятнинг манбаи бўлган бирдамлик ҳисси фуқаролик жамияти мавжудлигининг муҳим асоси ҳисобланади. Охирги тадқиқотлар кўрсатишича, Германияда 14 ёшдан катта бўлганларнинг 34% жамоатчилик асосида (“учинчи сектор” ташкилотларида - 80%) фаолият олиб бориб, бунга ҳафтасига ўртача 5 соат вақтини сарфлайди.

Германияда тузилган ташкилотлар ўзига хос жиҳати ижтимоий-сиёсий жиҳатдан марказий соҳалар – атроф-муҳитни сақлаш ва халқаро фаолият жабҳасидаги динамикаси билан боғлиқ. “Учинчи сектор” ташкилотлари аъзоларининг тобора ошиб бориши унинг одамлар ҳаётига кириб борганлигидан далолат беради. Қолаверса, “учинчи сектор” кўп жиҳатдан жамиятнинг ўз-ўзини ташкиллаштириш ва инновацияларга нисбий лаёқатидан далолат беради. Яъни бу фаолиятдаги янгилик асосан ҳукумат фаоллик кўрсатмаган соҳаларда юзага келади. Шу нуқтаи назардан бу ҳодисани ижобий баҳолаш мумкин. АҚШда кузатилаётган “Бовлинг алоне” – ижтимоий фаоллик ҳалокати феномени Германия жамиятига хос эмас. Германия мисолида биз бунинг қарама-қарши, аммо умуман олганда ижобий натижаларини кўрамиз. Айнан янги ва ўзига мустақкам ишончи бўлган, давлат оталигидан ташқарида вужудга келган ташкилотлар ўзига хос фуқаролик жамиятидан далолат беради. “Учинчи сектор” ва сиёсатнинг бошқа соҳаларини оладиган бўлсак, фуқаролик жамияти устуворликлари, прусс-протестант этатизм ва католик патернализмни ўзида мужассам этган Германия анъанасига зиддир. Мазкур этатистик-патерналистик анъана субсидарлик концепциясида ўз ифодасини топади. Субсидар ҳисобланган ва шу билан бирга марказий ва ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга муносиб бўлган ташкилотлар аввало ҳуқуқий чегаралар билан белгиланади, бу ўз навбатида унчалик катта бўлмаган ташкилотлар имкониятларини чегаралайди. Бунда фуқаролик жамиятининг эмас балки давлат ва коммуналар кизиқишлари ҳимоя қилинади.

2. Ғарб мамлакатларида давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида ҳамкорлик сиёсати

Ғарб мамлакатларида ҳамкорлик сиёсати асосида нотижорат секторининг жамиятни ривожлантиришга ҳиссаси эътироф этилади ундан сўнг эса томонларнинг умумий режалари ҳамда давлат ва жамоат бирлашмалари томонидан ҳамкорлик принципларини амалий механизмлардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш бўйича чора тадбирлар режаси ишлаб чиқилади. Шунинг учун ҳам бундай ҳамкорлик сиёсати одатда икки томоннинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари ва музокаралари натижаси мустақкамланиб борилади.

Буюк Британия давлати ва фуқаролик жамияти ўртасида тузилган шартномалар ва баёнотлар учинчи сектор учун ҳам, давлат секторининг ўзи учун ҳам жуда муҳим саналади. Чунки улар, биринчидан, фуқаролик жамияти ташкилотларига ўз фаолиятларининг жиддий қўллаб-қувватланишини, демак жамият манфаатлари йўлида фаолият соҳаларини кенгайтириш имконини берса, иккинчидан, давлат ўз сиёсатида фуқаролик жамияти билан мулоқот қилиш ва шерикликни қўшиб, бундай шериклик ёрдамида ўз вазифаларини муваффақиятли бажаришига имкон беради. Бундай муваффақиятли ҳамкорлик сиёсатининг асосий омили – ўзаро манфаатларга риоя этиш кафолатлари, «бошқа томоннинг мақсад ва вазифаларига» ҳурмат ва ишончга асосланади. Бироқ давлатнинг нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш тўғрисида музокаралар олиб бориш ва сиёсий ҳужжат қабул қилишида машқур ташкилотларнинг ташаббускор бўлиши табиий ва эҳтимоллик даражаси ҳам юқори ҳисобланади, лекин Хорватия ва Венгрия мисоллари ушбу масалада давлат ҳокимияти ҳам манфаатдор бўлиб, ўзи мазкур жараён ташаббусқори бўлиши ва уни муваффақиятли якунига етказиши ҳам кўзда тутилган.

Шу маънода ҳамкорлик тўғрисида сиёсий ҳужжат қабул қилинишининг ўзи етарли эмас. Шунинг учун мазкур шартноманинг 15-моддасида уни «яқунлаш эмас, балки илк нукта» деб аталади. Шартнома эса «жараён» деб номланади. Бу билан агар келишилган матн қабул қилишга муваффақ бўлинмаса ҳам музокаралар жараёнидан ҳар икки томон ютишига алоҳида эътибор қаратилади. Бундай соғлом муносабатлар тез-тез ўтказиладиган учрашувлар, конструктив мунозаралар, фаол ҳамкорлик, шунингдек ўзаро ён босишлар ва бир-бирини тушунишга интилишлар асосида шаклланади. Шундай бўлса-да, нотижорат сектор учун ҳам, ҳукумат учун қонун кучига эга деб ҳисобланган ва мажбуриятлар ижросининг аниқ муддатлари кўрсатилган ҳужжатнинг қабул қилиниши энг мақбул вариант бўларди. Бироқ ҳатто учрашувлар, муҳокамалар, музокаралар жараёнининг ўзи – агар унинг натижасида давлат тузилмалари билан ўзаро англашувни яхшилаш асосида бўлса ҳам – улардан қутилганидан кўпроқ манфаат келиши ҳам мумкин.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Буюк Британияда муайян тоифага тааллуқли бўлган ҳамкорликнинг институционал шакллари билан ташқари таснифлаш осон бўлмаган алоҳида функцияларга эга институционал шакллар ҳам мавжуд. Бундай ихтисослаштирилган тузилмаларга мисол сифатида, Буюк Британиянинг Хайрия ишлари бўйича комиссиясини ҳам келтиришимиз мумкин. Бизга маълумки, мазкур хайрия ишлари бўйича комиссия қонун асосида Англия ва Уэльсдаги хайрия ташкилотларининг мувофиқлаштирувчи ва рўйхатга олувчи органи сифатида таъсис этилган. Ўз набаотида бундай хайрия ташкилотлари Буюк Британия ижтимоий ҳаётининг ажралмас қисми ҳисобланади. Лекин уларга қўйиладиган қонуний талабларга риоя этилишини таъминлаш учун фаолиятларини тартибга солиш талаб этилади. Бу ташкилотлар сидқидилдан ва қонун доирасида иш кўриши, шахсий манфаатни эмас, балки ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлашлари, мустақил бўлишлари, васийлик кенгашларининг аъзолари ташқаридан бирор ноқонуний таъсирсиз қарорлар

қабул қилишлари, хайрия ташкилотларининг ўзлари томонидан бошқарувдаги ҳамма жиддий ҳолатлар ёки қасддан қилинадиган ҳуқуқбузарликларга нисбатан тегишли чоралар кўрилиши талаб этилади.¹⁷

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, сиёсий ҳужжатни муҳокама қилишнинг марказлаштирилган тартиби уни қабул қилишга олиб келиши шарт эмас, лекин ушбу жараёндаги кўп сонли ошқора мунозаралар жамоатчиликнинг сиёсий қарорлар қабул қилишда иштирок этишига мисол бўла олади. Масалан, Буюк Британия амалиёти битимларни амалга ошириш ва унга риоя этиш йўлида икки томон учун ҳам тўсиқлардан бири – ижтимоий сектор томонидан битимлар тўғрисида етарлича хабардорликнинг йўқлиги ёки тушунмовчилик мавжудлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам ҳужжат матнини тайёрлашга экспертларни жалб этиш ҳамда уни муҳокама этиш ва келишишда жамоатчиликнинг кенг иштирок этишини кўзда тутати. Бундан ташқари, Ғарбий Европада «секторни англаш», яъни жуда кўп нотижорат ва ноҳукумат ташкилотларни ягона сектор сифатида (масалан, жамоатчилик ёки учинчи сектор каби) тасаввур этиш – янги ҳодиса бўлиб, кўпгина мамлакатларда ҳали қарор топмаган. Ҳамкорлик институтлари уларга эҳтиёж бўлган айрим соҳаларда (одатда, ижтимоий хизмат кўрсатиш, экология ёки халқаро ёрдам соҳаларида) ривожланган. Шунга қарамайдан айрим соҳаларда шакллланган баъзи принципалар ва амалиёт умумэтироф этилиш даражасигача кўтарилган ҳамда бутун нодавлат нотижорат ташкилотлари секторига ва умуман ҳатто фуқаролик жамиятига тарқалган. Ана шундай универсал принципаларга, масалан субсидиярлик принципи, ахборотдан фойдаланиш ва манфаатдор гуруҳлар билан маслаҳатлашув (ижтимоий мулоқот) қиради.

Франция ва Германияда жойларда ижтимоий шериклик лойиҳаларини режалаштириш, мувофиқлаштириш, амалга ошириш ва молиялаштириш учун масъулиятнинг катта қисми ҳудудий, округ ва муниципал таълим (ўзини ўзи бошқариш органлари) зиммасига юклатилган. Бироқ, Австрия, Бельгия, Буюк Британия, Германия, Франция, АҚШ ва қатор бошқа ривожланган мамлакатларда давлат органларининг ОАВ билан ўзаро ҳамкорлиги алоҳида базавий қонунларда тартибга солинмаган. Шу нуқтаи-назардан қараганда, аксарият Европа мамлакатларидаги ижтимоий шериклик институти ижтимоий-меҳнат соҳасида иқтисодий манфаатлар келишуви ва ижтимоий-меҳнат низоларни тартибга солиш бўйича давлатнинг воситачилик роли билан ишга ёлланувчи ва иш берувчи ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатлар тизими сифатида шакллланган¹⁸.

Европада давлат институтларининг ННТлар билан ҳамкорликни йўлга қўйишнинг муҳимлиги бир қатор халқаро ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Масалан, БМТнинг 1968 йилдаги Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши резолюцияси (1297), «Европада давлат бошқаруви масалалари бўйича оқ китоб» (25 июль, 2001 йил), «Европада ноҳукумат ташкилотлар мавқеининг асосий принциплари» (16 апрель, 2003 йил) ва бошқа шу каби халқаро ҳужжатларда ННТларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришдаги ролига алоҳида аҳамият қаратилади, мулоқот ва маслаҳатлашув орқали ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйилиши ҳамда муайян давлат қўмағи шакллари тақдим этиш механизмларини жорий этилишига алоҳида эътибор қаратилади.

Ривожланган Ғарб давлатларида фаолият олиб бораётган фуқаролик жамияти институтлари замонавий фуқаролик жамияти моделини яратиш, унинг давлат бошқарувидаги самарали иштирокини таъминлаш масаласига алоҳида эътибор қаратмоқда. Бундай замонавий модел асосида жамият ва давлат бошқарувида фуқаролик институтларининг ўрни ҳамда аҳамиятини мустаҳкамлаш, жамоатчилик тузилмалари ва давлат органларининг ижтимоий шериклик асосидаги ҳамкорлигини янада ривожлантириш мумкин. Шу билан бирга, давлатнинг нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ҳамкорлиги очиқлик ва шаффофлик тамойилларига ҳамда фуқаролик жаҳҳасида юз бераётган жараёнларнинг чуқур тизимли таҳлил қилиб боришга кенг имкон беради. Масалан, Францияда давлат ноҳукумат ташкилотларини ҳукумат сиёсатини шакллантиришга фаол жалб қилади, вазирлик ва идоралар ҳузурида ташкил этилган кенгашлар фаолиятнинг бошқа шакл ва усуллари орқали фуқаролик институтлари билан ҳамкорликни самарали йўлга қўяди. Шунинг билан бир қаторда Францияда фуқаролик жамияти институтлари тараққиётини мониторинг қилиш усуллари мунтазам равишда янгиланган борилиши, жамоат бирлашмаларининг мамлакат ҳаётида тобора ортиб бораётган ўрни масалаларини ўрганиш ҳамда уларнинг давлат бошқаруви органлари билан ҳамкорлигини таҳлил қилиш учун қулай имкониятни яратиб бермоқда. Бунда Европада истиқболни белгилаш ва хавфсизлик институти ҳамда Франция ва Европа Иттифоқининг фуқаролик жамияти тараққиёти масалалари билан шуғулланувчи бошқа таҳлилий марказларининг самарали фаолияти эътиборга моликдир¹⁹.

АҚШда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги долзарб масалаларни ечишда давлат органлари ва ННТларнинг ўзаро ҳамкорлик фаолиятини такомиллаштириш шакл-тамойиллари ва йўналишларига жиддий эътибор қаратилади. Шу билан бирга бу мамлакатда давлат ҳокимияти органлари фаолияти, улар томонидан қонунчилик актларининг бажарилиши юзасидан жамоатчилик назоратини олиб бориш механизми ва тажрибаси ҳам ўзига хос равишда такомиллаштирилган²⁰. Шунингдек, АҚШдаги давлат ва фуқаролик жамиятининг ўзаро ижтимоий ҳамкорлиги ташкилий-ҳуқуқий механизмларининг такомиллашуви давлат ривожланишининг долзарб масалалари ечимиданафақат аҳолининг ижтимоий-

¹⁷ Schmitter Ph. Civil society East and West// Consolidation the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives/ Ed. by L.Diamond et al. Baltimore and London: The Johns Hopkins U.P., - 1997. – P.239-262.

¹⁸ Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, International Encyclopedia of Civil Society, Springer-Verlag New York Inc., New York 2010.

¹⁹ Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы /Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь Мир», 2001.-560с.

²⁰ O'Connell, Brian. Civil Society: The Underpinnings of American Democracy. Medford, Mass: Tufts University Press, 1999.

иқтисодий фаоллигини оширади, балки давлат органлари учун умумдавлат миқёсидаги долзарб масалаларни ечиш имкониятларига шароит яратади. Бундай жиддий стратегик масалаларни ишлаб чиқишда Халқаро муносабатлар Миллий демократик институти, Джон Хопкинс Университети қошидаги фуқаролик жамиятини ўрганиш Маркази, Нотижорат ҳуқуқлар Халқаро маркази ва бошқа шу каби илмий-тадқиқот муассасалари ҳамда нодавлат ташкилотларининг ўрни катта ҳисобланади. АҚШда ҳукумат фаолияти устидан парламент назоратини кучайтириш тизими анча ривожланган.

3. Ривожланган Шарқ мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётини модернизациялашда фуқаролик жамияти институтларининг ўрни

Японияда фуқаролик жамиятини аниқ белгиларини намоён этувчи қарашлар асосан XIX асрнинг охиридан бошлаб илғари сурилган. Японияда фуқаролик жамияти институтлари фаолияти асосан 1960 йилдан бошлаб ривожланган бўлсада айнан 2006 йилдан бошлаб ривожланган Ғарб давлатларидан фарқ қиладиган ўзига хос фуқаролик жамияти моделини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилган.

Японияда ривожлантирилаётган фуқаролик жамияти “онгли ва масъулиятли фаолият юритиш” тамойилига асосланган. Шунингдек, “давлат-иқтисод (бозор)-фуқаролик жамияти” модели устувор аҳамият касб этади. Японияда жойлардаги давлат ҳокимияти органлари ННТлар орасида ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал этишга қаратилган турли дастур ва лойиҳаларни эълон қилишни кўзда тутувчи танловларни ўтказиш ҳуқуқига эга.

Ҳозирги даврда Японияда фуқаролик жамияти институтлари асосан қуйидаги вазибаларни бажаради:

1. Ижтимоий сармояларни шакллантириш ва қўпайтириш;
2. Аҳолига нисбатан қўлланилаётган ижтимоий хизматларни кенгайтиришни қўллаб қувватлаш;
3. Жамиятдаги турли мақсадли фаолият билан шуғулланаётган муайян гуруҳларни қўллаб қувватлаш ва меҳнат уюшмалари фаолиятини кенгайтириш;
4. Японияда ҳудудий ассоциациялар фаолиятини кучайтириш ва уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашга эришиш;
5. Японияда мавжуд сиёсий тизим ва партиялар фаолиятини такомиллаштириш;
6. Давлат ва бозор муносабатларидан мустақил бўлган истеъмолчилар жамиятини ривожлантиришга эришиш;
7. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, аҳоли саломатлигини яхшилаш ва мавжуд демографик муаммоларни оқилона ҳал этиш;
8. Глобал молиявий-иқтисодий инқироз ва экологик муаммоларни тадқиқ этувчи муассасалар фаолиятини такомиллаштириш ва ҳ.к.

Япониядан фарқли равишда Хитойда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг ретроспектив хусусиятлари ва сиёсий ислохотлар тадрижи бу ҳудуда яшовчи инсонларни фуқаролик маданиятини шакллантиришда муҳим ўрин тутаяди. Бу ерда энг муҳим нарса шуки Хитойда фуқаролик жамияти тизимида “бозор” ва “ижтимоий” соҳани ўзаро алоқадорликда босқичма-босқич ривожланиши алоҳида аҳамият касб этади. Хитойда давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ривожлантириш асосан 1949 йилдан бошлаб асосий босқични босиб ўтган бўлсада, аввало фуқаролик жамияти институтларининг дастлабки тузилмалари фаолияти асосида Хитой маъмурий тизимини мустаҳкамлашга эътибор қаратилган. 1989 йилдан бошлаб Хитойда фуқаролик жамияти институтлари фаолияти кенг миқёсда ташкил этилган.

Хитойда фуқаролик жамиятининг ривожланишида бир қанча тўсиқлар мавжуд, улардан бири – хитой маданиятида фуқаролик жамияти анъаналарининг олдин мавжуд бўлмаганлиги. Бунинг ечими, калити Хитой “халқ жамияти”ни “фуқаролик” жамиятига – “халқ”ни “фуқаро”га алмаштириш керак. Хитойнинг сиёсий жиҳатдан ривожланиши фуқароларда фуқаровий онг ва фуқаролик маданиятини тарбиялаш, сиёсий тизимни ислох қилиш ва демократияни ривожлантириш билан характерланади. Хитой социологларининг фуқаролик жамияти тушунчасига муносабати ҳам ўзига хосдир. Чунки бу мамлакатда фуқаролик жамияти нодавлат ва давлатдан ташқари ташкилотлар сифатида жамоавий ўз-ўзини бошқариш асосни ташкил қиладди. Уларнинг фикрича, фуқаролик жамияти – аста-секин қудратли давлатнинг бозор ва ижтимоий муносабатлар соҳасидан четлаштирилиши, фуқаролик жамиятининг муҳим компонентларидан бири фуқаровий-ижтимоий ташкилотлар каби шаклланиши ва ривожланиши билан боғлиқдир. Хитойда фуқаролик жамияти шаклланиши тарихи – буюк ва қудратли давлатнинг иқтисод ва ижтимоий муносабатлар соҳасидан четлашиши, фуқаролик жамиятининг яна бир муҳим компоненти, фуқаровий-ижтимоий ташкилотларнинг пайдо бўлиши ва ривож бўлиши билан боғлиқ. Шу сабабли, бугунги хитой олимлари Хитойда сиёсат ва маъмурий бошқарувда янги тенденцияларни шаҳар ва қишлоқ жойларига тадбиқ қилиш орқали фуқаролик жамиятини ривожлантириш мумкинлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқдалар²¹.

Хитойда мавжуд бўлган барча шаҳар ва микрорайонларни жамоат ташкилотлари сайи ҳаракатлари билан ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шунинг учун ҳам бу ташкилотларнинг демократик ўз-ўзини бошқариш асосларининг яратилишидаги ўрни бекиёс ҳисобланади. Охириги ўн йилликларда Хитой сиёсий бошқарувида жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Хусусий сектор ва нодавлат ташкилотларнинг хитойликлар ҳаётида тобора аҳамияти ошиб бораётганлиги сабабли давлат сиёсий бошқарув соҳасида жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Хусусан, партия ва ҳукумат раҳбарларининг демократик асосда сайланиши тартиби ХХР ҳудудларида самарали давлат бошқарувини амалга оширишга қўмаклашмоқда. Ўз

²¹Қаранг: Мавлонов Ж. Гражданское общество: от концепта к концепциям и парадигмам (социально-философский анализ): монография / Ж.Мавлонов. – Ташкент:Истиклол нури, 2014. – 224 с.

навбатида Хитой давлати бошқарувида қайта алоқа тамойилини амалга оширишга ҳаракат қилинмоқда. Бунда алоҳида эътибор ҳар нима бўлган ҳам давлатнинг умумий сиёсий барқарорлигига эришишга қаратилмоқда²².

Узоқ Шарқда конфуцийчилик анаъаналарини сақлаб қолган ва миллий қадариятлар тизимига қатъий амал қиладиган давлат Жанубий Корея ҳисобланади. Бу давлатда фуқаролик жамияти жамоавийлик тамойилига асосланган ҳолда ривожлантириб борилмоқда. Фуқаролик жамияти институтлари ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашга хизмат қилиши билан бир қаторда давлат ва жамият муносабатларини модернизация қилишда муҳим ўринни эгаллайди. Жанубий Кореяда фуқаролик жамиятини ривожлантириш мақсадида либерал демократик тамойилларни анаънавий жамият бошқаруви меъёрлари билан уйғун ҳолда тадбиқ қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Шунинг билан бир қаторда бу мамлакатда ривожланаётган фуқаролик жамияти институтлари “ҳукумат-фуқаро-ҳуқуқ” моделидан келиб чиққан ҳолда фаолият юритади.

Инсоният тарихида катта ҳудудларни эгаллаган ривожланган мамлакатлар билан бир қаторда кичик давлатлар ҳам мавжуд. Сингапур айнан шундай шаҳар-давлат ҳисобланади. Сингапур қишлоқ ҳўжалиги ёки бирор табиий ресурсларига эга эмас, аммо сувни ҳам импорт қилишга мажбур бўлган Сингапур ўз маҳсулотларини Россиядан уч баробар кўп миқдорда экспорт қилади. Даромади бўйича аҳоли жон бошига 45 минг доллардан зиёдни ташкил қиладиган бу мамлакат жаҳонда етакчилик қилмоқда. Халқаро илмий тадқиқот марказлари томонидан ўтказилган сўровлар натижасида Сингапурда коррупция ва жиноятчилик кўрсаткичи жаҳонда энг қуйи даражада эканлиги аниқланган. Сингапур республикаси – қирқ йиллик миллий суверенитетидан кейин ривожланаётган эмас, “ривожланган мамлакат” мақомини олган Жанубий-Шарқий Осиёдаги ягона мамлакатлардан бири ҳисобланади²³.

Ҳозирги даврда Сингапур – юқори фаровонликдаги ҳаёт тарзига эга йирик ишлаб чиқариш марказидир. Бу ерда сиёсий жараён уч кетма-кет босқич бўйича ривожланиб борган. Биринчи босқичда авторитар режим жорий этилган бўлса, иккинчи босқичда эса иқтисодий ривожланишга урғу берилган, шунингдек жиддий сиёсий масалалар айни шу босқичда ҳал этилган. Учинчи босқичда 14 – ишлаб чиқариш модернизацияси амалга оширилган ва сиёсий тизим янада такомиллаштирилган.

Сиёсий жараёнинг асосий иштирокчиси сифатида давлат, фуқаролик жамияти, сиёсий партия ва жамоат ташкилотларининг самарали ҳамкорлиги бу давлатда яхши йўлга қўйилган. Сингапур давлатида ижро ҳокимияти қонун чиқарувчи ҳокимият устидан назорат ўрнатган. Чунки айнан давлат вазирликлар орқали муҳим стратегик қарорларни қабул қилиш ва бошқа ижтимоий-иқтисодий соҳалар устидан назоратни амалга ошириш ва монополия ҳуқуқларидан фойдаланади. Ҳукумат ва жамият билан воситачи сифатида айнан сиёсий партиялар фаолият олиб боради. Сингапурда Европа намунаси асосида кўп партиявийлик ва халқ ҳаракати устунлик қилади. Сингапурда барча партиялар конституцион-ҳуқуқий расмийлаштирилган ва қонуний мақомга эга бўлиб сиёсий жараён ва демократиянинг ажралмас атрибуги ҳисобланади²⁴.

Сингапур давлатининг кейинги ривож жамиятни демократлаштириш билан боғлиқ. Охириги йилларда бу ерда демократияни такомиллаштириш давлат стратегияси аниқлаб олинди. Булар қуйидаги ислохотларни амалга оширишда ўзига хос ўринни эгаллайди:

- жамиятнинг ижтимоий яхлитлигини мустаҳкамлаш;
- ягона сингапур миллитини шакллантириш;
- иқтисодий тараққиёт, таълим тизимини модернизациялаш;
- коррупция билан кураш.

Мазкур йўналишлар демократик жамият қуришнинг асосий шарт ҳисобланади. Давлат билан бирга сиёсий тузилма ташқарисида шаклланивчи фуқаролик жамияти бу давлатда катта ўрин тутди. Сингапур ҳукумати демократик, бироқ ўта марказлашган ва қатъий бошқарилувчи давлат доирасида халқ мандатини сайловлар орқали қўлга киритиб борган. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт эса демократик қадриятларнинг шаклланишига асос бўлган, ҳукумат тепасига янги сиёсий етакчилар авлодининг келиши бу давлатда ўзига хос фуқаролик жамиятини ривожлантиришга шароит яратиб бериши мумкин²⁵.

Сингапурда самарадор давлат бошқаруви ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришда қуйидаги ислохотларга алоҳида эътибор қаратилган: Биринчидан, ҳукмрон партия ҳануз йирик сиёсий партиялигича қолмоқда. Чунки у турли соҳаларда давлат бошқарувидаги ноёб тажрибасига эга. Иккинчидан, иқтисодида бозор тамойиллар амал қилади, бироқ давлат асосий халқ ҳўжалиги тармоқларини бошқаради ва назорат қилади. Учинчидан, бошқарув органларининг, давлат муассасаларига энг муносиб кадрларни тўғри танлаши ва тақсимлаши самарали натижаларни бермоқда. Тўртинчидан, пухта ўйланган таълим тизими ижтимоий мобиллиқнинг муҳим омили сифатида хизмат қилиб қабул қилинган қарорларнинг юқори профессионаллик даражасини таъминланган. Бешинчидан, миллийлик масаласининг ҳал этилган ва этник дискриминация йўқ, этник тенг ҳуқуқчилик жамият барқарорлигининг муҳим шарт сифатида қарор топган. Олтинчидан, маънавий-ахлоқий асос сифатида, мамлакат сиёсатида ўз таъсирини ўтказувчи – инсоний муносабат, муомала, тартиб-интизом ва ўзароқелишувга катта эътибор қаратилган. Еттинчидан, Сингапурнинг иқтисодий ривож ва бошқа ижтимоий муаммоларнинг ҳал этилиши омма сиёсий ҳаётини фаолаштирган ва

²² Литвинов О.В. Китайский путь к демократии. - М.: Научная книга, 2004. – 369 с.

²³ Қаранг: Погадаев В.А. Малайский мир (Бруней, Индонезия, Малайзия, Сингапур). Лингвострановедческий словарь. – М.: Восточная книга, 2012. - 798с.

²⁴ Қаранг: Ли Куан Ю. Сингапурская история: из третьего мира в первый. М.: 2005.

²⁵ Toponymics: A Study of Singapore's Street Names. — Singapore: Eastern Universities Press, 2004.

маҳаллий ўз-ўзини бошқариш, замонавий парламентаризмни ривожланишига асос бўлган. Сиёсий барқарорлик ўз навбатида самарали иқтисодий тараққиётни таъминлашга алоҳида эътибор қаратилган²⁶.

Давлат иқтисодиёт соҳаларини кенг миқёсда қамраб олган бўлсада бу мамлакат жаҳон ҳамжамиятидан узиб қўйилмаган. У бошқа мамлакатлар ва умуман халқаро ташкилотлар билан самарали ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйган. Бу мамлакат мана бир неча ўн йиллардан бери ўз йўлидан бориш ва бу йўлдан қайтмаслик тамойилига қаттиқ амал қилади. Бу йўлнинг мазмун-моҳияти – жамиятнинг конкрет-тарихий шароитини, миллий, диний, маданий хусусиятларини ҳисобга олиш; иқтисодий тараққиётга анъанавий ахлоқий ва маданий қадриятлар билан уйғунликда эришишдан иборат.

Сингапур ижтимоий-иқтисодий тараққиётдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, яқин орада унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида бирор бир жиддий ўзгариш юз бериши амри маҳол. Чунки ҳукумат тузилмаларидаги ўзгаришлар аста-секин, шаклланиб бўлган ва бундай ўзгаришлар сиёсий тизимга даҳл қилмаган ҳолда амалга оширилган. Ҳукумат раҳбарларининг ҳукумат тузилмаларидаги ўзгаришларни кўпчилик аҳолининг ҳурмат ва эътирофига сазовор бўлган анъанавий сиёсий институларни сақлаб қолиш билан биргаликда амалга ошириши, мавжуд ҳукумат фаолиятига бўлган ишончни мустаҳкамланишига сабаб бўлмоқда.

Назорат саволлари

1. Фарб мамлакатларида фуқаролик жамияти институтларининг пайдо бўлишидаги объектив ва субъектив омиллар
2. АҚШда фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хос фаолияти
3. Германияда давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро муносабати
4. Франция, АҚШ ва қатор бошқа ривожланган мамлакатларда давлат органларининг ОАВ билан ўзаро ҳамкорлиги
5. Хитойда давлат ва нодавлат ташкилотларининг ўзаро ҳамкорлик сиёсати

4-МАВЗУ: ФУҚАРО, ФУҚАРОВИЙЛИК ВА ФАОЛ ФУҚАРОЛИК ПОЗИТСИЯСИ

Режа:

1. Фуқаровийлик, мазмун-моҳияти ва асосий хусусиятлари
2. Фуқаровий онг ва унинг намоён бўлиш омиллари
3. Фуқаровий фаоллик ва унинг фуқаролик жамиятидаги ўрни

Таянч сўзлар: Жамият, давлат, фуқаролик жамияти, фуқаролик жамияти институтлари, фуқаровийлик, фуқаровий онг, фаоллик, ижтимоий фаоллик, ҳукукий давлат, фуқаровий фаоллик, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий макон, ижтимоий жараёнлар, сиёсий жараёнлар, давлат ва фуқаро муносабатлари.

1. Фуқаровийлик, мазмун-моҳияти ва асосий хусусиятлари

Мазкур мавзунинг асосий мақсади фуқаролик жамияти барпо этишда фуқароларнинг фаоллиги қандай аҳамиятга эга эканлигини ёритишдан иборат. Зеро фуқаролик жамияти фуқаровий онги ва фаоллиги юксак бўлган фуқаролар ёрдамида барпо этилиши мумкин. Фуқаровийлик мамлакатнинг ривожланиш босқичларида, бошқача айтганда ўтиш даврида яққол намоён бўлади. Бугунги кунда ҳам ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни бошидан кечираётган, аниқроғи фуқаролик жамияти барпо этаётган турли мамлакатларда фуқаровийлик муҳим аҳамият касб этмоқда. Фуқаровий фаолликнинг негизини англаш учун аввало фуқаровийликнинг назарий моҳиятини тушуниш талаб этилади.

Фуқаровийлик бир давлатга мансубликни англаш, давлатга содиқлик ҳамда ватанпарварлик ҳисси сифатида талқин этилиши мумкин. Бунда давлатни, конституцияни, давлат рамзларини ҳурмат қилиш, давлат тузумини ва конун устуворлигини ҳимоя қилишга тайёрлик назарда тутилади. *Фуқаровийликни инсонга ҳукукий, ижтимоий, маънавий ва сиёсий жиҳатдан лаёқатли эканлигини ҳис этишни таъминловчи жамловчи тушунча сифатида ҳам талқин этиш мумкин.*

В.Дальнинг қайд этишига қараганда, *“Фуқаровийлик фуқаролик жамиятини тузиш учун жамиятнинг онги ва билими даражасини ифода этган ҳолатдир”*²⁷.

Кўриниб турганидек, *фуқаровийлик нафақат инсоннинг ҳукукий мақоми, балки унинг билими ва жамиятнинг ҳолатини англаш, ижтимоий меъёрлардан хабардорлиги ва уларга риоя қилишига боглиқ.* Бу ерда фуқаролар томонидан жамият тараққиёти йўлида амалга ошириладиган бирдамлик, ўзаро ҳамкорлик сингари ихтиёрий фаолият ҳам назарда тутилади. Бундай ҳолатда фуқаровийликда ҳукукка нисбатан маънавиятнинг устуворлиги намоён бўлмоқда. Аслида кўпгина анъанавий жамиятларда ҳамиша фуқаровийлик ҳукукий мазмунда эмас, балки кўпроқ маънавий ахлоқий кўринишда намоён бўлади.

²⁶ B. Desker and M. N. M. Osman. S Rajaratnam on Singapore: from ideas to reality. — Singapore: World Scientific Publishing, 2006.

²⁷ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (современное написание слов). Изд. “Цитадель”, г. Москва, 1998 г

Шўро даврида фуқаровийлик албатта ватанга садоқат ва ватанпарварлик сифатида талқин этилса-да, кўпроқ мафкуралашган кўринишда намоён бўлган. Кўпгина ҳолларда фуқаровийлик ватанпарварлик билан аралаш ифодаланган. Аслида эса ватанпарварлик фуқаровийликнинг бир кўриниши холос. Фуқаролик жамияти фуқароларнинг оддийгина йиғиндиси бўлмагани сингари фуқаровийлик ҳам индивидуал аҳамиятга эга бўлган ҳодиса эмас. Фуқаровийлик бир мамлакат ҳудудида яшовчи фуқароларнинг ўз ватанларига содиқлиги, конунларни ҳурмат қилиш, уларга бўйсунishi, шунингдек ватанни ҳимоя қилиш ва умуммиллий аҳамиятга эга бўлган масалаларда фаолликни назарда тутди. Фуқаровийликка нисбатан берилган фикрларни умумлаштирган ҳолда ун куйидагича таърифлаш мумкин:

Фуқаровийлик бир тарафдан жамиятда шахснинг олий даражада мустақиллигини, иккинчи тарафдан эса кишиларнинг жамият ҳаётидаги иштирокида намоён бўладиган юқори даражадаги бирдамликни назарда тутувчи қарашлар мажмуини ифода этади.

Куйидагилар фуқаровийликни ифода этувчи муҳим жиҳатлар қаторига киради:

- фуқаронинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини тушуниши ва уни амалиётда қўллаш кўникмаси;
- бошқа фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилиш;
- фуқаронинг ўз хатти-ҳаракати учун шахсий жавобгарлиги;
- давлат ва жамият олдида ўзининг ҳуқуқий ва ахлоқий масъулиятини англаш;
- фуқароларнинг тенглиги;
- юксак маънавий-ахлоқий мезонларга асосланган ҳолда ижтимоий воқеликка нисбатан объектив ва танқидий ёндашув;

- ҳокимият билан, бошқа фуқаролар ва жамоат бирлашмалари билан ижобий мулоқот юритиш қобилияти;

- бир мамлакат, жамият ва давлатга, шунингдек унга тегишли ҳуқуқий, маданий ва тил маконига мансубликда ифодаланган фуқаровий ўзликни англаш ва ҳоказолар.

Фуқаровийликни фаоллик нуқтаи назаридан шартли равишда даражаларга ҳам ажратиш мумкин:

- фуқаро масъулиятли, онгли ва виждонли бўлса у дастлабки поғонада, яъни фуқаровий хусусиятларга эга бўлган шахслар қаторига киритиш мумкин;
- агар фуқарода атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан маълум бир муносабати шаклланган бўлса уни фуқаровий позициясига эга бўлган шахс сифатида эътироф этиш мумкин;
- агар фуқарода ўз ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда бурчи учун амалий ҳаракатни бажариш кўникмаси мавжуд бўлса уни фаол фуқаро сирасига киритиш мумкин.

Фуқаровийликнинг тугал ёки тўқис эканлигини куйидаги мезонлар воситасида талқин қилиш мумкин:

1. Агар фуқаровий позиция ҳали шаклланмаган, фуқаровий хусусиятлар, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашиш истаги тўлиқ намоён бўлмаса фуқаровийликнинг энг куйи даражаси намоён бўлади.

2. Фуқаро ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишга мойил бўлса, у ҳақда ўз билим ва қобилиятини намоён қилишга тайёр бўлса, бунда фуқаровийликнинг ўрта даражаси намоён бўлади.

3. Агар фуқарода фуқаровий хусусиятлар ҳамда фаол фуқаролик позицияси тўлиқ шаклланган, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун амалий ҳаракатга кириш иштиёқи яққол намоён бўладиган бўлса уни юқори даражада фуқаровийлик сифатида талқин этиш мумкин.

Фуқаровийлик жамият аъзоларини сафарбар этиш ва йўналтиришга хизмат қилади. Фуқаровийлик теварак атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан фаол муносабатни, фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қилади. Фуқаровийлик жамият олдида маълум бир мақсаднинг шаклланишига хизмат қилади. Албатта жамиятда фуқаровийликнинг ривожланиши учун тегишли тарбиявий чора-тадбирлар, қулай ижтимоий муҳит муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаровийлик шахснинг сиёсий жиҳатдан қилиққа эришиши билан боғлиқ бўлиб, бундай даражага етган киши сиёсий жараёнлар ва ҳодисаларга қизиқиш билан қарайди, рўй бераётган воқеликни таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлади. Айнан ана шундай қобилиятга эга бўлган фуқаро кези келганда ўз ватани тақдири учун амалий ҳаракат қилиш учун зарур бўлган қарорга қилиш қобилиятига эга бўлади. Ватанпарварлик руҳига, масъулият, сиёсий маданият ва тараққий топган сиёсий онгга эга бўлган жамият аъзосини фуқаровийликка эга бўлган шахс сифатида эътироф этиш мумкин.

2. Фуқаровий онг ва унинг намоён бўлиш омиллари

Фуқаролик онги иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий соҳаларда меъёрий, шакллантирувчи, йўналтирувчи, мулоқотга етакловчи сингари ранг баранг вазифаларни бажаради. Бу вазифалар таъсирлашган ҳолда ўзаро кесишадилар ва бир-бирини тўлдиради. Уларнинг кўпчилиги давлат ва унинг институтларига хосдир. Аммо давлат органлари конунлар, меъёрий ҳужжатлар, қоида ва талаблардан иборат ҳуқуқий доирада фаолият юритса, фуқаролик онги эркин шаклланади. Фуқаровий онг меъёрлари ижтимоий-сиёсий жараёнлар натижасида шаклланади, уни мувофиқлаштирадиган ёки уни амалга оширадиган махсус тузилмалар бўлмайди. Фуқаролик онгининг вазифалари алоҳида индивид эмас, балки бутун жамият фаолияти билан боғлиқ.

Фуқаролик онги жамият ҳаётида турли шаклларида намоён бўлади. Кишилар шахсий ва ижтимоий қадриятлар борасида ўз қарашлари, тасаввурлари, қадриятлари, интилишлари, меъёрларини турли

кўринишларида намоён этишади. Жамият, гуруҳлар, шахснинг ижтимоий манфаатлари намоён бўладиган фуқаровий манфаатлар тизим ҳолига келади. Айнан тизим ҳолида бўлганлиги туфайли фуқаровий манфаатлар ҳар бир шахснинг қадриятларини ҳаётга татбиқ этади, унинг жамиятга, давлатга, бошқа фуқароларга нисбатан муносабатини шакллантиради. Фуқаронинг масъулияти, мақсадлари, вазифаларини белгилашга, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хусусиятларини шакллантиришга кўмаклашади. Айнан ана шу тарзда шаклланган фуқаровий онг фуқаролик жамиятининг шаклланишига хизмат қилувчи қадриятлар, меъёрлар, ғоя ҳамда тасаввурларни шакллантириш, жамиятни комиллик ва эркинликка етаклашга хизмат қилади.

Фуқаролик онги табиий ва тадрижий тараққиёт маҳсули бўлиб, уни сунъий жиҳатдан тезлаштириш мумкин эмас. У ижтимоий, иқтисодий ҳамда сиёсий омиллар негизда тадрижий тарзда шаклланади. Ҳар бир авлод мавжуд демократик қадриятларни ўзлаштиради ва янгиларини яратади. Бу жараёнда фуқаролик онгини белгилаб берувчи меъёрлар ва қадриятларни сақлаш ҳамда узлуксиз такомиллаштириш энг муҳим фаолият ҳисобланади.

Тадрижий тараққиёт натижасида демократик тасаввурлар мустаҳкамланиб, аста секинлик билан фуқаролик тажрибаси тўпланиб боради.

Фуқаролик онги бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Фуқаролик онги ижтимоий тизимнинг ўзгариши билан янгиланадиган қадриятларга мослашиб боради. Бошқа тарафдан фуқаролик онги ижтимоий ўзгаришларни келтириб чиқарувчи фаол омил ҳисобланади. У фуқароларни фаол ҳаракатга бошловчи тасаввурлар билан боғлиқ бўлганлиги туфайли, жамият ўзлигининг янгиланишига, ижтимоий тараққиётни тезлаштирувчи омилга айланиши мумкин. Фуқаролик онги ижтимоий тараққиётнинг руҳий негизини яратган ҳолда жамиятнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Фуқаролик онги янги ғояларни қабул қилиш даражасида очик характерга эга. Янги ғоялар шу тизимга мос эканлиги ўз исботини топган тақдирда аста секин жамиятнинг моҳиятига сингиб боради.

Маданий янгиланишлар узлуксиз тарзда ижтимоий онгга таъсир кўрсатиш даражасида кўп рўй берган тақдирда жамиятда воқеликни ҳис этиш учун янгича усуллар вужудга келади ва бу ўз навбатида фуқаровий онгнинг ўзгаришига олиб келади.

Мамлакатда сиёсатни тубдан ўзгартириш ҳатто мулкка нисбатан муносабатни ҳам бутунлай ўзгартириш мумкин, аммо кишиларнинг асосий қарашлари ва қадриятларини тезлик билан ўзгартириб бўлмайди.

Фуқаролик онги умумий тамойилларгагина асосланмасдан, моҳияти жиҳатидан ўзгариб боради. Албатта жамиятда барқарор бўлган, ҳар қандай сиёсий тизимга хос бўлган тарихий тажриба, анъаналар сингари ўзгармас хусусиятга эга қадриятлар мавжуд бўлиб, улар фуқаровий онгда рўй бериши мумкин бўлган тезкор ўзгаришларни тийиб туради. Янги тарихий тажриба эса айнан ана шундай қадриятлар негизда вужудга келади ва фуқаролар онгига сингиб боради.

Тушунча сифатида “фуқаролик онги” ҳақида гап кетганда аввало фуқаронинг давлат билан сиёсий-ҳуқуқий муносабатлари назарда тутилиб, кишининг бирор-бир давлатга мансублиги ва шу давлатнинг қонунларига бўйсунishi тушунилади. Кишининг ҳуқуқий мақомида ифодаланган фуқаролик давлат билан фуқаро ўртасида амал қиладиган бир қатор ҳуқуқ ва бурчлар билан мустаҳкамланган.

Демократик жамиятнинг барқарорлиги демократик қадриятлар билан бойишни тақозо этади. Бу жараён жамиятдаги фуқароларнинг ижтимоий эркин шароитда яшашга қанчалик тайёр эканликлари, яъни шахсларнинг фуқаровий етуклиги ва фаоллигига боғлиқ. Ўз навбатида фуқаровий етуклик ва фуқаровий масъулият жамият аъзоларининг фуқаровий онги даражаси билан белгиланади. Айнан фуқаровий онг жамиятнинг маънавий, интеллектуал ҳамда ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини шакллантиради.

Фуқаровий онг жамиятни бирлаштиришга хизмат қилади, умумий манфаатлар йўлида фуқаролар ўртасида келишув бўлишига хизмат қилади. Жамиятда рўй берадиган турли ижтимоий-маданий омиллар таъсирида фуқаровий онг ўзгариб боради ва фуқаровийлик тўғрисидаги ғоялар тараққиётида ўз аксини топади.

Давлат ва жамият, давлат ва шахс ўртасидаги муносабатларнинг табиати ҳақидаги билимларнинг кенгайиши “фуқаровийлик” тушунчасини қайта қайта тафаккур қилишни тақозо этади. Ижтимоий жараёнлар натижасида сайқалланган фуқаровий маданият ва фуқаровий онг кишиларни иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий жиҳатдан шакллантиради.

3. Фуқаровий фаоллик ва унинг фуқаролик жамиятидаги ўрни

Фуқаровийлик ва фуқаровий онгни ўрганишдан асосий мақсад фуқаролик жамиятини барпо этишда фуқаровий фаолликни ўрганишдан иборат. Зеро фуқаролик жамияти нафақат фуқаровийлик хусусиятларига эга онгли фуқаролар воситасида, балки фаол бўлган фуқаролар билан барпо этилади. Ана шу фаолликни келтириб чиқарувчи омилларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро улар фуқаролик жамиятини барпо этишнинг умумий ва хусусий қонуниятларини англаш имконини беради.

Фуқаровий фаолликни ижтимоий-сиёсий ва меҳнат фаолиятига ижодий ёндашув сифатида баҳолаш мумкин. Айнан инсоннинг фуқаровий фаоллиги шахснинг тўлақонли ривожланишига, ундаги имкониятларнинг тўлиқ намоён бўлишига хизмат қилади. Фуқаролик позицияси ҳамда фуқаровий

фаолликка эга бўлиш жамиятда рўй бераётган барча воқеа-ходисаларни, уларнинг оқибатлари ва мавжуд муаммоларнинг ечимини чуқур англашни тақозо этади.

Ижтимоий фаоллик тушунчаси фуқаролик жамияти тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ерда жамиятнинг давлат фаолиятидан холи ҳолда жамоавий ташаббуслар билан ривожланиши назарда тутилмоқда. Бу партияларга аъзоликни назарда тутувчи сиёсий фаоллик, нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятида иштирок этиш, турли ижтимоий ташаббуслар ва ижтимоий ҳаракатларни англади. Шу маънода жамият учун фойдали бўлган турли дастурлар ва жамоат бирлашмаларида иштирок этиш ҳам фуқаровий фаолликка киради.

Аслини олганда жамият аъзоларининг асосий кўпчилиги жамиятда мавжуд қоидалар асосида фаолият юритган ҳолда ижтимоий фаоллик кўрсатишмайди. Бундай пассивликнинг жамоат тартибини сақлаш нуктаи назаридан қайсидир даражада ижобий жиҳатлари ҳам мавжуд бўлса-да, фуқаролик жамиятини қуришда фуқаровий фаоллик жуда муҳим аҳамиятга эга эканлигини эсда тутиш лозим. Зеро пассив фуқаролар ҳеч қачон ўз ҳуқуқлари учун курашишмайди. Фуқаровий фаоллик ўз кучига ишониш, мавжуд вазиятни ўзгартиришга қодирлик ҳиссининг яққол намоён бўлиши билан вужудга келади. Кўпгина ҳолларда фуқаровий фаолликнинг бошланғич нуктаси социологларни қизиқтирган масалалар. Зеро аксарият жамиятларда ижтимоий ўзгаришлар давлат етакчилигида амалга оширилади ва жамият аъзолари кейинчалик бу ўзгаришларга мослашишади.

Кўпинча фуқаровий фаоллик ёшларда кузатилади. Албатта фуқаровий фаолликка таъсир кўрсатувчи омил фақат ёш билан чегараланмайди. Билим даражаси, дунёқараш, тарбия ва ҳатто яшаш манзили ҳам бунга таъсир кўрсатади.

Кўпинча ёшлар фуқаровий фаоллик кўрсатишни исташса-да, сиёсий соҳада бундай фаолият кўрсата олмайдилар. Бошқача айтганда, ёшлар давлат сиёсати мураккаб бўлганлиги туфайли ўз истакларини сиёсатчилар олдида тўғри шакллантиришга қодир бўлмайдилар. Бошқа тарафдан сиёсий соҳа ёшлардан анча узоқ бўлганлиги туфайли ёшлар ўз манфаатларини давлат сиёсати билан мувофиқлаштиришда мураккабликларга дуч келишлари мумкин. Шу туфайли уларнинг баъзилари сиёсий партияларга аъзо бўлишади, аксарияти эса умуман сиёсатга қизиқмай қўядилар.

Бирор-бир соҳадаги муаммоларни бартараф этиш имконияти нодавлат нотижорат ташкилотларида мавжуд бўлганлиги туфайли ёшларнинг аксарияти шундай ташкилотларга аъзо бўлиб киришади. Давлатнинг сиёсий тузилмаларида профессионал фаолиятга кириш фуқаро/ёшлардан маълум иш тажрибаси, билим ва кўникма талаб қилса, жамоат бирлашмаларига аъзо бўлиб кириш учун иш тажриба талаб этилмайди, балки фақат қизиқишнинг ўзи етарли бўлади.

Инсонни ихтиёрий фаолият, яъни кўнгилли ишга чорловчи истакнинг негизида ҳар бир кишига хос бўлган шахсий ва ижтимоий эҳтиёжлар ётади. Жумладан, бошқаларга наф келтириш, ўзини намоён қилиш ва мулоқот истаги кишини фаолликка етаклайди. Кишида ижтимоий жиҳатдан эътирофга бўлган эҳтиёж ҳам мавжуд. Профессионал ва ҳаётий тажрибани қўллаш истаги ҳам кишини шундай фаолиятга чорлаши мумкин. Ўз имкониятларини ишга солиш, ўз ғояларини татбиқ этиш истаги ҳам кишини ҳаракатлантирувчи кучга айланиши мумкин. Ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсатиш ва иштирок этиш эҳтиёжи ҳам кишини фаолликка етаклайди.

Кўнгилли фаолият инсон учун ўз шахсий эҳтиёжлари билан жамият эҳтиёжларини уйғунлашган ҳолда ҳаётга татбиқ этиш учун ўзига хос имкониятдир. Бу эҳтиёж кишиларнинг ўз ахлоқий бурчларини англаш ҳамда инсоннинг баркамоллигидан далолат беради. Кўнгилли фаолият юрита экан инсон ахлоқий жиҳатдан такомиллашиб боради, мулоқот маданиятини ривожлантиради, ўзаро ҳамкорлик ва биродарлик ҳиссига, инсонпарварлик туйғусига эга бўлади. Кўнгиллилик фаолияти фаол ва ижодий характерга эга бўлиб, инсон ўз салоҳиятини намоён этиш имкониятига эга бўлади. Бу фаолият теварак атрофда рўй бераётган воқеа-ходисаларга нисбатан фаол муносабатнинг шаклланишига, сиёсий воқеликка зийрак назар билан қарашга ёрдам беради.

Айнан фуқаровий фаолликнинг ўзи бир неча жиҳатлар билан ажралиб туради;

- фаол фуқаро ғуруҳига мансуб кишилар асосан сиёсий ва иқтисодий тизим тўғрисида билим олишга тайёр бўлган кишилардан иборат;

- фаол фуқароларда ўз ҳақ-ҳуқуқларини фаол амалга ошириш учун билим ва қобилият мавжуд;

- фаол фуқароларда ана шу билимларни жорий қилиш учун кўникмалар мавжуд бўлади²⁸.

Фуқаролик фаоллиги бугунги кунда давлат учун мисли қўрилмаган қўмакчига айланмоқда. Турли ижтимоий лойиҳаларга бирлашган фуқаролар рўй бераётган, туғилаётган ва мавжуд муаммоларни муҳофама қилиш, уларнинг ечимини топиш ва ҳукуматга таклиф этиш имкониятига эга. Турли нодавлат тузилмаларидаги етук мутахассислар бозор муносабатлари шароитида қўтилмаганда рўй берадиган муаммолар, бозорнинг бетартиб жараёнларида юзага келадиган муаммоларни бартараф этишга ҳукуматга қўмакчилик қилмоқдалар.

Фуқаролик жамияти ривож топган мамлакатларда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида фаолият юритувчи жамоат бирлашмалари мавжуд бўлиб, улар серқирра фаолият юритадилар. Масалан, жамиятдаги маълумотлилиқ даражасини ошириш ёки замонавий таълим технологияларини жорий этиш бўйича маълум тадқиқотлар олиб боришади ва натижада парламентга тегишли қонун ўзгартиришлари таклиф этишлари мумкин.

²⁸ Карпова Н.В. Политическая культура в процессе становления гражданского общества// Вестник Московского университета. – Сер. 18 : Социология и политология. – 2006. – №1.

Табиатни асраш ёки экологик муаммоларни бартараф этиш бўйича, юқумли касалликларни олдини олиш, шаҳар ҳавосининг ифлосланиши, чиқиндилардан тозалаш бўйича жамоат бирлашмалари ҳукуматга қимматли фикрлар билан бир қаторда амалий лойиҳаларни тақлиф этадилар.

Бир сўз билан айтганда, фуқаролик жамияти учун фуқаровийлик, фуқаровий онг ва фуқаровий фаоллик жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Тараққиётни мақсад қилган ҳар қандай жамият учун инсон салоҳиятидан фойдаланиш, инсоннинг ўзлигида, унинг қалбида мавжуд бўлган бирдамлик, саҳийлик, бағрикенглик каби фазилатларга мурожаат этишнинг ўзи кифоядир.

Назорат саволлари:

1. Фуқаровийликнинг мазмун-моҳияти нималардан иборат?
2. Фуқаровийликнинг асосий хусусиятлари ҳақида нималар дея оласиз?
3. Фуқаровий онг нима?
4. Фуқаровийонгнинг намоён бўлиш омиллари
5. Фуқаровий фаоллик ва унинг фуқаролик жамиятидаги ўрни

5-МАВЗУ: ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ – ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛИ

Режа:

1. Қонун устуворлиги тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Қонун устуворлигини таъминловчи асосий шартлар.
3. Жиноий жазоларни либераллаштириш – қонун устуворлигининг муҳим шarti.
4. Қонун устуворлиги тамойилининг Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қурилишидаги аҳамияти.
5. Қонун устуворлиги инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолати

Таянч сўзлар: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонун устуворлиги, ҳуқуқ ва эркинликлари, жиноий жазоларни либераллаштириш, ҳуқуқий онг ва маданият, ҳуқуқий давлат, ҳокимият тармоқлари, сайлов, сайлов ҳуқуқи, адолат, суд-ҳуқуқ тизими.

1. Қонун устуворлиги тушунчаси ва унинг моҳияти

Демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш – Ўзбекистоннинг пировард мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаб ўтганидек: “Биз шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз... Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт”²⁹.

Дарҳақиқат, адолат тушунчаси билан қонун устуворлиги тушунчаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Президентимиз таъкидлаганидек, қабул қилинаётган қонунларимиз замирида адолат ётиши даркор. Адолатга асосланган қонунларнинг ҳаётга татбиқ этилиши адолатнинг тантана қилишига олиб келади.

Демократик жамиятнинг энг муҳим белгиларидан бири - жамият аъзоларининг қонун олдида тенглигининг, Конституция ва қонунларнинг тенглигининг таъминланганлигидир. Шунингдек, Конституция ва қонунларнинг пировард мақсади инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдан иборат бўлмоғи лозим.

“Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш – бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шarti ҳисобланади”³⁰. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиси – жамият ҳаётида чинакам қонун устуворлигини таъминлаш - ҳар қандай давлат учун, хусусан ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан бораётган Ўзбекистон учун ҳам жуда муҳимдир.

Қонун устуворлигининг моҳияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ИИИ боб, 15- ва 16-моддаларида белгилаб қўйилган. Конституциянинг 15-моддасига мувофиқ, “Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар” дейилган.

Қонун устуворлиги тушунчасининг моҳияти Президентимиз Ислон Каримовнинг бир қатор асарларида чуқур таҳлил қилинган.

“Қонун устуворлиги – ҳуқуқий давлатнинг асосий принциpidир. У ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг қатъиян ҳукмронлигини назарда тутди. Ҳеч бир давлат органи, ҳеч бир хўжалик юритувчи ва ижтимоий сиёсий ташкилот, ҳеч бир мансабдор шахс, ҳеч бир киши қонунга бўйсунтириш

²⁹Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996. 10-б.

³⁰ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2002, 28-б.

мажбуриятдан халос бўлиши мумкин эмас. Қонун олдида ҳамма баробардир. Қонуннинг устуворлиги шуни билдирадики, асосий ижтимоий энг аввало, иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ ва нормаларни бузганлиги учун жавобгар бўлади³¹, - деб таърифлайди, -И.Каримов.

Қонун устуворлиги - демократик жамият барпо этишнинг асоси бўлиб ҳисобланади. Шу билан бирга, адолат мезони ҳисобланади. Чунки, қонун устуворлиги таъминлансагина адолат қарор топади, инсонлар миллати, тили, урф-одати, анъанаси, қадриятлари, диний эътиқоди, жинси, ижтимоий аҳволи қабилаарда тенгликка эришадилар. У мамлакат иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида барқарорлик таъминланишининг асоси ҳисобланади. Қонун оёқ ости қилинган мамлакатда талон-торожлик, тенгсизлик, адолатсизлик, зўравонлик ва бошқа бир қатор салбий ҳолатлар юзага келади. Ана шунинг учун ҳам қонун устуворлиги умуминсоний қадрият даражасига кўтарилган. Қонун билан яшашни миллат вакиллари дунёқарашига айланишига эришиш, миллий ривожланишнинг муҳим йўналишини ташкил қилади.

Қонуннинг устуворлиги ҳар қандай давлат ва жамият ҳаётининг муқаддас тамойилларидан биридир. Қонунга оғишмай итоат этилган жамиятдагина демократия қарор топади ва янада мустаҳкамланади. Қолаверса, барча демократик институтлар, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари қонун воситаси билан жорий этилади. Қонунда халқнинг иродаси, хоҳиш ва истаклари, манфаат ва интилишлари ўзининг ифодасини топади. Қонунга итоаткорлик – бу юксак маданиятлик, маънавиятлик, маърифатлик белгисидир. Қонунга итоаткорликни инсоннинг унга кўр-кўрона бўйсунуши маъносида тушунмаслик лозим. Қонуннинг мақсад ва вазифаларини, маъноси-ю, инсонпарварлик аҳамиятини онгли равишда тушуниб олиш, унга ихтиёрий риоя қилишга ва унинг асосида фаолият юритишга ёрдам беради.

Қонунларга қатъий риоя этилиши жинойatchиликнинг олдини олишнинг, қонун бузилишига йўл қўймасликнинг зарур шартларидан бири бўлиб ҳисобланади. Қонуннинг кучи, обрўси, таъсири, амалий аҳамияти ҳаётда унинг ҳалол, ҳақиқий, одилона татбиқ этилишидадир. Агар қонун ижрочилари бурчлари ва масъулиятларига ҳолисона одилона ёндашиб, тўғри йўлдан тоймай Ватан, давлат манфаати ва тақдирини ўзлари учун олий мақсад деб ҳисоблаб қонунларни турмушга адолатли қўлласалар, бундан давлат ва жамият ҳам, халқ ҳам наф қўради.

“Қонун – ижроси билан кучли” – деган иборага урғу берадиган бўлсак, демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятида қонунларни ижро этишда ҳалоллик ва адолат асосида иш юритиш мутасаддилар учун асосий мақсад, жамият, халқ ва Ватан олдидаги буюқ инсоний бурч, юксак масъулият бўлмоғи лозим.

Шуниси диққатга сазоворки, мамлакатда бозор муносабатларига ўтишнинг Ўзбекистон Президенти И. Каримов томонидан эълон қилинган беш принципи орасида қонуннинг ҳамма нарсадан устун бўлиши ва қонунга итоаткорлик принципи алоҳида ўрин тутати. “Чинакам демократик жамиятда Президент ҳам, оддий фуқаро ҳам қонунга риоя этади. Бошқа иложи йўқ”³².

Демократик жамиятда қонун устуворлиги тамойилининг аҳамияти жуда муҳимдир. Чунки Президентмиз И.А. Каримов айтганларидек, «ҳуқуқий давлатнинг қуроли ҳам, кўзи ҳам, ўзи ҳам, қалқони ҳам - қонундир»³³.

Демократик жамиятда қонун устуворлиги авваламбор демократияга хос бўлган хусусиятларни амалга оширишни таъминлайди, яъни бошқача қилиб айтганда, қонун белгилаган ҳар бир нарса мажбурий ёки таъқиқлов характериға эға ва ушбу қоида жамиятда истиқомат қилувчи барча шахсларға тааллуқлидир. Яъни бу ердан шундай тушунча вужудға келади, барча қонун олдида баробардир.

Қонун устуворлигининг аҳамияти ҳақида сўз юритар эканмиз, авваламбор, халқнинг манфаатлари, жамиятдаги ижтимоий муносабатлар, давлат ишини ташкил этиш ва шунга ўхшаш бошқа масалаларда муҳим аҳамиятға эға.

Қонун устуворлигига эришиш учун авваламбор уларни қабул қилиш жараёнида пухта ва мукамал қилиб, жамиятда келажакда узоқ вақт ўз фойдасини бера оладиган даражада ишлаб чиқиш лозим. Бундан ташқари қонунларни қабул қилиш жараёнида шуни эътиборға олиш лозимки, яъни жамият, халқ ушбу қонунға эҳтиёж сезаяптими ёки йўқми. Айнан шу масала ҳам қабул қилинадиган қонуннинг ҳаётда қай даражада жамиятға наф келтириши келтирмаслигини белгилаб беради.

Қонун устувор бўлган жамиятда норозиликлар ҳам бўлмайди, чунки барча соҳа вакиллари қонун асосида фаолият юритар экан норозилик ва тушунмовчиликнинг ўзи бўлмайди. Қонунларнинг устуворлиги жамиятдаги барча фуқаролар учун шу жумладан, давлат хизматида ишловчи шахслар учун, шунингдек жамиятдаги барча соҳаларға тааллуқли бўлганлиги унинг янада мукамал тус олишиги олиб келади. Қонун устуворлиги ҳақида сўз юритганда унинг устуворлигини таъминловчи давлат органлари ҳақида ҳам унутмаслигимиз лозим. Чунки қонун қабул қилинишининг ўзи бу унинг жамиятда ўз-ўзидан устувор хусусиятға эға дегани эмас, бунинг учун давлат органларининг бу борада хизматлари ва меҳнатлари талаб этилади.

Қолаверса, қонунларға итоат қилишда, унинг ижросини таъминлашға масъул бўлган кишилар ҳар доим оддий фуқароларға “эталон” бўлишлари лозим бўлади. Улар томонидан қонунларнинг бузилишиға қаратилган ҳар бир кичик хатти-ҳаракатлар нафақат умумий тараккиётға, шунингдек фуқароларнинг ҳокимиятға ишончининг барбод бўлишиға олиб келади. Шу маънода ҳам қонун устуворлигини таъминлашда фуқароға қараганда унинг ижроси учун масъул бўлганлар кўпроқ етакчилик қилишлари талаб

³¹ Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.321.

³² Каримов И.А. “Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг”. –Т.: Ўзбекистон, 1993, 22-б.

³³Х. Бобоев, З. Ғофуров, З. Исломов. "Миллий истиқлол мафқураси ва тараккиёт". –Т.: Янги аср авлоди, 2001. 115-б.

этилади. Қонунларнинг ҳар қандай шахс, гуруҳ, сиёсий кучлар ёхуд ижтимоий табақалар манфаатларидан устун бўлишини реал таъминлаш орқалигина демократияни ривожлантириш, унинг жамиятда амал қилишига эришиш мумкин бўлади. Унинг амал қилиши ҳар иккала ҳокимият ва фуқаро манфаатларига мос келади.

2. Қонун устуворлигини таъминловчи асосий шартлар.

Ҳуқуқий демократияга асосланган жамиятда қонун устуворлиги принципини таъминловчи асосий шартлар қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, ҳокимиятлар бўлиниши принципнинг реал жорий этилганлиги. Бу принципга кўра қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти бўғинлари ўзларининг Конституцияда ва қонунда белгиланган ваколатлари доирасида фаолият юритадилар.

Конституция ва қонунларга нафақат фуқаролар, уни қўлловчи давлат идоралари ва мансабдор шахслар ҳам, шунингдек, қонунларни яратувчи ҳокимият органи ҳам итоат этишга мажбур. Ҳокимиятларнинг оқилона тақсимланиши давлат тузилмаларининг самарали ишлаши, суистеъмолларнинг бартараф этилиши, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари амалда таъминланиши, умуман, демократия ва қонун устуворлигининг муҳим гаровидир.

Иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 93-моддасининг биринчи бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституция ва қонунларига риоя этилишининг кафилidir. Президент ўз фармонлари ва ҳуқуқий қарорлари билан Конституциявийтамоилларнинг қонунларда мустаҳкамланган қоидаларининг ҳаётга тўла жорий этилиши учун йўл очади, тегишли ҳуқуқий механизмларни яратади. Президентнинг ўзи қонунларга қатъий амал қилиши билан давлат идоралари ва мутасадди шахслар учун ибрат, намуна кўрсатиб, уларни ҳам Конституция ва қонунларга оғишмай риоя этишга сафарбар этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2002 йилнинг 4 январида “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида” фармойиш қабул қилинганлиги жамиятда аҳолининг ҳуқуқий билимдонлиги ва маданиятини ошириш билан бирга Конституциянинг мавқеи ва нуфузини кўтаришга қаратилган сиёсий-ҳуқуқий тадбирдир.

Учинчидан, жорий қонунлар ва барча норматив ҳуқуқий актлар Конституцияга тамомила мос ва унга мувофиқ яратилиши лозим. Бу эса мамлакатда қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот, тараққиёт ва барқарорлик ҳукм суришига олиб келади.

Асосий қонунимизнинг 16-моддаси иккинчи бандида “Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас” деб қатъий қилиб белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди ана шу муҳим Конституциявий-ҳуқуқий принциpga риоя этишни таъминлашга интилиб келмоқда.

Конституциянинг устуворлигини таъминлаш учун алоҳида муҳофаза механизми бўлишини тақозо этади. Бундай механизмнинг асосий ва марказий бўғинини – Конституциявий суд ташкил этади. Конституциявий суд ўз вазифаларини бажаришда мустақилдир ва ўз фаолиятида фақат Конституция нормалари ҳамда қоидаларига амал қилади. Унинг зиммасига қонун чиқарувчи, ҳукумат ва давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг қарорлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни назорат қилиш вазифаси юклатилган. Конституцияга содиқлик, мустақиллик, ошкоралик ва судьялар ҳуқуқларининг тенглиги Конституциявий суд фаолиятининг асосий принципларидир.

Тўртинчидан, қонун устуворлигини таъминловчи ва мустаҳкамловчи воситалардан бири кодекслаштиришдир. Кодекслар ҳуқуқ тармоғининг бош қонуни сифатида Конституция принципларини ривожлантириш йўлида яратилади ва улар конституция, конституциявий қонунлардан кейинги макени эгаллайди. Кодекслар ўзининг мантикий мукамаллиги, пишиқлиги, ички барқарорлиги ҳуқуқий қоидаларга амал қилганлиги туфайли кодекс нормалари ҳаётда ўзининг амалини осон топади.

Бешинчидан, қонун устуворлигини таъминлашнинг асосий омилларини қуйидагича эътироф этиш мумкин:

- қонун чиқарувчи жараёни муттасил демократлаштириб бориш – инсонпарвар, адолатли халқчил қонунлар яратилишининг гаровидир;
- қонуннинг сифатини мукаммаллаштириш, унинг ички механизми пухта, юридик техника нуқтаи назардан бенуқсон бўлишига эришиш;
- қонунчиликни ислоҳ қилиш ва такомиллаштиришда “қонунда таъқиқланмаган ҳамма нарсага рухсат берилади” (фуқаролар учун). “Фақат қонунда мустаҳкамланган нарсаларгагина рухсат берилади” (мансабдор шахслар ва давлат идоралари учун) деган принципга қатъий амал қилинишига эришиш;
- қонунчилик фаолиятининг яқин йиллар ва истиқболга мўлжалланган стратегиясини ҳамда қонун устуворлигини таъминлаш концепциясини яратиш;
- қонунлар амал қилишининг ижтимоий механизмига эътибор қаратиш. Бу соҳадаги ижтимоий омиллар (таъсир этувчи кучлар, воситалар) ни синчиклаб ўрганиш;
- аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва саводхонлигини ошириш.

Олтинчидан, қонун ости, идоравий норматив ҳужжатларга ҳаволалар, яъни иловалар (шиор ва декларациялар тарзидаги нормалар) кўп бўлишининг олдини олиш зарур. Бундай иловалар ҳаддан зиёд кўп бўлиши кейинчалик амалиётда қонун четда қолиб, унинг ўрнини идоравий ҳужжат эгаллаб олиши билан қонун устуворлигига зиён етиши хавфини келтириб чиқаради.

Еттинчидан, қонунларнинг барқарор ва устувор бўлишига эришиш. Уларга тез-тез қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш, пировард натижада қонуннинг аҳамияти ва нуфузи тушиб кетишига олиб келади.

Саккизинчидан, жиноий жазоларни либераллаштириш қонун устуворлигини таъминлашнинг муҳим шарти бўлиб ҳисобланадики, биз мавзуни баён қилиш жараёнида бунга алоҳида тўхталамиз.

Тўққизинчидан, Конституция ва қонунларнинг устуворлигини таъминлашда прокурор назоратининг роли катта. Прокурорлик назорати фаолиятида қўлланиладиган тақдимнома, амрнома, огоҳнома, қарор ва аризаларнинг сифати ва таъсирчанлигининг янада юқори бўлишида 2001 йил 29 августда қабул қилинган янги таҳрирдаги “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунда кўзда тутилган қонунийлик, одиллик, мустақиллик ва ошқоралик принциплари ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади. Бундан мақсад, халқимиз ҳам, прокуратура ходимлари ҳам ушбу тамойилларни аниқ тасаввур этишлари керак. Ҳолбуки, фуқаролар ҳар бир прокуратура ходимидан ушбу тамойилларни рўёбга чиқаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Прокурорлик назорати олиб бораётган прокурорлар эса ўз фаолиятида шу принципларга оғишмай риоя этиши шарт.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадида Конституция ва қонунларнинг устуворлигини таъминлаш учун комплекс ташкилий ҳуқуқий қафолатлар яратилди. Албатта, конституциявий ҳуқуқий қафолатлар ва юридик механизмларни муттасил такомиллаштириб, уларнинг самарадорлигини ошириб бориш лозим. Шу ўринда Конституция ва қонунлар устуворлигини таъминлашнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий, руҳий қафолатлари ҳам мавжудлигини эсдан чиқармаслик лозим.

1. Жиноий жазоларни либераллаштириш – қонун устуворлигининг муҳим шарти.

Мустақилликка эришгандан кейин Президент Ислом Каримов томонидан инсонпарварлик, адолатпарварлик ғояларига асосланган жиноят, жиноят процессуал қонунларини такомиллаштиришга, жиноий жазоларни либераллаштиришга қаратилган бир қатор қонун лойиҳалари Олий Мажлисга киритилди. Уларнинг қабул қилиниши эса мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида ўзининг ижобий самарасини бермоқда.

Айниқса, жиноий жазоларни либераллаштириш борасида жиноий жазо тизимидан ўлим жазосини чиқариб ташлаш борасидаги сайъ-ҳаракатлар муҳим ўрин тутати. Суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш тўғрисида Президентимиз “Суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш борасида биз ҳал этишимиз лозим бўлган яна бир масала – бу жазолаш тизимидан ўлим жазосини чиқариб ташлашдир”³⁴ деганда айнан шу ҳаракатларни назарда тутган эди.

Маълумки, 1995 йилгача амал қилган Жиноят Кодексида 33 та жиноятга ўлим жазоси қўлланилар эди. Кейинги Жиноят Кодексида эса уларнинг 13 таси сақланиб қолди, яъни 20 та турдаги жиноятдан ўлим жазоси олиб ташланди. Жумладан, аёллар, олтмиш ёшдан ошган эркаклар ва вояга етмаганларга нисбатан бу жазо қўлланилмайди. Шунингдек, ўлим жазоси авф этиш тартибидида йигирма беш йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилиши мумкин (ЖК нинг 51-моддаси).

Ана шу устувор вазифадан келиб чиқиб, 1998 йилда Жиноят Кодексидаги 5 та моддадан ўлим жазоси олиб ташланди. 2001 йилда яна тўртта моддага жазо қисқартирилди. 2004 йилда эса бу жазо бор-йўғи иккита, яъни айбни оғирлаштирувчи ҳолатда қасддан одам ўлдириш ва терроризм жиноятлари учун татбиқ этиладиган бўлди. Булар мамлакатимизнинг халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида халқаро ҳужжатларга зикр этилган мажбуриятларни сўзсиз бажаришга инти-лаётганининг амалдаги исботидир. Ҳозирги кунда 100 га яқин давлатнинг қонунчилигида ўлим жазоси бекор қилинган. Жумладан, Швеция ва Финландия 1972 йилда, Германия 1949 йилда, Франция 1981 йилда, 1990 йиллардан бошлаб Ирландия, Венгрия, Руминия, Чехия, Словакия, Швейцария, Греция, Польша, Молдова, Италия, Испания давлатлари ўлим жазосидан воз кечган. Бундан ташқари, 30 дан ортиқ давлатнинг қонунчилигида ўлим жазоси мавжуд бўлсада, амалиётда қўлланилмайди.

Ўлим жазосини бекор қилиш ўта мураккаб масала бўлиб ҳисобланишини Президент Ислом Каримов таъкидлаб, “Биринчи навбатда аҳоли ўртасида тушунтириш ишларини олиб бориш лозим, чунки бугунги кунда уларнинг кўпчилиги, ўлим жазосининг бекор қилинишига қарши. Иккинчидан, ўлим жазоси ўрнига умрбод ёки узоқ муддатли жазони ўташга ҳукм қилинадиган шахслар учун тегишли жойлар қуриш керак”, деган фикрга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ўлим жазосини бекор қилиш масаласини аҳолига тушунтириб бериш ҳам анчагина мураккаб жараён бўлиб, бу ишга ҳуқуқшунослар, мутахассислар, сиёсатшунос, психолог ва бошқа кўпгина мутахассислар жалб қилиниши лозим. Шунингдек, Президентимиз юқорида таъкидлаганидек, ўлим жазоси ўрнига суд томонидан умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган маҳбуслар жазоси алоҳида колонияда ўташи лозим бўлганлиги сабабли уларни сақлаш билан боғлиқ жазони ўташ муассасасини қуриб битказиш учун бюджетдан тегишли маблағ ажратилиши ва бинони тайёрлаш ҳам маълум муддат талаб этади. Шу сабабли ҳам давлатимиз раҳбари ўлим жазосини бекор қилиш билан боғлиқ барча ташкилий-ҳуқуқий жараёнлар 2-3 йил ичида амалга ошириш мумкинлигини билдиради.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, инсон ҳаёти дунёдаги энг олий қадрият ҳисобланади. Зеро, ҳаёт ҳар бир инсонга бир маротаба берилади, шунинг учун ҳам ундан маҳрум этишга ҳеч ким қодир эмас, деган тушунчани барчанинг онгига сингдириш лозим. Шу боис барча ислохотлар ва қонунлар инсон

³⁴ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. –Т.: Ўзбекистон, 2005.

манфаатларига хизмат қилишини назарда тутсак, ўлим жараёнининг жазо тизимидан олиб ташланиши ҳар томонлама адолатлидир.

Биобарин, давлатимиз раҳбарининг 2005 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида”ги Фармони мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини устувор қадрият сифатида мустаҳкамлаш йўлида қўйилган навбатдаги хайрли қадам бўлди.

2001 йил 29 августда қабул қилинган “Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг жиноят, Жиноят процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Қонун билан жиноятларни таснифлаш, енгиллаштириш маъносида такомиллаштирилди, яраштирув институти жорий этилди. Жиноят кодексига ўлим жазосини назарда тутувчи моддалар сони кескин камайтирилди, мол-мулкни мусодара қилиш жиноий жазо сифатида бекор қилинди ва шу каби инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор чора-тадбирлар қўлланилди.

Юртбошимиз томонидан “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”нинг эълон қилиниши эса бу борадаги ислохотларнинг янги босқични бошлаб берди.

Мазкур концепциянинг иккинчиустувор йўналиши суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этишга бағишланган бўлиб, бу борада ҳам тизимда бир қатор ислохотлар амалга оширилди. Жумладан, Одил судловнинг янги тизими шакллантирилди ва судлар ихтисослаштирилди.

Шулар қаторида Адвокатура институти ҳам ислоҳ этилди. Ўзбекистон Республикаси Адвокатлар Палатаси ташкил этилди. Адвокатларга қўйиладиган квалификациян талаблари ва адвокатлик фаолиятига таъсир ўтказишга қаратилган ҳаракатлар учун жавобгарлик кучайтирилди.

Мамлакатимизда мазкур йўналишда олиб борилаётган ислохотларнинг барчаси қонун устуворлиги – фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий тамойилларидан бири эканлигининг ёрқин далилидир.

4. Қонун устуворлиги тамойилининг Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қурилишидаги аҳамияти.

Қонун устуворлигини таъминлаш демократик жамиятни шакллантиришнинг асосий вазифаси бўлиб ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, аввало қонунлар фуқароларнинг бевосита ёки билвосита иштироки билан ишлаб чиқиладиган, уларнинг хоҳиш ва иродасини ўзида акс эттиради. Аммо кўпгина қабул қилинган қонунлар реал ҳаётга жорий қилинмасдан қозғалди қолиб кетади. Сабаби, **биринчидан**, қонунни қабул қилиш давридаги жамият таракқиёти даражаси билан уни амалга ошириш имконияти ўртасидаги номутаносибликнинг мавжудлиги. **Иккинчидан**, қонунларни яратишдаги маҳорат ва салоҳиятнинг (профессионализм) етишмаслигидир. **Учинчидан**, фуқароларнинг ҳам қонунлардан тўла фойдаланишга салоҳияти етарли даражада бўлмаслиги. Аммо, нима бўлганда ҳам қабул қилинган қонунларга амал қилиш ҳаётий зарурият ҳисобланади. Чунки, у нафақат, ҳуқуқлар тизими билан, шунингдек мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий ҳаёти билан боғлиқдир. Уларни ўзида ифодалаган қонунларнинг “ишонмаслиги” ёки поймол қилиниши мавжуд экан, жамият ҳаётида ижобий ўзгаришлар содир бўлмайди.

Мамлакат ва фуқаролар манфаатларининг уйғун ҳолатда амалга оширишнинг асосий механизми қонунлар олдида оддий фуқародан тортиб энг юқори лавозимни эгаллаб турган амалдорларга баробарлиги, уларнинг қонунларга сўзсиз итоат қилиши ҳисобланади. Бу тамойилни шакллантириш Ўзбекистонда қурилаётган демократик жамиятнинг асосий вазифаси сифатида қаралмоқда.

Қонун устуворлигига ҳилоф иш қилиш ва унга менсимай қараш, мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг оёқ ости қилиниши, улардан ғаразли мақсадларда фойдаланиш қонунларни обрўсизлантиради, давлат ва жамиятнинг маънавий асосларига путур етказди, халқнинг норозилигига, ҳаққоний эътирозларига сабаб бўлади. Айниқса, фуқароларнинг давлат тузилмалари билан муносабатлари жараёнида қонунларга риоя этилиши ёки риоя этилмаслиги фуқаро – давлат муносабатларининг бутун бир тизимдаги ижтимоий адолат қоидаларининг ҳолатини белгилаб беради.

Шу ўринда маҳаллий ҳокимият вакиллари тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш зарур деб ўйлаймиз. Зеро, ислохотларни амалга оширишда, жойларда адолат қоидаларини ўрнатишда уларнинг ўрни катта бўлиши зарур. Бунинг ўрнига маҳаллий ҳокимият вакиллари, ҳатто ҳокимлар томонидан инсон ҳуқуқларини бузиш ҳолатлари, афсуски содир этилмоқда.

Президентимиз иккинчи қақриқ Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида “Адолат - қонун устуворлигида деган ҳаётий тамойилга қатъий амал қилиб яшаш ғояси ҳам фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий йўналишларидан бирини ташкил этади” – деб кўрсатган эди. Лекин қонунларга итоат қилишда, унинг ижросини таъминлашга масъул бўлган кишилар ҳар доим оддий фуқароларга “эталон” бўлишлари лозим бўлади. Улар томонидан қонунларнинг бузилишига қаратилган ҳар бир кичик хатти-ҳаракатлар нафақат умумий таракқиётга, шунингдек фуқароларнинг ҳокимиятга ишончининг барбод бўлишига олиб келади. Шу маънода ҳам қонун устуворлигини таъминлашда фуқарога қараганда унинг ижроси учун масъул бўлганлардан кўпроқ етакчилик қилишлари талаб этилади. Қонунларнинг ҳар қандай шахс, гуруҳ, сиёсий кучлар ёки ижтимоий табақалар манфаатларидан устун бўлишини реал таъминлаш орқалигина демократияни ривожлантириш, унинг жамиятда амал қилишига эришиш мумкин бўлади. Унинг амал қилиши ҳар иккала ҳокимият ва фуқаро манфаатларига мос келади.

Хулоса қилиб айтганда, қонун устуворлиги қуйидаги уч ҳолатда ўзининг тўлиқ ифодасини топади.

Биринчидан, қабул қилинаётган қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар адолат принципи, инсон ҳуқуқи ва манфаатларидан келиб чиқиб, ижтимоий жиҳатдан асосланган бўлиши керак.

Иккинчидан, барча қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар талаби барча давлат органлари, мансабдор шахслар, нодавлат ташкилотлари ва фуқаролар томонидан қатъий бажарилиши шарт³⁵.

Учинчидан, барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция ва қонунларга мос бўлиши шарт.

Демак, демократик жамиятнинг муҳим тамойили бўлган қонун устуворлиги мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамияти қуришнинг асосидир.

5. Қонун устуворлиги инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолати

Истиқлол туфайли мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган кенг қамровли ўзгаришлар юртимизда янги демократик қадриятлар илдиз отганини, инсон ҳуқуқлари ва унинг эркини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамиятига хос замонавий тузилмалар шаклланиши билан характерланади.

Албатта, эркин ва адолатли жамият қуриш учун қонунга таянишимиз ва қонун устуворлигига эришишимиз лозимдир. Чунки ҳар қандай давлатнинг қудратли ва мустақкам бўлиши, халқининг тинч ва фаровон ҳаёти амалдаги қонунларнинг устуворлигига боғлиқдир.

Шундай қилиб, **ҳуқуқ** - давлат томонидан белгиланадиган ёки рухсат этиладиган ва унинг кучи билан ҳимоя қилинадиган умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидалари тизимидир. Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солишчи регулятор бўлиб, унинг ушбу хусусияти ижтимоий муносабатлар билан бўладиган мунтазам алоқадорлигини таъминлайди.

Эркинлик – инсонга қонун билан рухсат этилган у ёки бу ҳаракатни амалга ошириши ва ҳаёт учун зарур бўлган неъматлардан фойдаланишда ижтимоий тўсиқларнинг бўлмаслиги тушунилади.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси — жамият таянчи ва юртимиз тараққиётининг ҳуқуқий кафолати, давлатимиз мустақиллигининг ёрқин рамзи, кўп миллатли халқимиз хоҳиш-иродасининг қонуний ифодаси ҳисобланади. Конституциянинг Х боб 43-46 моддалари инсон ҳуқуқ ва эркинликларига бағишланган бўлиб, давлат фуқароларининг Конституция ва қонунларда мустақкамланган ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаши, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Президентимиз Ислом Каримов томонидан тақдим этилган «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»да ҳам бу масалага алоҳида эътибор қаратилиб, юртимизда ҳуқуқий давлат асосларини тобора такомиллаштириш ва аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш ҳал қилувчи вазифа бўлиб қолиши таъкидланган. Зеро, жамиятнинг демократия йўлидан жадал ривожланиши ва бу борадаги ислохотларнинг самараси кўп жиҳатдан одамларнинг ҳуқуқий онги ва маданияти даражасига боғлиқ. Одамларнинг ҳуқуқий онги ва маданияти давлатимиз раҳбарининг 2011 йил 23 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ вазирлик зиммасига аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш, давлат органлари, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий тарғибот ва маърифат соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш вазифалари юклатилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 23 июлдаги қарори асосида тасдиқланган Ҳуқуқий тарғибот ва маърифат бўйича давлат органлари ишларини мувофиқлаштириш бўйича идоралараро кенгаш тўғрисидаги низом бу борадаги фаолиятни тартибга солишда муҳим ҳуқуқий асос бўлади. Авваламбор одамларнинг ҳуқуқий онги ва маданияти шакллантиришда инсонларга ўзларининг ҳуқуқ ва бурчларини, ўзлари яшаб турган жойда ўрнатилган қонунларга асосан уларнинг шахсий ва фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари кафолатлаб қўйилган асосий қонун, яъни конституция ва унинг нормалари таништирилиши керак.

Буни мазкур ҳужжатнинг биринчи моддасидан то охириги моддасигача инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини таъминлаш, ватан равнақи ҳамда жамият тараққиётига хизмат қилиб келаётган умумбашарий ғоялар сингдирилганида ҳам кўриш мумкин. Асосий қонунимизда буюк неъматлар орасида энг улуғи - «инсон учун» деган ғоя илгари сурилиб, уни улуғлаш, унинг эркин камол топиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш ўз аксини топган. Бошқача айтганда, «фуқаро - жамият - давлат» ўртасидаги изчил ҳамкорликнинг ҳуқуқий ечими асослаб берилган.

Демократик давлатда жамият аъзоларининг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолати доимий ҳаракатдаги механизмга ўхшаши лозим. Конституциянинг 19-моддасида «ҳеч ким суд қарорисиз фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳақли эмас»лиги белгилаб қўйилганки, бу қоида ҳуқуқбузар ким бўлишидан қатъи назар, жавобгарликка тортиш мумкинлигини билдиради. Кафолат тизимида иқтисодий омилга кенг ўрин берилган. Чунки иқтисодий ҳаёт қанчалик фаровон бўлса, ҳуқуқнинг амалдаги кафолат даражаси ҳам шунчалик юқори бўлади.

Бугунги Асосий қонунимизда эса давлат ҳам, жамият ҳам, аввало, инсон манфаатларига хизмат қилиши, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этиши устувор тамойил сифатида аниқ белгилаб қўйилган. Президентимиз таъкидлаганидек, «Биз бошлаган ислохотларимизнинг пировард мақсади битта - адолатли жамият барпо этиш. Ислохот ислохот учун эмас, аввало инсон учун, инсон манфаатларини таъминлаш учун». Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этиш шароитида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш борасидаги конституциявий кафолатлар тизимини ҳаётга татбиқ этишга қаратилган ислохотлар жамиятнинг шу мақсад йўлидаги вазифаларига тўлиқ мос келмокда, инсон ҳуқуқларини кафолатловчи

³⁵Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. бет

миллий механизм яратилмоқда. Инсон ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминловчи ва қафолатловчи давлат органлари тизими ташкил этилиб, ихтисослашган нодавлат ташкилотларининг пайдо бўлишига қўмаклашмоқда. Ҳозирги пайтда инсоннинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлаш механизмини янада такомиллаштириш мақсадида инсон ва фуқаро ҳуқуқ ҳамда эркинликларининг қафолатлари тўғрисида қонун қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Инсон ҳуқуқлари ғояси миллий парламентимиз фаолиятида доимий ўрин эгаллаши даркор. Ҳар қандай қонун ишлаб чиқиладиган ва муҳокама этиладиган пайтда инсоннинг асосий ҳуқуқларига қанчалик мос келишига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Ана шу принципларга оғишмай риоя этилган тақдирдагина чинакам фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш мумкин.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида Президент И.Каримов: “...Қадимги дунёнинг буюк донишмандлари “Нимаики қонуний бўлса, у – адолатлидир”, деб таъкидлаганлари бежиз эмас. Улар шу тариқа айнан қонун адолат манбаи ва мезони эканини уқтирганлар, десак, ҳар томонлама ўринли бўлади. Ва аксинча, агар қонун бажарилмаса, қонунда бир нарса ёзилиб, ҳаётда ҳаммаси бошқача бўлса, одамларнинг Конституциямиз ва қонунларимизда муҳрлаб қўйилган адолат ва демократия нормаларига нисбатан ҳар қандай ишончи йўқолади. Бундай ҳолат барчамизга аён. Қонун ва қонун устуворлиги бўлмаган жойда аввало унинг ўрнини коррупция деган бало эгаллайди”, - деб таъкидлайди³⁶.

Шунингдек, Геллап Институти (АҚШ) ижтимоий фикрни ўрганиш маркази томонидан «қонуний тартибларга итоат қилиш индекси» бўйича «Сиз ўзингиз яшаётган шаҳар ёки тумандаги маҳаллий полицияга ишонасизми?», «Сиз ўзингиз яшаётган шаҳар ёки туманда кечаси хавф-хатардан қўрқмасдан ёлғиз юра оласизми?» ва «Охирги ўн икки ойда сиз ва оила аъзоларингизнинг пул ва мол-мулки ўғирланган ҳолат содир бўлганми?» саволлари остида ўтказилган сўровнома натижаларига кўра, Ўзбекистон 141 мамлакат орасида 2 (ижобий) ўринни эгаллагани таҳсинга сазовордир³⁷.

Назорат саволлари:

1. Қонун устуворлиги тушунчаси ва унинг моҳияти нима?
2. Қонун устуворлигини таъминловчи асосий шартлар нималардан иборат?
3. Фуқаролик жамияти ривожига қонун устуворлиги қандай аҳамият қасб этади?
4. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”нинг суд-ҳуқуқ тизимини ислох этиш йўналиши бўйича қандай ишлар амалга оширилди?
5. Қонун устуворлиги инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қафолати

6-МАВЗУ: САЙЛОВ ҲУҚУҚИ ЭРКИНЛИГИ – ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ МУҲИМ МЕЗОНИ

Режа:

1. Эркин сайловлар фуқаролик жамиятининг асосий белгиси.
2. Халқаро сайлов стандартлари ва Ўзбекистон қонунчилиги.
3. Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг ривожланиши.
4. Эркин сайловларни ўтказишда оммавий ахборот воситаларининг роли

Таянч сўзлар: эркин сайловлар, сайлов ҳуқуқи, сайлов принциплари, тенг сайлов ҳуқуқи, тўғридан-тўғри сайлаш ҳуқуқи; яширин овоз бериш ҳуқуқи, сайлов олди ташвиқоти, сайлов комиссиялари, овоз бериш

1. Эркин сайловлар фуқаролик жамиятининг асосий белгиси

Сайлов халқ ҳокимиятчилигининг тимсоли бўлиб, энг аввало ўзида жамият аъзоларининг, қолаверса сайловчи – фуқаро манфаатини ифода этади. Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари амалга ошириладиган ислохотларда сайловларнинг ўрни бекиёсдир. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлининг ҳозирги босқичида давлат ҳокимиятининг вакиллик органларини эркин, қонуний ва адолатли сайловлар асосида шакллантирилиши демократик жараёнлар ва янгиланишларнинг ижтимоий ҳаётда олий қадрият сифатида ифода этиладиганлигининг ёркин намунаси³⁸.

Сайловлар кишилиқ жамиятининг бир неча асрлик тарихий ривожланиш маҳсули бўлиб, давлат ва жамиятнинг такомиллашган моделларини шакллантириш мақсадида пайдо бўлган институтдир. Ҳозирги даврга келиб, дунёнинг аксарият мамлакатларида давлат ҳокимияти ва ўз-ўзини бошқариш органларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган демократик сайловлар сиёсий тизимининг ажралмас таркибий қисмига

³⁶ Халқ сўзи. №236 (6419). 2015 йил 6 декабрь.

³⁷ Халқ сўзи. №236 (6419). 2015 йил 6 декабрь.

³⁸ Парламент сайлови: миллий қонунчилик ва хорижий тажриба: илмий-амалий қўлланма // М.Абдусаломов ва бошқалар; Масъул муҳаррир проф. Ш.Х.Файзиев; –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти нашриёти, 2009. 26-бет.

айланиб бўлди. Турли мамлакатлардаги ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиш даражасини уларда ўтказиладиган сайловларга, сайловлардаги аҳолининг иштирокига, сайловларнинг савиясига кўра белгиланади³⁹. Бундан ташқари мамлакатдаги тинчлик, барқарорлик ҳукм суриши ва шахс, жамият, давлат хавфсизлигининг таъминланиши демократик сайлов тамойилларининг қай даражада рўёбга чиқишига ҳам бевосита боғлиқдир.

Эркин сайлов ҳуқуқининг амалга оширилиши, эркин ҳамда чинакамига ифода этиладиган халқ иродаси ҳокимият ва ҳар қандай ҳукумат қонунийлигининг асоси эканлиги ва ҳар бир шахснинг ўз давлатини бошқаришда бевосита ёки ўз вакиллари орқали қатнашиш ҳуқуқи кўпгина халқаро ҳужжатларда алоҳида таъкидланган. Фуқароларнинг бевосита сайлов жараёнида, ўзлари эркин сайлайдиган вакиллари орқали мамлакатни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқининг амалга оширилиши учун яратилган имкониятга қараб, у ёки бу давлат қай даражада демократик тамойиллар асосида яшаётганлигига баҳо бериш мумкин.

Ўзбекистон халқи демократик тараққиёти ҳуқуқий давлат қуриш орқали фуқаролик жамиятини барпо қилишни кўзлайди. Бу хусусда, Ўзбекистон Республикаси Президенти шундай деган эди: “Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда, бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни эркинлик ва қонунга бўйсунуш бир вақтнинг ўзида амал қилади”⁴⁰. Бунинг учун, энг аввало, кишиларнинг сиёсий фаоллигини юксак даражага кўтаришга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади. Фуқароларнинг сиёсий-ижтимоий жиҳатдан етуқлиги унинг давлат ҳаётида фаол иштирок этиши билан белгиланиши шубҳасиз.

Демократиянинг ушбу энг муҳим тамойилини ҳаётга татбиқ этиш, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-шароит, ҳуқуқий асос яратиб берилиши лозим. Ўзбекистонда буларнинг барчаси яратилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунларида сайловларга доир умумэътироф этилган демократик халқаро тамойил ва қоидалар мустаҳкамлаб қўйилган.

Умумхалқ сайловлари орқали давлат ҳокимият вакиллик органларини шакллантириш демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгисидир. Демократик давлатларда сайловлар муҳим аҳамиятга эга эканлиги шундаки, улар мамлакат парламенти қандай сиёсий кучлардан ташкил топишини аниқлаб беради. Сайловлар мамлакат аҳолисининг қайфияти ва кимни афзал билишини намоён этувчи кўрсаткич сифатида ҳам қатъи аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида таъкидлаганидек, «илк бор икки палатали парламентга бўлиб ўтган сайловлар Ўзбекистоннинг янги тарихида алоҳида, ғоят муҳим ўрин эгаллади»⁴¹. Зеро, демократиянинг энг таъсирчан механизми ҳам сайловлардир. Демократия ва сайлов тушунчалари доимо ёнма-ён юради, улар ўзаро бирлашиб кетган. Аслида ҳам, сайлов – демократия дегани, демократия – бу сайлов, демакдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг биринчи йиғилишида давлатимиз раҳбари уқтирганидек, депутат деган юксак ишончга сазовор ҳар қайси инсон аввало ўзи учун овоз берган одамлар ҳақида ўйлаши ҳам демократиянинг яна бир белги-аломаи ҳисобланади⁴².

Ўзбекистон Республикасида демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришга қаратилган изчил ислохотлар ўтказиб келинмоқда. Бу ислохотлар давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олган. Хусусан, давлат қурилиши ва бошқаруви, халқ ҳокимиятчилигини таъминлаш, давлат ҳокимияти органлари фаолиятида демократик принципларни мустаҳкамлаш соҳасида муайян ютуқларни қўлга киритдик. Бироқ, ҳали олдимизда конституциявий тузумни янада мустаҳкамлаш, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш, демократия ва ижтимоий адолатни ўрнатиш каби, шунингдек мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллигига асосланган сиёсий институтларни янада ривожлантириш орқали инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишдек улкан вазифалар турибди.

Ҳар қандай давлатнинг демократик давлат, деб эълон қилишнинг ўзи кифоя эмас, муҳими, унинг ташкил этилиши ва фаолиятини тегишли ҳуқуқий институтлар, ҳуқуқий кафолатлар билан таъминлашдан иборатдир. Бундай, конституциявий-ҳуқуқий институтларнинг негизини сайлов ҳуқуқи институти ташкил этади.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда, юқорида кўрсатилган мақсадларга эришишда сайловлар бир вақтнинг ўзида иккита йирик вазифани ечишга хизмат қилади: Биринчидан, сайловлар демократияни амалга оширишнинг бевосита шакли бўлиб, фуқароларни уюшган ҳолда ўзлари яшаб турган давлат ва жамиятни

³⁹ Жўраев Қ.А. Сайлов тизимини эркинлаштириш – демократик тараққиёт омили. Адолат. 2011 йил 6 май № 20 (825)

⁴⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон. 1997. 173-бет.

⁴¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2005. – Б.30.

⁴² Саидов А. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва сайлов тизими. - Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005. – 44 б.

бошқариш жараёнларига сафарбар этади. Ҳақиқатдан ҳам “халқ ҳокимиятининг бевосита олий ифодасини эркин сайловлар ташкил этади”⁴³. Бунда фуқаролар ҳар қандай жараённинг иштирокчиси бўлганидек, сайлов жараёнида иштирок этиб ўзига сиёсий тажриба орттирадилар. Улар, авваламбор, ўзларининг сиёсий онгини чархлаб, сиёсий-ҳуқуқий маданиятини оширади ва бу жараёнда иштирок этишнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларини такомиллаштириб борадилар. Шунингдек, фуқаролар уюшқоқлик, ҳамжиҳатлик билан, ўз ҳаракатларини келишув асосида намоён қилишларида сиёсий тажриба ва кўникмаларини орттириб борадилар.

Демократик давлатнинг муҳим белгиларидан бирини вакиллик демократияси ташкил этади. Вакиллик демократияси фуқароларнинг манфаатларини бирлаштириб, қонунлар ва қарорлар қабул қилишга мутлоқ ҳуқуқ берилган сайланадиган муассасалар орқали халқ ҳокимиятини амалга оширишидир. Бундан келиб чиқадики, том маънодаги вакиллик демократиясининг амалга оширилиши сайлов жараёнининг демократик тамойилларга амал қилишлиги билан тўғридан-тўғри боғлиқдир. Бундан хулоса қилиш мумкинки, демократия ва сайловлар бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалардир.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов шундай таъкидлайди: “Демократия ва сайлов тушунчалари доимо ёнма-ён юради, улар ўзаро бирлашиб кетган. Сайлов – демократия дегани. Демократия – бу сайлов дегани”⁴⁴. Мазкур ғояларнинг мазмун-моҳияти негизда сайловларнинг давлат ҳокимияти органларини шакллантиришга алоқадорлик даражаси ётади. Давлат ҳокимияти органлари иккита услубда шакллантирилади: сайловлар йўли билан ва тайинлаш йўли билан. Ўзбекистонда ижро ҳокимияти ва суд органларининг олий мансабларига тайинлашлар сайланадиган органлар томонидан амалга оширилиб келинмоқда.

Сайловлар, референдум каби, халқ иродасини тўғридан-тўғри намоён этилишининг қонунлаштирилган шаклидир. Сайловлар орқали фуқаролар давлат ҳокимияти органларининг шаклланишида иштирок этадилар ва бу билан давлат бошқарувидаги ўзининг конституциявий ҳуқуқини амалга оширадилар.

Фуқаролик жамияти билан сайловларнинг алоқадорлиги асосан шу билан белгиланадики, фуқаролик жамияти, фуқароларнинг фикрлари ва манфаатларининг хилма-хиллигига асосланган ҳолда, ташкил этилади, давлат органлари фуқароларнинг иштироки билан адолатли сайловлар асосида ташкил этилмайдиган бўлса, фуқароларнинг ихтиёрий равишда қонунга итоат этишини таъминлашга, ўтқир ижтимоий қарама-қаршиликлардан қочиб-кутилишга имконият бўлмайди, Демократик сайловлар – ҳокимият масаласининг куч билан ҳал этилишини тамоман инкор этади.

2. Халқаро сайлов стандартлари ва Ўзбекистон қонунчилиги

Мамлакатимиз ҳозирги замон сайлов ҳуқуқи халқ ҳокимиятини яққол намоён қиладиган муҳим конституциявий институтдир. Ўзбекистон сайлов қонунчилиги эркин демократик сайловлар ўтказиш бўйича халқаро сайлов андозалари мажмуини ташкил этувчи халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормаларига тўла мос келади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Муқаддимасида таъкидланганидек, юртимизда «халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлиги»⁴⁵ тан олинади.

Маълумки, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фуқаронинг сайлов ҳуқуқлари ва эркинликлари мавзуси нуфузли халқаро ташкилотлар жиддий шугулланадиган масалага айланди. Ҳозирги пайтда дунёда инсоннинг сайлов ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, эркин демократик адолатли сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш соҳасига доир 20 дан зиёд халқаро норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд⁴⁶.

Сайлов ҳуқуқи соҳасига тааллуқли принциплар ва андозалар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бир қанча халқаро универсал ҳужжатларида, хусусан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг (1948 йил) 21-моддасида, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг (1966 йил) 25-моддасида, Ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида халқаро конвенциянинг 5-моддасида, Ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида БМТ декларациясининг (1963 йил) 6-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган⁴⁷.

Давлат ҳокимияти вакиллик органига сайлов масалаларига ўзида 145 давлат парламентларини бирлаштирган ва, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам аъзо ҳисобланувчи Парламентлараро иттифок айниқса катта эътибор қаратади. 1994 йили Парламентлараро иттифок Кенгаши «Эркин ва адолатли сайлов принциплари тўғрисидаги декларация»ни қабул қилди⁴⁸. Ушбу Декларация барча мамлакатлар ҳукуматлари ва парламентларини мазкур ҳужжатда белгиланган сайлов ҳуқуқи соҳасига доир халқаро принциплар ва нормаларга амал қилишга даъват этади.

Минтақавий халқаро ташкилотлар ҳам ўзларининг Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоялаш тўғрисидаги Европа конвенцияси (1950 йил), Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Америка конвенцияси (1969 йил), Инсон ва халқлар ҳуқуқларининг Африка хартияси (1986 йил) каби халқаро-

⁴³ Қаранг: Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. – М.: ИНФРА, 2000. – С. 107.

⁴⁴ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. – Тошкент: Ўзбекистон. 2005. – Б. 165.

⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2003. – Б.3.

⁴⁶ Саидов А.Х. Международное право и избирательное законодательство – Т.: ТГЮИ, 2004. – С. 19-33.

⁴⁷ Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномала/Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Т.: «Адолат», 2004. –Б. 34;45;86-87.

⁴⁸ Декларация о принципах свободных и справедливых выборов//В кн.: Саидов А.Х. Межпарламентские организации мира: Справочник, - М.: Международные отношения, 2004. – С. 295-300.

хукукий ҳужжатлари тимсолида халқаро сайлов андозаларига жиддий аҳамият қаратади. Хусусан, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг (ЕХХТ) демократик сайловлар соҳасидаги асосий андозалари Инсонийлик мезонлари бўйича Копенгаген ҳужжатида (1990) ўз аксини топган. ЕХХТнинг сайлов принципларини қуйидаги еттига сўз – универсаллик, тенглик, эркинлик, адолатлилик, яшринлилик, очиклик ва ҳисобдорлик - мисолида тўла ифодалаш мумкин. Бу - ҳар бир овоз эътиборга олиниши ва фуқаро давлат ҳокимияти вакиллик органларини шакллантиришга кўмаклашиши мумкин эканлигининг ўзига хос далолатидир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 21-моддасига кўра, “Ҳар бир инсон ўзи яшаётган давлатнинг бошқарувида бевосита ёки эркин сайланган вакиллар орқали қатнашиш ҳуқуқига эгадир. Халқ иродаси ҳокимиятнинг асоси бўлмоғи лозим; бу ирода даврий ва сохталаштирилмаган, умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа тенг қийматли шакллар воситасида ўтказиладиган сайловларда ўз аксини топиши лозим”. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан қабул қилинган яна бир ҳужжат, яъни “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро Пактнинг 25-моддасига мувофиқ ҳар бир фуқаро камситишларсиз ҳамда асоссиз чекловларсиз: бевосита ва эркин сайланган вакиллар орқали давлат ишларини бошқаришда қатнашиш; умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида, яширин овоз бериш орқали ўтказиладиган ва сайловчиларнинг эркин ҳолдаги хоҳиш-иродасини таъминловчи чинакам даврий сайловларда овоз бериш ва сайланиш; ўз мамлакатида умумий шартларда давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эга бўлиши жоизлиги таъкидланган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Ирқий камситишнинг барча шаклларида барҳам бериш ҳақида”ги ҳамда “Аёлларга нисбатан камситишларнинг ҳар қандай шаклларида барҳам бериш ҳақида”ги халқаро конвенцияларга кўра, аёллар ҳеч қандай камситишларсиз эркаклар билан тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар. Ирқий ёки миллий мансублиги, терисининг ранги, этник келиб чиқишига қараб фуқароларининг сайлов ҳуқуқини бирон-бир тарзда бевосита ёки билвосита чеклаш таъқиқланиши белгилаб қўйилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан 1952 йил 20 декабрда қабул қилинган ҳамда Ўзбекистон Республикаси 1997 йил 30 августда қўшилган «Хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенциянинг 1-моддасида хотин-қизлар ҳеч бир камситишларсиз эркаклар билан тенг шароитларда барча сайловларда овоз бериш ҳуқуқига эгадирлар деб белгиланган. Мазкур ҳужжатнинг 2-моддасида эса хотин-қизлар ҳеч бир камситишларсиз эркаклар билан тенг шароитларда сайлаб қўйиладиган муассасаларга миллий қонунчиликда белгиланган тартибда сайланиши мумкин. Шу билан бирга, 1979 йил 18 декабрдаги «Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида»ги Конвенциянинг (Ўзбекистон Республикаси 1995 йил 6 майда қўшилган) 7-моддасига мувофиқ, иштирокчи давлатлар мамлакатнинг сиёсий ва жамоат ҳаётида хотин-қизлар камситилишига барҳам бериш юзасидан барча тегишли чораларни кўришлари, жумладан, аёлларга эркаклар билан тенг шарт-шароитлар асосида қуйидаги ҳуқуқларни таъминлашлари лозим: а) барча сайловлар ва оммавий референдумларда овоз бериш ва оммавий сайланадиган органларга сайланиш; б) давлат сиёсатини шакллантириш ва амалга оширишда қатнашиш ҳамда давлат лавозимларини эгаллаш, шунингдек, давлат бошқарувининг барча бўғинларида давлат вазибаларини амалга ошириш.

Парламентлараро Иттифок Кенгаши томонидан қабул қилинган “Эркин ва адолатли сайловлар мезонлари тўғрисида”ги Декларациянинг 1-моддасида ҳар қандай давлатда ҳокимият халқнинг умумий, тенг ва яширин овоз бериш асосида мунтазам вақт оралиғида ўтказиб туриладиган ҳақиқий, эркин ва адолатли сайловларда билдирадиган хоҳиш-иродасидан келиб чиқади, деб белгиланган.

Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг Инсонийлик мезонлари бўйича Копенгаген ҳужжатида демократик сайлов принциплари кўрсатиб ўтилган бўлиб, улар универсаллик, тенглик, эркинлик, адолатлилик, яшринлилик, очиклик ва ҳисобдорлик кабиларда ифодасини топган.

Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг давлат ва ҳукумат раҳбарларининг 1990 йил 19-21 ноябрдаги Кенгашида қабул қилинган “Янги Европа учун Париж Хартияси”да ушбу ташкилотга аъзо давлатлар раҳбарлари зиммасига ўз давлатларини ягона бошқарув тизими сифатида қуриш, жипслаштириш ва мустаҳкамлаш мажбуриятларида демократик бошқарув эркин ва адолатли сайловлар пайтида мунтазам равишда ифодаланган халқ хоҳиш иродасига асосланиш, вакиллик ва фикрлар хилма-хиллиги хусусиятига эга бўлган демократик сайловларга ҳисобот беришга давлат ҳокимиятиларининг қонунларга риоя этиш мажбуриятларини таъминланиши таъкидланган.

2002 йил 7 октябрда Кишинев шаҳрида қабул қилинган “Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигида иштирок этувчи давлатларда демократик сайловлар, сайлов ҳуқуқлари ва эркинликлари стандартлари тўғрисидаги Конвенцияси”да демократик сайловлар халқ ҳокимияти ва иродасининг бевосита олий ифодасининг бири, сайланадиган давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари халқ (миллий) вакиллигининг, сайланадиган мансабдор шахсларнинг асоси ҳисобланади. Сайловларни халқаро кузатиш, сайлов жараёни иштирокчиларининг сайлов ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш кафолатлари демократик сайловларнинг стандартлари ҳисобланиши эътироф этилади.

2002 йил 7 октябрда қабул қилинган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатларнинг «Демократик сайловлар, сайлов ҳуқуқ ва эркинликлари стандартлари тўғрисида»ги Конвенциянинг 1-моддаси 2-бандида, сайловчиларнинг эркин хоҳиш-ирода билдиришини таъминловчи, умумий, тенг сайлов ҳуқуқи билан яширин овоз бериш асосидаги сайловларнинг мунтазамлиги, мажбурийлиги, одилоналиги, чинакамлиги ва эркинлиги тамойилларини таъминлаш.

Ўзбекистоннинг ҳозирги сайлов қонунчилигида асосий халқаро сайлов андозаларининг барчаси имплементация қилинган. Аввало, Конституциямизда ва миллий сайлов қонунчилигимизда, хусусан, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонунда (янги таҳрири) сайлов халқ ўз ҳокимияти ва хоҳиш-иродасини тўғридан-тўғри рўёбга чиқаришининг олий ифодаси, давлат ҳокимияти органларини демократик тарзда ташкил этишнинг негизи экани қайд этилади⁴⁹.

Фуқаронинг давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш (фаол сайлов ҳуқуқи) ва сайланиш (пассив сайлов ҳуқуқи) ҳуқуқлари Ўзбекистон Конституциясида мустаҳкамланган, уни амалга ошириш тартиб-қоидалари сайлов қонунчилигида аниқ белгилаб қўйилган. Бунда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқлари, сайловлар тартиби, шу билан бирга, сайлов ҳуқуқлари ва эркинликларининг чекланиши билан боғлиқ масалаларнинг қонунчилик асосида тартибга солиниши инсоннинг умум эътироф этилган ҳуқуқ ва эркинликларини, уларнинг қонуний кафолатларини чегаралаб қўймайди. Шунингдек, бу борадаги миллий қонунларни амалга оширишда ҳеч қандай камситишлар кўзда тутилмаслиги эътиборга олинган.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигида умумий сайлов ҳуқуқи принципи мустаҳкамланган. Ҳар бир фуқаро сайлов қунига қадар ёки сайлов қунида Конституцияда ва сайлов тўғрисидаги қонунларда белгиланган муайян ёшга тўлиши билан давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга ҳисобланади («Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 2-моддаси)⁵⁰. Умумий сайлов ҳуқуқи фуқароларнинг ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва маънавий мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусияти каби ҳолатлардан қатъи назар, ҳеч қандай камситишларсиз рўёбга чиқарилади. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар.

Тенг сайлов ҳуқуқи принципи «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида мустаҳкамланган⁵¹. Ҳар бир фуқаро – сайловчи бир овозга эга ва бошқа фуқаролар билан тенгма-тенг тарзда ўзининг ана шу овозга эгаллик ҳуқуқини амалга ошира олади. Бир мандатли сайлов округлари бўйича овоз беришда ушбу округлар тенглик асосида ташкил этилиши таъминланади. Бир мандатли сайлов округларининг сайловчилар сонига қараб тузилиши тенгликка амал қилишнинг ўзига хос мезонидир. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасида қайд этилганидек, «қонунчилик палатасига сайлов ўтказиш учун бир юз йигирмата ҳудудий сайлов округи тузилади. Ҳар бир сайлов округидан битта депутат сайланади». Шу модданинг давомида белгиланишича, «Сайлов округлари, қоида тариқасида, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади»⁵². Ҳар бир сайловчи ўзининг эркин овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқидан фойдаланиш мақсадида сайлов участкасига, шунингдек, овоз бериш хонасига тенг асосларда ва ҳеч қандай тўсиқларсиз кириш ҳуқуқига эгадир. Ҳар бир фуқаро сайловда ўз номзодини кўрсатиш имкониятидан фойдаланишда ҳам тенг ҳуқуқларга эга.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигида тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи принципи ҳам ўз аксини топган. Фуқаролар сайловда номзод учун бевосита, яъни тўғридан-тўғри овоз берадилар. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида белгиланганидек, «қонунчилик палатаси депутатлари фуқаролар томонидан бевосита сайланадилар»⁵³. Ўзбекистон қонунчилигидаги яширин овоз бериш принципи сайловчиларнинг хоҳиш-иродасининг қандай тарзда бўлмасин назорат қилинишини истисно этиш, эркин сайлов учун тенг шарт-шароит таъминлаш каби мақсадларни кўзда тутди. Сайловлар яширин овоз бериш процедурасидан фойдаланган ҳолда ўтказилади.

Ўзбекистонда фуқароларнинг сайловда иштирок этиши эркин ва ихтиёрийдир. Ҳеч ким уларнинг муайян номзод учун «тарафдор» ёки «қарши» овоз беришга мажбур этиш ҳуқуқига эга эмас. Ҳеч ким фуқарога уни сайловда иштирок этишга ёхуд иштирок этмасликка мажбурлаш мақсадида таъсир ўтказишга, шунингдек, ўз хоҳиш-иродасини эмин-эркин ифода этиши учун мажбурлашга ҳақли эмас. «Қонунчилик палатаси депутатлари сайловида эркин ва яширин овоз берилади. Овоз берувчиларининг хоҳиш-иродаси назорат қилинишига йўл қўйилмайди» («Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддаси)⁵⁴. Бюллетенни белгилаш пайтида овоз бериш хонасида овоз берувчидан бошқа шахсларнинг ҳозир бўлиши тақиқланади.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигида сайловларнинг очиқлиги ва ошкоралиги принципига алоҳида ўрин берилган. қонунчилик палатаси сайловларига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишни сайлов комиссиялари очик ва ошкора амалга оширадилар («Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддаси)⁵⁵. Сайловларни белгилаш, тайёргарлик кўриш ва ўтказиш, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқини таъминлаш ва ҳимоялаш билан боғлиқ қарорлар сайлов тўғрисидаги қонунларда кўзда тутилган тартибда ва муддатларда расмий эълон қилинади ва кўпчиликнинг эътиборига ҳавола этилади. Ушбу

⁴⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонун/Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2003, №9-10, 136-модда.

⁵⁰ Ўша жойда.

⁵¹ Ўша жойда.

⁵² Ўша жойда.

⁵³ Ўша жойда.

⁵⁴ Ўша жойда.

⁵⁵ Ўша жойда.

принципга амал қилиниши сайлов жараёнларини миллий ва халқаро доираларда кузатишни йўлга қўйиш учун ҳам тегишли шарт-шароит яратади.

3. Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг ривожланиши

Республикаимиз мустақилликни қўлга киритиши муносабати билан сайлов ҳуқуқини ривожлантиришнинг янги даври бошланди. Сайлов қонунчилиги ҳозирги кунда такомиллашув жараёнини бошдан кечирмоқда, унинг мукамал бўлиши учун етакчи демократик мамлакатларнинг тажрибасидан ижобий жиҳатлари олинмоқда. Ҳар қандай қонун учун энг асосий нарсаси уни амалиётга тадбиқ этиш механизмидир. Шунинг учун қабул қилинаётган қонунларнинг мазмуни билан бирга амалга киритиш механизмларини ҳам мукамал даражада такомиллаштиришимиз лозим. Бунда миллий давлатчилигимиз тарихий хусусиятлари ва сайловларни ўтказишда илгари тўпланган ижобий тажрибага суяниш, йўл қўйилган нуксонларни такрорламаслик, илғор жаҳон тажрибаси ҳамда демократия тамойиллари устиворлигига эришиш ғоятаъсулиятли вазифадир.

1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши миллий сайлов тизимимизни яратилишига асос солди. Жумладан, унинг 7-моддасида “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир”, “Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади” дейилган муҳим конституциявий қоидаларнинг белгиланиши конституциявий тузумнинг асосий принциплари сифатида мустаҳкамланди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг сайлов ҳуқуқи Конституциянинг 32-моддасида алоҳида мустаҳкамланган. Унга кўра, “Ўзбекистон Республикасининг фуқарolari жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади”. Сайлов ҳуқуқига оид яна бир – 60-моддасида “Сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар”, деб белгиланган. Шунингдек, Конституциянинг 77-моддасида Ўзбекистонда сайловлар кўппартиялик асосида ўтиши кўзда тутилган⁵⁶.

Энг асосийси, Конституцияда сайлов тизими принципларига бағишланган махсус бобнинг мавжудлиги Ўзбекистоннинг сайлов қонунчилигини шакллантиришда муҳим қадам бўлди. Унинг XXIII боби “Сайлов тизими” деб номланиб, 117-моддада “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади” дейилган муҳим конституциявий тамойиллар ўз аксини топди.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришда сайловларнинг мустаҳкам ўрнини белгилаш мақсадида Конституцияга алоҳида “Сайлов тизими” деб номланувчи XXIII бобни киритилиши, *бир томондан* сайлов тизимининг асосий принципларининг конституциявий мустаҳкамланиши сайлов ҳуқуқи бўйича умумий тан олинган халқаро андозаларга риоя қилинишини кафолатласа, *иккинчи томондан*, мазкур конституциявий қоидалар сайлов қонунчилигини яратишда пойдевор вазифасини ўтади.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонда халқаро ҳуқуқ андозалари ва талаблар, илғор хорижий юридик тажриба ва миллий-тарихий анъаналар ҳамда конституциявий принциплар асосида миллий сайлов қонунчилиги тизими яратилди. Унинг асосий қоидалари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг махсус XXIII бобида, шунингдек алоҳида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги (1991 йил 18 ноябрь), “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги (1993 йил 28 декабрь), “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги (1994 йил 5 май), “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги (1994 йил 5 май), “Ўзбекистон Республикасининг Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги (1998 йил 30 апрель) қонунларда ўз аксини топди. Миллий сайлов қонунчилиги ва амалиёти Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислохотларнинг узвий таркибий қисми бўлиб, маъмурий-бўйруқбозликка асосланган тоталитар тузумдан демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш сари қўйилган қадамдир.

Сайлов тизими ҳуқуқий асосларининг яратилиши, ривожланишини ва сайлов амалиётини бизнинг фикримизча қуйидаги асосий босқичларга ажратиш мумкин:

Биринчи босқич (1991-1995 йй.) – Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилиниши ва Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, бир палатали Олий Мажлисни кўппартиявийлик асосида шакллантириш даврини ўз ичига олади.

Бу даврда “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги (1991 йил 18 ноябрь), Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992 йил 8 декабрь), “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида”ги⁵⁷ (1993 йил 28 декабрь), “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги (1994 йил 5 май), “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги (1994 йил 5 май) қонунларнинг қабул қилиниши умумэтироф этилган таомойиллар асосида кўппартияли, муқобил сайловларни ташкил этишнинг ҳуқуқий асосини яратди.

⁵⁶ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 40 Б.

⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1994. – № 10. – 250-модда.

Бу босқичда 1994 йил 5 майда муҳим ҳужжат – “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонун қабул қилинганлиги фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини амалга ошириш ва уларнинг ўз хоҳиш-истакларини эркин ифодалаш механизмини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб берди.

Янги сайлов қонунчилиги амалиётда 1994 йилда кўппартиялилик асосида ўтказилган парламент сайловларида синаб кўрилди. Унинг натижасида биринчи чақириқ Олий Мажлис учта сиёсий партия, ҳокимият вакиллик органлари, ташаббускор гуруҳлар томонидан кўрсатилган номзодлар асосида сайланган депутатлардан шаклланди. Шу асосда, конституциявий-ҳуқуқий механизмлар орқали ягона партиянинг “еткачилик роли”га асосланувчи “шўро” сиёсий тизимидан демократик шаклланган, кўппартиявийликка таянадиган миллий парламент вужудга келди.

Иккинчи босқич (1995-2000 йй.)– миллий сайлов қонунчилигининг биринчи босқичда ўтказилган парламент сайловларида тўпланган амалий тажрибага мувофиқ сайлов тизимининг демократик асосларини мустаҳкамлаш ва қонунларга тегишли ўзгартиришлар киритиш каби тадбирларни ўз ичига олади.

Жумладан, бу босқичда сайловларни ташкил этиш ва натижаларини аниқлашда ҳолислик ҳамда эҳтиросларга йўл қўймасликни таъминлашга қодир мустақил орган – Марказий сайлов комиссияси тузиш талабидан келиб чиқиб, “Ўзбекистон Республикасининг Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги (1998 йил 30 апрель) қонун қабул қилинди ва мамлакатимиз тарихида илк бор демократик йўл билан Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тузилди. Бундан ташқари, депутатликка мустақил номзодларни илгари суришни кучайтириш, Ўзбекистонда кўппартиявийлик ва сиёсий фикрлар хилма-хиллигини кучайтиришга кенг шарт-шароитлар яратиш мақсадида сайлов қонунчилигидан “беш фоизлик тўсиқ” ҳақидаги қоида чиқариб ташланди ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларини бевосита номзод кўрсатиш ҳуқуқлари мустаҳкамланди. Шунингдек, 1999 йил 19 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар ҳамда халқ депутатлари, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловлар тўғрисидаги қонунларга бир қатор жиддий тўлдиришлар ва ўзгартиришлар киритилди.

Сайлов жараёнинг муҳим субъектлари саналган сиёсий партиялар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солувчи Ўзбекистон Республикаси “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонунни 1996 йилнинг декабрида қабул қилиниши 1999 йилда ўтказилган парламент сайловларига янги ҳуқуқий замин яратди⁵⁸. Сиёсий партияларда Олий Мажлисда ўз сиёсатини уюшган ҳолда ўтказиш учун парламент фракцияларини ташкил этишнинг қонуний кафолатлари вужудга келди. Энг муҳими, сиёсий партиялар сайлов тартиб-қоидаларига риоя қилинишини назорат этиш бўйича ваколатлари кенгайди ва номзод кўрсатган сиёсий партия ҳар бир сайлов участкаларига ўз кузатувчиларини тайинлаш ҳуқуқига эга бўлди.

1999 йилда ўтказилган парламент сайловларида фуқаролар иккинчи маротаба бир нечта номзод орасидан ўзларига маъқулларини сайлашди, уларнинг ҳар бирига тегишли баҳо беришди. Бу сайловларда рақобат янада кучли, сайловчиларнинг номзодларга талаблари эса янада юқори бўлди.

Учинчи босқич (2000-2009 йй.) –фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври бўлиб, иқтисодий-тимизни барқарор ривожлантириш, сиёсий ҳаётимизни, қонунчилик, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳаларни изчил ислоҳ қилишда муҳим роль ўйнаган давр бўлди. Бу давр бевосита икки палатали Олий Мажлис тизимига ўтиш билан боғлиқ сайлов қонунчилиги тадрижий тараққиёти учинчи босқичнинг асосий мазмун-моҳиятини ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов 2000 йил 25 майда бўлиб ўтган Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг иккинчи сессиясидаги “Ўзгариш ва янгиланиш – ҳаёт талаби” маърузаларида: “... ҳаёт ўзгариши билан, одамларимизнинг аввалги сиёсий ва маънавий онги улғайиши билан, бизнинг парламентимизнинг ташкил этилишида ҳам, унинг фаолиятида ҳам ўзгаришлар бўлиши табиий. Шу ҳолатларни назарда тутиб, мен доимий асосда ишлайдиган икки палатали парламент тизимига ўтиш таклифини киритмоқчиман”⁵⁹ деб, илгари сурган мазкур ғоялари бу даврда қабул қилинган қонун ижодкорлик фаолияти дастурида марказий бўғин бўлди⁶⁰. Бунда асосий эътибор қуйи палата – қонунчилик палатасини шакллантиришнинг бош принципи асосан партиявий вакиллик принципи бўлди. Бу сиёсий партия вакилларининг ўз ижтимоий-сиёсий қарашларини ва сайловлар манфаатларини ифодалаш учун кенг имкониятлар яратди. Парламентнинг юқори палатаси – Сенат тенг ҳуқуқли ҳудудий вакиллик органи сифатидаги ваколатлари ҳамда у поғонали сайловлар асосида шаклланиши конституциявий қонунда мустаҳкамлаб қўйилди⁶¹.

Давлат бошқарувини демократлаштириш ва янгилаш ҳамда эркинлаштириш шароитида Президент ваколати муддатини ўзгартирилиши ва унинг айрим ваколатларини Сенат ва Бош вазирга ўтказилиши, икки палатали парламент барпо этилиши ўз-ўзидан сайлов тўғрисидаги қонунларнинг ўзгаришига олиб келди. Шу боис 2003 йилнинг 29 августида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар⁶² ҳамда халқ

⁵⁸ Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1997. – № 2. – 36-модда.

⁵⁹ Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – Б. 483.

⁶⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “2002 йил 27 январдаги Ўзбекистон Республикаси референдуми якунлари бўйича қонунчилик фаолиятини асосий йўналишлари тўғрисида”ги қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2002. – № 4–5. – 61-модда.

⁶¹ Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2002. – № 12. – 213-модда.

⁶² Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги қонуни янги таҳрири // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 2003. – № 9–10. – 132-модда.

депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловлар тўғрисидаги қонунлар янги таҳрирда қабул қилинди. Шундай қилиб, икки палатали парламентга сайловлар учун зарур норматив-ҳуқуқий база амалда яратилди. Унда сайлов ҳуқуқининг халқаро стандартлари ва сайлов тизимларини ривожлантириш тажрибаси, шунингдек мамлакатда парламентаризм тараққиётининг миллий хусусиятлари эътиборга олинди. Масалан, 2004 йилги сайловларга қадар сайлов қонунчилигига жорий этилган энг муҳим янгилликлар қаторида – маҳаллий Кенгашларнинг депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи бекор қилинганлиги, сиёсий партиялар депутатликка номзодлар кўрсатганида хотин-қизлар учун квота белгилангани, шунингдек сайловолди ташвиқотини олиб боришда партиялар фаолиятини молиялаштириш масаласининг ҳал этилганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. 2004 йил 30 апрелда “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги қонун эса партияларга сайловолди курашини фаол ва сайловчилар учун кизикарли тарзда ўтказишларига қўшимча имкон яратди⁶³.

Бундан ташқари, 2008 йил 19 ноябрда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган “Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун сайлов жараёнининг ҳуқуқий асосларини янада ривожлантирди. Ушбу қонунга мувофиқ, Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги депутатлик ўринлари сонини 120 тадан 150 тага оширилди. Бунда 135 та ўринни сиёсий партиялардан кўппартиявийлик асосида бир мандатли округларда сайланадиган депутатлар эгаллайди. Ўзбекистон экологик ҳаракатидан эса Қонунчилик палатасининг ўн беш депутати мазкур ҳаракатнинг олий органи (Конференцияси) томонидан Марказий сайлов комиссияси белгиладиган муддатларда сайланадиган бўлди. Шунингдек, жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз бераётган реал жараёнларда сиёсий партияларнинг роли кучайиб бораётганлиги инобатга олиниб сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан депутатликка номзодлар кўрсатиш институти бекор қилинди. Шунингдек, депутатликка номзодларнинг ишончли вакиллари сони 5 нафардан 10 нафарга оширилди. Сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишда сайлов комиссиялари фаолиятининг ошқоралигини янада кучайтиришни таъминлашга йўналтирилган бир қатор янги тартиб-қоидалар жорий этилмоқда.

Учинчи босқич (2010дан ҳ.д.) –мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш қилиш давридир. Ушбу давр Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.Каримов томонидан 2010 йил 12 ноябрдаги «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»нинг эълон қилиниши билан бошланди. Ушбу Концепцияда илгари сурилган тақлиф ва тавсиялар асосида қонунчилик ташаббуси билан Олий Мажлис Қонунчилик палатасига тақдим этилган «Сайлов эркинлигини янада таъминланиши ва сайлов қонунчилиги янада ривожлантирилиши муносабати билан «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 2012 йил 1 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, 2012 йил 5 декабрда Сенат томонидан маъқулланди ҳамда 2012 йил 19 декабрда Президент томонидан имзоланган ҳолда 2012 йил 20 декабрда матбуотда эълон қилинди⁶⁴.

Мазкур янги қонуннинг қабул қилинишини Ўзбекистон миллий сайлов қонунчилигини такомиллаштирилишининг янги босқичи сифатида эътироф этиш мумкин. Келгусида ушбу Қонуннинг амалга муваффақиятли татбиқ этилиши натижасида фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи эркинлиги янада таъминланишига эришилади.

Юқорида қайд қонунларда сайлов тизими ва унинг мазмун-моҳияти, сайлов тизимининг асосий тамойиллари, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, сайловларни ташкил этиш, ўтказиш, овоз бериш натижаларини аниқлаш, фуқароларнинг сайловлардаги иштироки, сайлов ҳуқуқининг кафолатлари, сайловларни молиялаштириш ва шу каби ўта муҳим масалаларни ҳуқуқий тартибга солиш мезонлари белгиланди.

Янги қонун орқали «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги ва «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига 4 тадан, жами 8 та янги қўшимча прим моддалар ва 16 та турли мазмундаги қўшимчалар киритилди.

Сайлов қонунчилигига киритилган янги ўзгартиш ва қўшимчаларнинг моҳияти қуйидагилардан иборат.

Биринчи. «Сайловолди ташвиқоти» тушунчасини акс эттирган қуйидаги янги дефинитив меъёр сайлов қонунчилигида мустаҳкамланди: «сайловолди ташвиқоти – сайлов кампанияси даврида амалга ошириладиган ва сайловчиларни депутатликка номзодни ёки сиёсий партияни ёқлаб овоз беришга ундашга қаратилган фаолият».

Ушбу қонуннинг қонунчиликка киритилиши биринчидан, сайловолди ташвиқотининг мазмун-моҳиятидан аҳолини хабардор этса, иккинчидан, сайловолди ташвиқотининг ўзига хослиги, объекти ва субъекти, амалга ошириш тартиби ҳақида ҳам аниқ маълумот беради.

Сайловолди ташвиқоти номзодлар ва сиёсий партиялар учун ўз имкониятларини намоён қилиш йўлидаги ўзига хос муҳим сиёсий жараён ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва сайлов қонунчилигининг асосий вазифаси сиёсий курашнинг адолатли, холисона, очиқ ва ошқора олиб борилиши

⁶³Ўзбекистон Республикасининг “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2004. – № 5. – 86-модда.

⁶⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 51-сон, 574-модда.

учун барча номзодларга тенг имконият ва кафолатларни яратиш орқали сиёсий плюрализм, яъни фикрлар эркинлиги ва хилма-хиллиги асосидаги соғлом рақобатни таъминлашдан иборатдир. Шундан келиб чиққан ҳолда сайловолди ташвиқоти тушунчасининг аниқ таърифини ишлаб чиқиши ва уни қонун ҳужжатларида мустаҳкамланиши мазкур жараёндаги турли баҳсли масалаларнинг олдини олиш ва тушунмовчиликларни бартараф этиш ҳамда сайловларни демократик андозаларга мос ҳолда амалга оширилишини таъминлашга хизмат қилади.

Иккинчидан, янги қонунга асосан, сайловолди ташвиқотини амалга ошириш муддатлари ўзгарди. Аввал бу жараён фақатгина сайлов куни амалга оширилиши тақиқланган бўлса, янги ўзгартиришларга мувофиқ овоз бериш кунига бир кун қолганида сайловолди ташвиқотини амалга ошириш мумкин эмаслиги қонунда акс эттирилди.

Бундан қўзланган асосий мақсад сайловчиларга ўз қарашларини, сиёсий хайрихоҳлигини аниқлаб олиш, бошқача айтганда, уларнинг ким учун ва қандай сиёсий дастур учун овоз бериш масаласида онгли равишда аниқ бир қарорга келиши учун қўшимча вақт берилишига имкон яратиш, ҳамда овоз бериш арафасида турли суниестемоллик ҳолатлари ва қонун бузилишларининг олдини олиш имконини беради. Мазкур ўзгартишнинг киритилиши участка сайлов комиссияларининг сайловларга тайёр бўлиши учун ҳамда сайловларни қонунга мос ҳолда ўтказишлари учун шароит яратади.

Учинчидан, сайлов қонунчилигида сайловолди ташвиқотини олиб бориш турлари, шакллари ва усуллари аниқ ифодалаш учун «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонунга янги 27¹-модда, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонунга янги 25¹-модда киритилди.

Бу моддаларда *сайловолди ташвиқотини амалга оширишнинг турлари сифатида*, сиёсий партиянинг дастури ва (ёки) сайловолди платформаси тўғрисидаги ахборотни ўзининг депутатликка номзодларини ёқлаб овоз беришга даъват этган ҳолда тарқатиш; депутатликка номзод тўғрисидаги ахборотни уни ёқлаб овоз беришга даъват этган ҳолда тарқатиш; *сайловолди ташвиқотини амалга оширишнинг шакллари сифатида*, сайловолди ташвиқоти омма олдида мунозаралар, баҳслар, матбуот конференциялари, интервьюлар, сўзга чиқишлар, сайловчиларнинг йиғилишлари, депутатликка номзод, сиёсий партия тўғрисидаги роликларни жойлаштириш орқали; *сайловолди ташвиқотини амалга оширишнинг усуллари сифатида*, сайловолди ташвиқоти оммавий ахборот воситалари, шунингдек телевидение, умумий фойдаланишдаги ахборот-телекоммуникация тармоқлари (шу жумладан Интернет жаҳон ахборот тармоғи) орқали; босма, кўргазмали, аудиовизуал ва бошқа ташвиқот материалларини (плакатлар, варақалар ва бошқа материалларни) чиқариш ҳамда тарқатиш ва орқали; сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш орқали амалга оширилиши кўрсатилган. Шунингдек, мазкур моддаларда депутатликка номзодлар, сиёсий партиялар сайловолди ташвиқотини олиб боришнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турлари, шакллари ва усуллари ҳам фойдаланиши мумкинлиги ҳам қайд этилган.

Тўртинчидан, янги қонунга асосан, сайлов қонунчилигига сайловолди ташвиқотини оммавий ахборот воситалари орқали олиб бориш тартибини белгилайдиган 27²-модда ва 25²-моддалар киритилди. Унга мувофиқ, сайловолди ташвиқоти олиб борилаётганда давлат оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга ҳажмига кўра бир хил бўлган эфир вақти ва нашр майдонини бепул бериш йўли билан тенг шароитлар таъминланади. Депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга давлат оммавий ахборот воситаларида ҳақ эвазига ҳам эфир вақти ёки нашр майдони ажратилиши мумкин. Депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга нодавлат оммавий ахборот воситаларида қонун ҳужжатларига мувофиқ эфир вақти ёки нашр майдони ажратилиши мумкин. Сайлов кампаниясида иштирок этувчи оммавий ахборот воситалари томонидан эфир вақти, нашр майдони учун белгиланадиган ҳақ тўлаш шартлари ҳамда бошқа талаблар барча депутатликка номзодлар, сиёсий партиялар учун тенг ва бир хил бўлиши керак. Оммавий ахборот воситаларида тарқатиладиган ахборот ҳақиқатга мос бўлиши, депутатликка номзодларнинг, сиёсий партияларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузмаслиги керак. Ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни, шунингдек депутатликка номзодларнинг шаъни ва қадр-қимматига путур етказадиган маълумотларни тарқатиш тақиқланади. Сайловолди ташвиқоти мақсадида оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш тартиби, ҳажми ва вақти сиёсий партиялар билан келишилган ҳолда Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланади.

Бешинчидан, сайловолди ташвиқотини босма, кўргазмали, аудиовизуал ва бошқа ташвиқот материалларини чиқариш ҳамда тарқатиш орқали олиб боришни тартибга солиш мақсадида «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонунга янги 27³-модда, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонунга янги 25³-модда, шунингдек, сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш орқали сайловолди ташвиқотини олиб боришнинг ҳуқуқий асоси сифатида янги 27⁴ ва 25⁴-моддалар ҳам қўшимча сифатида киритилди.

Мазкур янги ҳуқуқий механизмларнинг жорий этилиши авваламбор, партиялараро рақобатнинг кучайиши, сайловолди ташвиқотининг шакл ва усуллари тобора турли-туман ва кенг миқёсга эга бўлиб бораётгани билан изоҳланади. Бу каби янги қоидалар сайлов кампаниясининг ушбу муҳим босқичини амалга ошириш жараёнида депутатликка номзодлар ва сиёсий партияларга тенг шароитлар яратиш механизмларининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Сайловолди ташвиқотини босма, кўргазмали, аудиовизуал ва бошқа ташвиқот материалларини чиқариш ҳамда тарқатиш орқали олиб бориш ёки сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш орқали сайловолди ташвиқотини олиб бориш тартибининг қонунчиликда аниқ белгиланиши бу жараёндаги ҳар бир ҳаракатни қонун асосида амалга оширилишига, сайловларнинг адолатли ўтишига хизмат қилади.

Олтинчидан, янги қонунга асосан «қамокда сақлаш жойларида» сақланаётганлар ҳам овоз бериш жараёнларида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлмоқда. Хусусан, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 8, 32, 33, 38-моддаларига ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 8, 29, 30, 35-моддаларига «қамокда сақлаш жойларида» сақланаётганларнинг овоз бериш жараёнида иштирок этиш ҳуқуқини берувчи қўшимчалар киритилди.

Бу аввало, миллий қонунчилигимизни сайловларга оид халқаро андозаларга янада мувофиқлаштирилишини намоён этса, иккинчидан, мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини химоя қилиш борасида изчил соҳаботлар амалга оширилаётганини кўрсатади. Чунки, айбсизлик презумпциясига асосан, шахс суд ҳукми билан айбдор деб топилмагунга қадар, айбсиз ҳисобланади. Айби исботланмаган, қамокда сақлаш жойларида сақланаётган шахслар ҳам овоз бериш ҳуқуқига эга. Қонунчиликка киритилган юқоридаги қўшимчалар ушбу ҳуқуқни таъминлашга, шунингдек, инсонпарварлик тамойилларини амалга татбиқ этишга хизмат қилади.

Еттинчидан, миллий сайлов қонунчилигини янада такомиллаштириш мақсадида «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонуннинг 41-моддаси ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Қонуннинг 38-моддасига муддатидан олдин овоз бериш тартиби, муддати ва асосларини аниқлаштирувчи қўшимчалар киритилди.

Аввал сайлов қонунчилигида муддатидан олдин овоз бериш тартиби белгиланган бўлсада, унда муддатидан олдин овоз бериш ҳақида сайловчиларни хабардор қилиш, сайловчининг нима сабабдан овоз бериш куни сайловда қатнашмаслиги асосларини тақдим этиши, қайси жойда овоз бериши, қанча вақт давомида овоз бериши, муддатидан олдин овоз беришни қимлар ташкил этиши билан боғлиқ масалалар тўлиқ кўрсатилмаган. Шунингдек, бу вақтда участка сайлов комиссияларнинг қанча аъзоси ҳозир бўлиши лозимлиги етарли даражада аниқлаштирилмаган. Сайлов амалиётидан маълумки, овоз бериш кунидан олдин участка сайлов комиссияси аъзоларининг муайян таркиби йиғилиши ҳам мураккаб жараён.

Қонунчиликка муддатидан олдин овоз беришнинг аниқ тартибини белгилаш билан боғлиқ киритилган қўшимчалар, сайлов жараёнларида участка сайлов комиссиялари дуч келадиган кўплаб муаммоларнинг ижобий ҳал этилишини, турли шаклдаги асоссиз эътирозларнинг олди олинишини таъминлайди.

Саккизинчи, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 65-моддаси ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 45-моддаси қуйидаги қоида билан тўлдирилди: «Овоз бериш кунига қадар уч кун ичида, шунингдек овоз бериш куни жамоатчилик фикри сўровлари натижаларини, сайлов натижалари тахминларини, ўтказилаётган сайлов билан боғлиқ бошқа тадқиқотларни чоп этишга (эълон қилишга), шу жумладан уларни умумий фойдаланишдаги ахборот-телекоммуникация тармоқларига (шу жумладан Интернет жаҳон ахборот тармоғига) жойлаштиришга йўл қўйилмайди».

Мазкур қоида сайловчилар ҳуқуқларининг янада таъсирчан химоя қилиниши, муайян номзодга ғаразли муносабатда бўлиш, бу борада сайлов қонунчилиги бузилишининг олдини олиш имконини беради. Сайлов жараёнига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишнинг турли усуллари мавжуд. Улардан бири айнан жамоатчилик фикрини ўрганиб, сўровлар натижаларини эълон қилиш, сайлов натижалари прогнозларини ва ўтказилаётган сайлов билан боғлиқ бошқа тадқиқотларни нашр этиш ҳисобланади.

Тўққизинчи, янги қонунга асосан «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 6-моддасида ўз аксини топган кузатувчиларнинг ҳуқуқлари белгиланган меъёрлар қуйидаги қўшимча билан тўлдирилмоқда: «Ўзбекистон экологик ҳаракатидан Қонунчилик палатасига номзодлар кўрсатиш ва уларни сайлаш бўйича Ўзбекистон экологик ҳаракатининг конференциясида ҳозир бўлиш».

Бу қўшимча орқали мамлакатимизда 2008 йилда ташкил этилган ва Олий Мажлис Қонунчилик палатасида ўзининг 15 нафар депутатлик ўрнига эга бўлган Ўзбекистон экологик ҳаракати сайловларини ҳам очиқ, ошқора тарзда ўтаётганлигини кенг жамоатчиликка, хусусан халқаро кузатувчиларга билдириш, уларни Ўзбекистон экологик ҳаракатининг конференциясида иштирок этишига шароит яратиш каби мақсадлар мужассам.

Сайлов қонунчилигимизга сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ бўлган, энг ривожланган демократик давлатлар тажрибасида ҳам камдан-кам учрайдиган мутлақ ваколатларнинг Марказий сайлов комиссиясига берилишини кўзда тутадиган ўзгаришларнинг киритилиши ўта муҳим аҳамиятга молик улкан воқеа бўлди. Амалдаги қонунчилигимизга кўра, сайлов кампанияси жараёнига давлат ва ҳокимият тузилмалари, жамоат бирлашмалари томонидан аралашишга қаратилган ҳар қандай уриниш қонун билан тақиқланиши ҳам буни яққол кўрсатиб турибди.

4.Эркин сайловларни ўтказишда оммавий ахборот воситаларининг роли

Сўз ва фикр эркинлиги ҳамма фуқароларга тегишли. Айни чоғда, сайлов жараёнлари билан боғлиқ ҳолда таҳлил этадиган бўлсак, ҳам миллий, ҳам халқаро амалий тажрибага мувофиқ, ана шу муҳим ижтимоий-сиёсий воқеага тайёргарлик, уни ўтказиш даврида аҳолининг уч катлами сўз ва фикр эркинлиги ҳуқуқига эга бўлиши айниқса жиддий аҳамият касб этади. Булар:

- 1) умумий аҳолининг муайян қисми ҳисобланувчи сайловчилар;
- 2) оммавий ахборот воситалари;
- 3) сайланадиган ўринлар учун курашаётган ёки овоз бериш натижаларига таъсир кўрсатадиган сиёсий кучлар.

Сайловчиларнинг бу борадаги эркинликлари таъминланиши, шак-шубаҳасиз, уларнинг тўла ва аниқ ахборотга эга бўлиш ҳукуқи нечоғли ижобат этилишида намоён бўлади. Сиёсий партиялар ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг бундай эркинликлари эса ўз қарашларини эркин, ҳеч қандай сохталаштиришларсиз баён эта олиш, шунингдек, бу фикрлар сайловчиларга тушунарли бўладиган даражада етарли вақтга эга бўлиш лаёқатига боғлиқдир.

Демократик сайловларни эркин ва мустақил оммавий ахборот воситаларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Негаки, улар фуқароларнинг сиёсий партиялар фаолияти, уларнинг сайловолди дастурлари, депутатликка кўрсатаётган номзодлари, сайлов жараёнининг барча босқичлари ҳақида ахборот олиш ҳукуқини таъминлаши лозим. Шундай қилиб, оммавий ахборот воситалари демократик сайловларни очиқлик, ошкоралик ва транспарентлик асосида ўтказишда муҳим восита бўлиб, фуқаролик жамиятининг сайловда фаол иштирок этишига жиддий таъсир кўрсатади.

Мамлакатимиз сайлов қонунчилигида оммавий ахборот воситалари сайловга тайёргарлик кўриш жараёни ва сайлов қандай ўтаётганини ёритиб бориши мустаҳкамланган. Сайловолди ташвиқоти олиб борилаётганда оммавий ахборот воситалари тенг шарт-шароит ва имкониятлар принципига амал қилган ҳолда, депутатликка номзодларга, сиёсий партиялар вакилларига ўз эфир вақти ва нашр майдонини қонунда белгиланган тартибда тақдим этади. Бундан ташқари, улар фуқаролик жамияти институтларидан бири сифатида сайлов жараёнида жамоатчилик назорати вазифасини бажаради.

Сайлов жараёнининг барча босқичлари очиқлиги, ошкоралигини таъминлаш, жамоатчиликни сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида ОАВ орқали ўз вақтида ҳолис хабардор қилиш мақсадида Марказий сайлов комиссияси томонидан 2014 ва 2015 йилги сайловларни ёритиш бўйича Республика матбуот маркази ташкил қилинди. Ушбу марказ Марказий сайлов комиссияси сайлов кампаниясининг асосий босқичларига бағишлаб ўтказадиган брифинглар, матбуот анжуманларини ташкил этади, мамлакатимиз ва чет эл ОАВ вакиллари мазкур муҳим демократик жараён билан боғлиқ зарур ахборот материаллари билан таъминлайди. Журналистларни Марказий сайлов комиссиясининг www.елестийонс.уз сайтида эълон қилинган аккредитациядан ўтказиш тартибига мувофиқ, Марказий сайлов комиссиясига хорижий ва миллий ОАВ вакиллари билан қайтма алоқалар ўрнатилди.

Оммавий ахборот воситалари эркин демократик сайловларни ўтказишнинг муҳим бўғини ҳисобланади. Эркин ва адолатли сайловларнинг мазмун-моҳияти фақат макбул муҳитда ўз овозини беришдан иборат эмас, балки сайлов жараёнларида барча сайловчиларга сайловда иштирок этаётган сиёсий партиялар, рўйхатга олинган депутатликка номзодларнинг сайловолди дастури, шунингдек, сайлов жараёнининг моҳияти ҳақида тўлиқ ахборот олиш шарт-шароитлари таъминланиши лозим. Бунинг натижасида сайловчилар тўлиқ ва етарли ахборот асосида ўзлари онгли равишда муносиб номзодни танлаб овоз бериш имконига эга бўлади.

Мамлакатимиз сайлов қонунчилигида оммавий ахборот воситаларининг сайлов кампаниясини ёритиб бориш, сайловларнинг адолатли ҳамда қонуний ўтишига билвосита кўмаклашиш имконияти ҳуқуқий кафолатланган. Бинобарин, ушбу кафолатлар оммавий ахборот воситаларининг мамлакатимиз сайлов тўғрисидаги қонунларида назарда тутилган ҳуқуқ ва эркинликлари, мақсад ва вазифалари, бурч ҳамда масъулияти билан ўзаро уйғунлик касб этади.

Мамлакатимиздаги барча оммавий ахборот воситалари сайловга тайёргарлиكنинг бориши ва сайлов қандай ўтаётганлигини кенг ёритишлари улар фаолиятининг асосий йўналишларидан бирига айланган. Эркин ва адолатли сайловлар нафақат муайян муҳитда фуқароларнинг ўз овозларини бериш имконияти таъминланганлиги, балки уларнинг тегишли номзодлар ва умуман бутун сайлов жараёни тўғрисидаги ахборотларга доир ҳуқуқларни кафолатлаш билан ҳам амалга оширилади. Зеро, ҳар бир сайловчи ўзининг муайян номзодга бўлган овозини ушбу номзод ҳақида тўлиқ маълумотларга эга бўлган тақдирдагина ишончли ва асосли бериши мумкин. Шу жиҳатдан олганда, демократик сайловларни эркин ва мустақил оммавий ахборот воситаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Сайловлар жараёнида оммавий ахборот воситалари томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати сайловчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари нафақат давлат томонидан кафолатланганлигини, балки давлат органлари фаолиятида уларнинг устувор бўлишини ҳам муайян даражада таъминлайди.

Оммавий ахборот воситалари давлат ҳокимияти вакиллик органлари сайлови жараёнида сайловчиларни хабардор қилишда ҳолис ва ҳаққоний бўлишлари, номзодлар ва партияларнинг тенглиги тамойилини бузмасликлари керак. Айнан ушбу ҳолат оммавий ахборот воситаларининг мазкур жараёнда амалга оширадиган фаолиятининг хусусияти ҳисобланади.

Сайловда иштирок этадиган барча номзодлар, сиёсий партиялар, қонунларга ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ, ўз ташвиқотини олиб бориши учун оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишлари, радиоэшиттириш, телекўрсатувларда сайловолди дастурлари билан чиқишлари учун тенг ва адолатли шарт-шароит яратилади. Ташвиқот фаолиятини юритишда оммавий ахборот эркинлиги суиистеъмол қилинишига, шу жумладан, давлатнинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига қарши қаратилган, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қиладиган, уруш, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб этадиган, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини камситишга қаратилган даъватларга йўл қўйилмайди.

Амалдаги қонунчилик талабларига кўра, Марказий сайлов комиссияси қарорлари оммавий ахборот воситаларида эълон қилинмоқда. Матбуот марказининг асосий вазифаларидан бири мамлакатимиз ва чет эл оммавий ахборот воситалари вакиллари сайловга тайёргарлик кўриш ҳамда уни ўтказиш бўйича тегишли расмий маълумотлар, зарур материаллар билан таъминлашдир. Бу ерда ОАВ вакилларининг профессионал

фаолияти учун барча зарур шарт-шароит мавжуд, интернет ҳамда алоқа воситаларидан фойдаланиш имкониятлари яратилган.

Бугун жамият ҳаётининг барча жабҳаларига ахборот-коммуникация технологиялари, хусусан, интернет фаол татбиқ қилинмоқда. Айни шу нуқтаи назардан, сайловчиларнинг катта қисми интернетдан кенг фойдаланадиган ёшлар ҳисобланади. Шу боис сайлов жараёнига оид барча ахборотлар Марказий сайлов комиссиясининг расмий сайти (www.елестийонс.уз)га жойлаштирилиб, доимий равишда янгилаб борилмоқда. Марказий сайлов комиссияси сайти орқали фуқаролардан келиб тушаётган сайловга тайёргарликнинг бориши ва қонунчиликдаги янгиликлар ҳақида сўровларга ҳам ўз вақтида жавоб қайтарилмоқда.

Назорат саволлари:

1. Фуқаролик жамиятининг фаолият кўрсатишида сайлов қандай вазифаларни бажаради?
2. Ўзбекистон қонунчилигида сайлов ҳуқуқининг қандай принциплари белгиланган?
3. Ўзбекистонда қандай сайлов тизимига амал қилинади?
4. Мамлакатимизда партиявий тизим қандай ривожланмоқда ва унинг ҳуқуқий асоси?
5. Сайлов комиссиялари тизими қандай ташкил топган?

7-МАВЗУ: КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ ҚУРАШ - ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ШАРТИ

Режа:

1. Коррупциянинг салбий оқибатлари

2. Фуқаролик жамиятини шакллантиришда Коррупциянинг салбий таъсирлари

3. Ҳаракатлар стратегияси давлат дастурида Коррупцияга берилган таъриф

Маълумки, Коррупция ҳар қандай давлат ва жамиятнинг сиёсий-иқтисодий ривожланишига жиддий путур этказди, давлатнинг конституциявий асосларини ва қонун устуворлигини заифлаштиради, пировардида инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг поймол бўлишига олиб келади.

Коррупция — бу жамиятнинг турли йўллари билан исканжага оладиган дахшатли иллатдир. У демократия ва ҳуқуқ устуворлиги асосларига путур этказди, инсон ҳуқуқлари бузилишига олиб келади, бозорлар фаолиятига тўсқинлик қилади, ҳаёт сифатини ёмонлаштиради ва одамлар ҳафсизлигига таҳдид соладиган уюшган жиноятчилик, терроризм ва бошқа ҳодисалар илдиз отиб, гуллаши учун шароит яратиб беради. Ушбу зарарли ҳодиса катта ва кичик, бадавлат ва камбағал бўлишидан қатий назар, барча мамлакатларда учрайди.

Ушбу иллатга қарши курашишни жаҳон талаблари асосида ташкил этиш мақсадида 2008 йилда мамлакатимиз Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2003 йил 13 октябрдаги "Коррупцияга қарши" Конвенциясини ратификация қилди, шунингдек, "Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг "Коррупцияга қарши" конвенциясига Ўзбекистон Республикаси қўшилиши тўғрисида"ги Қонун қабул қилинди. Истиклол берган тинч ва осуда ҳаётимиз, фаровон турмуш тарзимиз, эришаётган турли соҳадаги ютуқларимиз, айниқса ёш авлод камолоти йўлида қилинаётган эзгу ишларни ҳар қанча эътироф этсак, арзийди. Албатта, бундай ҳавас қилса арзигулик кунларга этишишнинг ўзи бўлмаётганлиги ва бунинг замирида машаққатли меҳнат ётганлиги ҳеч биримизга сир эмас. Бугунги кунда қайси бир соҳага эътибор қаратмайлик, уларнинг ҳар бирида юқори самарадорликка эришаётганлигимиз, бу бунёдкор халқимизнинг ўз Ватанига бўлган меҳр-муҳаббатидан далолат беради.

Дарҳақиқат, жамиятимиз равнақи учун астойдил меҳнат қилаётган инсонлар билан фақат фахрланишимиз керак. Лекин айрим кимсалар борки, тўқликка шўхлик қилиб, ўз вазифаларини суистеъмол қилган ҳолда, тараққий этиб келаётган давлатимиз мулкига раҳна солаётганликлари ачинарли ҳолдир. Биринчи Президентимиз Ислам Каримов ўзининг **“Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: ҳафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”** асарида Коррупция ва порахўрлик ҳақида тўхталиб, **“Жиноятчилик ва Коррупциянинг авж олиши давлатнинг конституциявий асосларини эмиради, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари жиддий тарзда бузилишига олиб келади. “Қонунлар ва фармонларни қабул қилишдан мақсад уларни чеглаб ўтишдир” деган мутлақо ярамас қоида жамиятнинг энг оддий ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибини сақлаб туриш қобилиятидан маҳрум бўлишига олиб боради”** деб таъкидлайди.

Коррупция ва уни вужудга келтирувчи сабаблар ўртасида икки томонлама алоқа мавжуд. Бундан хулоса шуки, биринчидан, Коррупцияни фақат уни вужудга келтирувчи сабаблар ва шарт-шароитларни эчиш йўли билан камайтириш ҳамда чеклаш мумкин; иккинчидан, бу муаммоларни эчишда Коррупцияга қарши барча йўналишларда қатъий ва мurosасиз кураш олиб бориш самара беради. Шу ўринда таъкидлаш муҳимки, ҳар қандай ҳолатда ҳам Коррупциядан бевосита жамият ва инсонлар азият чекади, зарар кўради. Шунинг учун ушбу муаммо глобал бўлиб, унга қарши курашнинг давлатлар ўртасида мувофиқлаштирилган дастурлари ва бошқа ҳуқуқий меъёрлари ишлаб чиқилганлиги бежиз эмас.

Коррупция ўзи нима? Коррупция бу — мансаб, мавқеидан шахсий мақсадларда фойдаланиш билан боғлиқ бўлган жиноят тури ҳисобланади. Коррупция фаолияти хуфёна иқтисодиётнинг асосий турларидан биридир. Аксарият ҳолларда Коррупция деганда давлат хизматчилари томонидан шахсий манфаатларни

кўзлаб, бойлик орттириш мақсадида халқдан пора олиш, қонунга хилоф пул даромадларини қўлга киритиш тушунилади. Аммо, умуман олганда, мансабдор шахсларгина эмас, балки, давлат ташкилотида ишламайдиган фуқаролар ҳам Коррупцияга доир муносабатларнинг иштирокчилари бўлиши, пора эмас, балки бошқа нарсалар эвазига ўз эҳтиёж ва манфаатларини ҳам амалга оширишлари мумкин. Дарҳақиқат, Коррупция – илдизлари давлат хизматини ташкил этишдаги нуқсонларга ва давлат хизматчиларининг ўзига хос психологиясига бориб тақаладиган ижтимоий ҳодиса. Бу Коррупцияга қарши аввало маъмурий-ҳуқуқий ва ташкилий-бошқарув чора-тадбирлари кўрилишини тақозо этади. "Тарихий тажриба ва ҳозирги амалиёт, шу жумладан, баъзи янги мустақил давлатлардаги воқелик Коррупция ва жиноятчилик хавфсизликка соладиган таҳдидни яққол тасаввур этиш имконини бермоқда", деб таъкидлайди юртбошимиз "Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари" номли асарида.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, Коррупциянинг олдини олишга қаратилган институтсионал механизмларни ислоҳ қилишда Юртбошимиз томонидан 2010 йил 12 ноябрда эълон қилинган **“Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси”** муҳим аҳамият касб этмоқда.

Коррупция муаммолари билан шуғулланувчи **“Транспаренсй Интернационал”** ташкилотининг маълумотларга кўра, айни дамда дунёда кўплаб жиноятларга сабаб бўлаётган нафс балоси, яъни Коррупция ва порахўрлик натижасида йилига бир триллион доллардан ортиқ маблағ ўзлаштирилган экан. Шу боис Коррупция ва порахўрликни ҳеч иккиланмай **“тараққиёт кушандаси”** деб аташ мумкин. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг олдида турган энг глобал муаммолардан бири саналган Коррупцияга қарши курашнинг давлатлар ўртасида мувофиқлаштирилган дастурлари ва бошқа ҳуқуқий меъёрлари ишлаб чиқилган. Хусусан, 2005 йил декабр ойида кучга кирган "Коррупцияга қарши" конвенсияси глобал доирада қабул қилинган халқаро-ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, унинг лойиҳаси икки йил давомида 130 дан ортиқ давлатлар иштирокида муҳокама этилган. Унда Коррупцияга қарши халқаро ва миллий кураш амалиётини йўлга қўйиш ҳамда уларни амалга ошириш механизмлари белгиланган.

Мамлакатимиз раҳбари Ислом Каримов ўзининг **“Юксак маънавият – энгилмас куч”** асарида шундай таъкидлайди: **“Биз ўз мустақиллигимизни қўлга киритиб, янги тараққиёт йўлига қадам қўйганимиздан сўнг халқимизнинг хоҳиш-иродаси, асрий орзу-интилишларига таянган ҳолда, шўро давридан оғир мерос бўлиб қолган маъмурий-буйруқбозлик тизимини тубдан ислоҳ қилиш, унинг ўрнида моҳият эътибори билан бутунлай янги – эркин бозор муносабатларига асосланган ҳуқуқий давлат, демократик жамият барпо этишга азму қарор қилдик”**. Лекин, таассуфки, **“Ҳар бир давлат тарихида янги ижтимоий сифат ҳолатига ўтиш, афсуски, Коррупция ва жиноятчилик каби жирканч ҳодиса билан бирга юз берган...**

Барчамизга маълумки, сўнгги пайтларда Коррупция кенг илдиз отиб бораётган салбий иллатлардан биридир. Коррупция – мансаб мавқеидан шахсий мақсадларда фойдаланиш билан боғлиқ бўлган жиноят. Коррупция фаолияти хуфёна иқтисодиётнинг асосий турларидан бири ҳисобланади. Аксарият ҳолларда Коррупция деганда давлат амалдорлари томонидан шахсий мафпатларни кўзлаб, бойлик орттириш мақсадида фуқаролардан пора олиш, қонунга хилоф пул даромадларини қўлга киритиш тушунилади. Аммо, умуман олганда, давлат амалдорларигина эмас, балки, масалан, фирмаларнинг менежерлари ҳам Коррупцияга доир муносабатларнинг иштирокчилари бўлиши; пора пул билан эмас, балки бошқа шаклда берилиши мумкин; Коррупцияга доир муносабатларнинг ташаббусчилари баъзан давлат амалдорлари эмас, балки тадбиркорлар ҳисобланади.

Етимологик жиҳатдан **“Коррупция”** атамаси **“бузиш, пора эвазига оғдириш”** деган маънони англатадиган латинча **“сорруптио”** сўзидан келиб чиққан. Юридик энциклопедия муаллифларининг таъкидлашича, **“Коррупция – мансабдор шахслар томонидан уларга берилган ҳуқуқлар ва ҳокимият имкониятларидан шахсий бойлик орттириш учун фойдаланишда ифодаланувчи сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги жиноий фаолият”**.

Коррупция жиноятчилиги – синфий ва тарихан ўзгарувчан ҳодиса. Э.И.Каиржанов фикрига кўра, **“жиноятчилик тушунчаси хусусий мулк пайдо бўлиши ва жамият антагонистик синфларга парчаланиши натижасида вужудга келганини ҳеч ким инкор эта олмайди. Синфий жамият пайдо бўлишидан олдин жиноят тушунчаси ҳам, жиноятчилик ҳам мавжуд бўлмаган”**.

“Тарихий тажриба ва ҳозирги амалиёт, шу жумладан баъзи янги мустақил давлатлардаги воқелик Коррупция ва жиноятчилик хавфсизликка соладиган таҳдидни яққол тасаввур этиш имконини бермоқда” – деб таъкидлаган эди Биринчи Президентимиз Ислом Каримов.

Биринчидан, сиёсий жиҳатдан олганда, Коррупция амалга оширилаётган ислохотларга қаршилиқ кўрсатиш ифодасидир. Унда ўз умрини яшаб бўлган, янги иқтисодий муносабатларни ўзига қарши таҳдид деб билган ҳолда, уларнинг ривожланишини секинлаштириб қўйишга ҳаракат қиладиган маъмурий-буйруқбозлик тизими билан **“хуфёна”** иқтисодиётнинг манфаатлари объектив равишда бирлашиб кетади. Коррупция домига илинган амалдорлар шахсий бойлик орттириш мақсадларини ва уруғ-аймоқларнинг манфаатларини давлат манфаатларидан устун қўяди. Бу эса, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий йўлига ҳамда аҳолининг аксарият қисмига тузатиб бўлмайдиган зарар этказади. Бундан ташқари, янги иқтисодий муносабатларга эндигина асос солинаётган ва сифат жиҳатидан бошқа сиёсий тизим шакллантирилаётган ўтиш даврида Коррупция ўз хатти-ҳаракати билан бу жараённинг йўлини тўсиб қўйиш имконига эгадир.

Иккинчидан, **“жиноятчилик ва Коррупциянинг авж олиши давлатнинг конституциявий асосларини эмиради, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари жиддий тарзда бузилишига олиб келади. “Қонунлар ва**

фармонларни қабул қилишдан мақсад уларни четлаб ўтишдир” деган мутлақо ярамас қоида жамиятнинг энг оддий ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибини сақлаб туриш қобилиятидан маҳрум бўлишига олиб боради”.
Учинчидан, “жиноятчилик ва Коррупция жамиятнинг маънавий-ахлоқий асосларини эмиради. Жамият аъзоларининг фуқаролик мавқеини йўққа чиқаради. Амалга оширилаётган ўзгаришларга салбий муносабат вужудга келиши учун шароит яратади. Ислохотлар ғоясининг ўзини обрўсизлантиради ва эски замонларни, шу жумладан “қудратли марказнинг кучли қўли”ни қўмсаш ҳиссини туғдиради”.

Тўртинчидан, “ҳокимият органларининг жиноятга аралашиб қолиши ривожланаётган жамият учун энг жиддий хавф-хатарлардан биридир. Жиноий тузилмаларнинг давлат органлари амалдорлари билан чатишиб кетиши, уларнинг турли ҳокимият тармоқларига кириб олиши жамоатчилик наздида фуқароларнинг ҳимоясизлиги ҳиссини кучайтиради. Давлатнинг ўзини обрўсизлантиради. Мамлакат ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам унга ишончсизлик ортиб боради”.

Айни вақтда қонунчилар, ҳуқуқни қўлловчилар ва назариячиларнинг бутун саъй-ҳаракатлари Коррупция тушунчасига таъриф бериш ва унинг асосий турларини аниқлашга қаратилган. Бунда асосий муаммо – Коррупцияга қарши курашни қандай қилиб ва қайси воситалар ёрдамида амалга ошириш зарур деган саволга жавоб топиш иккинчи даражали аҳамият касб этиб қолмоқда.

Коррупцияга қарши кураш олиб бормас эканмиз, у тобора чуқур илдиз отиб бораверади. Биринчидан, Коррупцияни фақат уни вужудга келтирувчи муаммолар ва шарт-шароитларни эчиш йўли билан қамайтириш ва чеклаш мумкин, иккинчидан эса, бу муаммоларни ечишга Коррупцияга қарши барча йўналишларда қатъий кураш олиб бориш қўмаклашади.

Коррупцияга қарши нафақат суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, балки ҳар биримиз бир тан-у бир жон бўлиб курашсакгина ижобий натижаларга эришишимиз мумкин.

Барчамизга маълумки, сўнгги пайтларда Коррупция кенг илдиз отиб бораётган салбий иллатлардан биридир. Коррупция – мансаб мавқеидан шахсий мақсадларда фойдаланиш билан боғлиқ бўлган жиноят. Коррупция фаолияти хуфёна иқтисодиётнинг асосий турларидан бири ҳисобланади. Аксарият ҳолларда Коррупция деганда давлат амалдорлари томонидан шахсий мафпатларни кўзлаб, бойлик орттириш мақсадида фуқаролардан пора олиш, қонунга хилоф пул даромадларини қўлга киритиш тушунилади. Аммо, умуман олганда, давлат амалдорларигина эмас, балки, масалан, фирмаларнинг менежерлари ҳам Коррупцияга доир муносабатларнинг иштирокчилари бўлиши; пора пул билан эмас, балки бошқа шаклда берилиши мумкин; Коррупцияга доир муносабатларнинг ташаббусчилари баъзан давлат амалдорлари эмас, балки тадбиркорлар ҳисобланади.

Етимологик жиҳатдан “Коррупция” атамаси “бузиш, пора эвазига оғдириш” деган маънони англатадиган латинча “corruptio” сўзидан келиб чиққан. Юридик энциклопедия муаллифларининг таъкидлашича, “Коррупция – мансабдор шахслар томонидан уларга берилган ҳуқуқлар ва ҳокимият имкониятларидан шахсий бойлик орттириш учун фойдаланишда ифодаланувчи сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги жиноий фаолият”.

Коррупция жиноятчилиги – синфий ва тарихан ўзгарувчан ҳодиса. Э.И.Каиржанов фикрига кўра, “жиноятчилик тушунчаси хусусий мулк пайдо бўлиши ва жамият антагонистик синфларга парчаланиши натижасида вужудга келганини ҳеч ким инкор эта олмайди. Синфий жамият пайдо бўлишидан олдин жиноят тушунчаси ҳам, жиноятчилик ҳам мавжуд бўлмаган”.

“Тарихий тажриба ва ҳозирги амалиёт, шу жумладан баъзи янги мустақил давлатлардаги воқелик Коррупция ва жиноятчилик хавфсизликка соладиган таҳдидни яққол тасаввур этиш имконини бермоқда”, деб таъкидлайди Биринчи Президентимиз Ислам Каримов.

Биринчидан, сиёсий жиҳатдан олганда, Коррупция амалга оширилаётган ислохотларга қаршилиқ кўрсатиш ифодасидир. Унда ўз умрини яшаб бўлган, янги иқтисодий муносабатларни ўзига қарши таҳдид деб билган ҳолда, уларнинг ривожланишини секинлаштириб қўйишга ҳаракат қиладиган маъмурий-буйруқбозлик тизими билан “хуфёна” иқтисодиётнинг манфаатлари объектив равишда бирлашиб кетади. Коррупция домига илинган амалдорлар шахсий бойлик орттириш мақсадларини ва уруғ-аймоқларнинг манфаатларини давлат манфаатларидан устун қўяди. Бу эса, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий йўлига ҳамда аҳолининг аксарият қисмига тузатиб бўлмайдиган зарар этказади. Бундан ташқари, янги иқтисодий муносабатларга эндиgina асос солинаётган ва сифат жиҳатидан бошқа сиёсий тизим шакллантирилаётган ўтиш даврида Коррупция ўз хатти-ҳаракати билан бу жараённинг йўлини тўсиб қўйиш имконига эгадир.

Иккинчидан, “жиноятчилик ва Коррупциянинг авж олиши давлатнинг конституциявий асосларини эмиради, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари жиддий тарзда бузилишига олиб келади. “Қонунлар ва фармонларни қабул қилишдан мақсад уларни четлаб ўтишдир” деган мутлақо ярамас қоида жамиятнинг энг оддий ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибини сақлаб туриш қобилиятидан маҳрум бўлишига олиб боради”.

Учинчидан, “жиноятчилик ва Коррупция жамиятнинг маънавий-ахлоқий асосларини эмиради. Жамият аъзоларининг фуқаролик мавқеини йўққа чиқаради. Амалга оширилаётган ўзгаришларга салбий муносабат вужудга келиши учун шароит яратади. Ислохотлар ғоясининг ўзини обрўсизлантиради ва эски замонларни, шу жумладан “қудратли марказнинг кучли қўли”ни қўмсаш ҳиссини туғдиради”.

Тўртинчидан, “ҳокимият органларининг жиноятга аралашиб қолиши ривожланаётган жамият учун энг жиддий хавф-хатарлардан биридир. Жиноий тузилмаларнинг давлат органлари амалдорлари билан чатишиб кетиши, уларнинг турли ҳокимият тармоқларига кириб олиши жамоатчилик наздида фуқароларнинг ҳимоясизлиги ҳиссини кучайтиради. Давлатнинг ўзини обрўсизлантиради. Мамлакат ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам унга ишончсизлик ортиб боради”.

Бешинчидан, нопок йўл билан бойлик орттирганлар жазодан қутулиб қолиш ва ўзларининг жиноий сармояларини ҳимоя қилиш учун ҳар қандай ҳатти-ҳаракатларга тайёр туришларини яхши билиб олиш лозим. Бундай кимсалар адолатли жазодан кўриқиб, ҳамма ишни қилишга, ҳатто вазиятни беқарорлаштиришга, оммавий тартибсизликларни келтириб чиқаришга шай турадилар.

Олтинчидан, жиноий усуллар билан бойлик ва мўмай пул орттирган кимсаларнинг янги ҳуқуқ ҳимоячилари ва ҳатто демократия учун жафо чеккан курашчилар сифатида сиёсатга кириб олишга ҳаракат қилаётганидан далолат берувчи мисоллар, жумладан, бизда ҳам оз эмас. Улар бундай ҳатти-ҳаракатлари билан инсониятнинг адолат ва демократия каби олижаноб идеалларига жиддий зарар этказадилар, ўз халқлари ва мамлакатларининг тақдирига, озодлик ва мустақиллик идеалларига мутлақо бефарқ қарайдилар. Бундай шахслар ўз манфаатлари йўлида республикадаги вазиятга таъсир кўрсатишга уринаётган ташқи кучларга хизмат қилишга ҳамisha тайёр турадилар.

Еттинчидан, Коррупциячиларнинг ҳатти-ҳаракатлари нафақат мамлакатимизнинг ҳалол фуқароларини тадбиркорликдан четлатади, балки чет эллик шерикларда ишончсизлик уйғотади ва уларни чўчитиб қўяди. Ислон Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида Коррупцияга қарши кураш ўта муҳим аҳамиятга эга эканлигига эътиборни қаратиб, жумладан, шундай деди: “Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг масъулиятини кучайтириш ҳақида алоҳида тўхталишни ўринли, деб биламан. Такрор-такрор айтишга тўғри келади, бу соҳада хизмат қиладиган одамлар ўзининг профессионал ва фуқаролик бурчини, ўз вазифасини қанчалик ҳалол ва сидқидилдан ижро этиши, ҳеч муболағасиз, бутун ҳокимиятнинг обрўси ва кишиларимизнинг адолатга ишончи қай даражада бўлишини белгилайди. Ҳеч шубҳасиз, мамлакатда Коррупцияга қарши курашнинг даражаси, унинг амалий самараси кўп жиҳатдан ҳуқуқ-тартибот, прокуратура ва суд органлари тизимининг ўзида бу иллатга қарши қандай кураш олиб борилаётгани билан боғлиқдир”.

Айни вақтда қонунчилар, ҳуқуқни қўлловчилар ва назариячиларнинг бутун саъй-ҳаракатлари Коррупция тушунчасига таъриф бериш ва унинг асосий турларини аниқлашга қаратилган. Бунда асосий муаммо – Коррупцияга қарши курашни қандай қилиб ва қайси воситалар ёрдамида амалга ошириш зарур деган саволга жавоб топиш иккинчи даражали аҳамият касб этиб қолмоқда.

Бу саволга мамлакатимиз раҳбари Ислон Каримов аниқ жавоб берди: “Мана шундай номаъқул ҳолатларга бутунлай барҳам бериш учун бошқарув соҳасида, авваламбор, самарали ишлайдиган изчил система, тизимни шакллантириш керак. Ва бу тизим шундай ишлаши керакки, бордию бирор-бир мансабдор шахс давлат сиёсатидан чекиниб, қонунга хилоф ишлар билан шуғулланадиган, ўз манфаатини давлат, халқ манфаатидан устун қўядиган бўлса, у кимлиги, кимнинг қариндоши, қайси раҳбарнинг оғайниси эканидан қатъи назар, муқаррар равишда жазосини олиши шарт. Яъни, бундай жазонинг муқаррарлигини шу одамдан юқори лавозимда ўтирганлар эмас, балки тизимнинг ўзи талаб этиши зарур. Жамиятда ана шундай қараш, ана шундай тушунча шаклланган тақдирдагина қонун устуворлиги сўзда эмас, амалда таъминланади”. Хулоса қилиб айтганимизда, Коррупция – давлат амалдорлари ёки ўзга хизматчилар пора эвазига оғдирилиши ва шу асосда улар ўз хизмат ваколатларидан шахсий ёки муайян гуруҳ манфаатларда фойдаланиши билан тавсифланувчи ижтимоий ҳодиса.

Юқорида бу салбий иллатнинг оқибатларини кўриб ўтдик. Коррупцияга қарши кураш олиб бормас эканмиз, у тобора чуқур илдиз отиб бораверади. Биринчидан, Коррупцияни фақат уни вужудга келтирувчи муаммолар ва шарт-шароитларни ечиш йўли билан камайтириш ва чеклаш мумкин, иккинчидан эса, бу муаммоларни ечишга Коррупцияга қарши барча йўналишларда қатъий кураш олиб бориш қўмақлашади. Коррупцияга қарши нафақат Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, балки ҳар биримиз бир тан-у бир жон бўлиб курашсакгина ижобий натижаларга эришишимиз мумкин.

Фуқаролик жамияти мавжуд бўлмаган шароитда бундай бозор давлатнинг қаттиқ назорати билангина тартибга солиниши мумкин. Давлат органларининг Коррупцияга аралашиб кетиши эҳтимоли юксаклигини ҳисобга оладиган бўлсак, эркин бозорнинг шаклланиши шароитида кўпгина мансабдорларнинг жиноий тўдалар таъсири остида том маънодаги эркин бозорни шакллантиришга тўсқинлик қилишини кузатиш мумкин.

Кўрииб турганидек, фуқаролик жамияти мавжуд бўлмаган ҳолатда бозорда бешафқат қонунлар ҳукм суриши кузатилади. Коррупция домига тортилган давлат мансабдорлари кўпгина ҳолларда қонунбузарликларга қарши курашга бардош бера олмай қолади. Давлат бундай бошбошдокликка қарши курашга интилар экан, одатда фуқаролик институтларидан фойдаланмайди ва қайтадан авторитар усул ҳамда қоғозбозликка дучор бўлади. Бу эса бозор муносабатларининг кўпсонли иштирокчиларининг фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

Мамлакатимизда демократик жамият, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш маънавий ҳаётдаги муҳим ўзгаришлар ва янгиланишлар билан боғлиқ ҳолда кечади. Бунга глобаллашув даври ҳам ўзининг бевосита ва билвосита таъсирини кўрсатмоқда. Маълумки глобаллашув сўзи “глобал” сўздан олинган бўлиб, эр шароити маъносини билдиради. Глобал ўзгаришлар, объектив жараёни, у ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига ўзининг таъсирини ўтказмоқда. У ижобий ва салбий жиҳатларига эга. Маълумки, уинсонлар маънавий ҳаёт шароити, имкониятларини янада ошириш билан бирга, айни пайтда маънавиятга таҳдид солувчи айрим салбий оқибатларга ҳам олиб келмоқда. Бу глобал ютуқлардан қандай мақсадда ва ким томонидан қандай мақсадда фойдаланиши билан бевосита боғлиқ. Дахлдорлик ҳисси фуқароликни англаш, фуқаролик масъулияти, инсонларни инсон сифатида қадрлаш, унинг ҳаётига, шаъни, кадр-қимматини, дахлсизлигини ҳурмат қилиш туйғулари билан

муҳассам ҳолда амалда намоён бўлишини ҳисобга олсак, дахлдорлик ҳиссига салбий таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагиларни қўшиш мумкин:

Ўзбўларчилик; оммавий маданият; бепарволик; лоқайдлик; сотқинлик; худбинлик; маҳаллийчилик; уруғ-аймоғчилик; Коррупция; қонунни ҳурмат қилмаслик; ватансизлик.

Ана шундай глобаллашув феномени ҳақида гапирганда, бу атама бугунги кунда илмий-фалсафий, ҳаётий тушунча сифатида жуда кенг маънони англатишини таъкидлаш лозим. Умумий нуқтаи назардан қараганда, бу жараён мутлақо янгича маъно-мазмундаги ҳўжалик, ижтимоий-сиёсий, табиий-биологик глобал муҳитнинг шакллашини ва шу билан бирга, мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этади.

Глобаллашув жараёни ҳаётимизга тобора тез ва чуқур кириб келаётганининг асосий омили ва сабаби хусусида гапирганда шуни объектив тан олиш керак — бугунги кунда ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узоқ қўшнилар, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан шундай чамбарчас боғланиб бораптики, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб кел-маслигини тушуниш, англаш қийин эмас.

Жамоатчилик суриштируви кенг жамоатчиликка маълум бўлмаган ва кам ўрганилган, айни пайтда, жамоатчилик қизиқишини уйғотган муаммони атрофлича ва батафсил тадқиқ этиш мақсадида ўтказилади. Жамоатчиликнинг қизиқишини уйғотадиган масалалар жумласига жиноятчиликни фош этиш ёки олдини олиш, жамоат тартибини бузиш, Коррупция ва адолатсизликни фош этиш, одамларнинг саломатлиги ва ҳафсизлигини ҳимоя қилиш, ижтимоий муҳим масалалар бўйича этарли маълумот асосида қарорлар қабул қилиниши учун зарур бўлган ахборотни оммалаштириш қабиларни киритиш мумкин.

Жамоатчилик суриштирувининг объекти қўпчиликни қизиқтирган ҳар қандай ҳодиса, воқеа ёки таомил бўлиши мумкин.

Бошланган суриштирувларда мазкур муаммога қизикқан жамоат ташкилотининг ҳар қандай аъзоси иштирок этиши мумкин. Жамоатчилик суриштирувини бошлаган жамоат ташкилоти жамоатчилик суриштирувининг этакчиси мавқеига эга бўлади. Этакчи суриштирувга фойда келтириши мумкин бўлган мутахасис ва шахсларни жалб этиши мумкин. Шу билан бирга, этакчи суриштирувнинг ҳар қандай босқичида ҳар қандай иштирокчини суриштирувдан четлаштириши мумкин. Бунда у четлаштиришнинг сабабларини баён қилиши лозим.

Этакчи ташкилотнинг қарорисиз масалани муҳокама босқичига олиб чиқиши мумкин эмас. Шунинг учун масалани кейинги босқичга олиб чиқишдан аввал этакчи аввалги босқичда барча вазифалар бажарилганига ишонч ҳосил қилиши лозим.

Суриштирувнинг барча босқичларини ёпиқ режимда ўтказиш тавсия этилади. Бу эса, суриштирув доирасидаги барча масалалар, таҳлиллар, тортишувлар ва бошқа материаллар фақатгина суриштирув иштирокчиларига маълум қилинишини англатади. Бундайчеклаш охиригача текширилмаган ахборот ва материаллартарқаб кетишининг олдини олиш мақсадида амалга оширилади. Бироқ, суриштирув жараёнида шундай вазият ҳам вужудга келиши мумкинки, унда суриштирув олиб борилаётганига жамоатчиликнинг эътиборини тортиш зарур бўлиб қолади. Бундай ҳолларда суриштирувга янги одамлар, янги экспертлар ва журналистларни жалб қилишга тўғри келади.

8-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ БАРПО ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК, НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Режа:

1. Модернизатсия тушунчасининг моҳияти, назарий - умумметодологик асослари ва фуқаролик жамияти ривожига аҳамияти.
2. Сиёсий модернизатсия мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг этакчи манбаи сифатида.
3. Демократик ислохотларни чуқурлаштириш - фуқаролик жамиятини ривожлантириш ва мамлакатни модернизатсия қилиш омили

1. Модернизатсия тушунчасининг моҳияти, назарий - умумметодологик асослари ва фуқаролик жамияти ривожига аҳамияти.

Ўзбекистон Республикаси ўз истиқлолига эришгач жамият сиёсий-ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларини янгилаш ва замонавийлаштириш учун кенг имкониятларга эга бўлди. Мазкур заминларга таянилган ҳолда мамлакатимизда изчиллик билан демократик ислохотларни ва унга монанд равишда фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини чуқурлаштириш чора-тадбирлари амалга ошириб келинмоқда. Зеро, давр талабларидан келиб чиқиб янгиланиш ва модернизатсия жараёнларини собит қадамлик билан давом эттирган жамиятгина барқарор тараққиётга эриша олади.

Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов хулоса қилганидек: “Бугун, ҳамма бўлмаса ҳам, лекин қўпчилик одамлар яхши англайдики, фақат замон билан тенг қадам ташлаётган, тез ўзгараётган дунёнинг қатъий шарт ва талабларига жавоб беришга интилаётган мамлакатнинг келажаги ёруғ бўлиши мумкин”

Дунёда рўй бераётган тенденциялар шундан далолат берадики айнан ўз жамиятида янгиланишлар ва модернизатсия жараёнларини эволюсион тарзда амалга ошира олган мамлакатларда сиёсий, ижтимоий,

иктисодий, маданий ва фан-технология соҳаларида интенсив тараққиёт рўй берган. Бу ўринда таъкидлаш жоизки модернизатсия жараёнларининг назарий асосларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳам айнан дунё мамлакатлари олдига турган устувор муаммоларни ҳал этиш, замон эҳтиёжларидан келиб чиқиб янгилаш мақсадлари заминида рўй берди.

Таъкидлаш жоизки, этимологик жиҳатдан модернизатсия атамаси ўрта асрлардаги лотинча, модо (хозирнинг ўзида, ҳозирги вақтда, эндиликда каби маъноларни англатади), сўзига бориб тақалади. Кейинчалик ундан модерн, модернизер сўзлари келиб чиқди. Модерн (франсузча модерне) янги, замонавий деган маъноларни англатади. Ушбу сўздан келиб чиққан модернизме (франсузча - модернисер) сўзи такомиллаштириш, янгилаш, замонавий талаблардан келиб чиқиб ўзгартириш деган маъноларни англатади. XX аср ўрталарига келиб “сивилизатсиялашган жамият” маъносини англатувчи модернитй тушунчаси шаклланди. Модернизатсия ҳақидаги дастлабки концептуал ғоялар жумладан, XX асрнинг 50-60 йилларига келиб анча муфассал даражада шаклланганлиги манбалардан маълумдир. Уларга кўра модернизатсия ҳақидаги назариялар ўз тараққиётида дастлаб, 1950-1960, 1960-1970, 1980-1990 йиллардан иборат уч муҳим босқични босиб ўтгандир.

XIX ва XX аср бошларида фаолият юритган ғарб олимларидан М.Вебер, Ф.Теннис, э.Дюркгейм кабиларнинг ғоялари модернизатсия назариясининг ривожланиши учун муҳим туртки бўлиб хизмат қилди. Сиёсий модернизатсия ҳақидаги қарашлар ривожига Г.Алмонд ва Д.Пауеллнинг 1966 йилда нашр этилган “Қиёсий политология, Тараққиёт концепсияси нуктаи назаридан ёндашув” асари, Д.Аптернинг 1965 йилда нашр этилган “Модернизатсия сиёсати” номли асари, С.Липседнинг 1960 йилда нашр этилган “Сиёсий одам”, Л.Пайнинг 1966-йилда нашр бўлган “Сиёсий тараққиёт аспекти, таҳлилий тадқиқот” номли асари, Д.Растоунинг 1967 йилда нашр этилган “Миллатлар дунёси” номли асари, Ш.Ейзенштадтнинг 1966 йилда нашр этилган “Модернизатсиялашув: норозилик ва ўзгаришлар” номли асари, С.Хантингтоннинг 1968-йилда нашр бўлган “Ўзгараётган жамиятлардаги сиёсий тартибот” номли асарида билдирилган ғоялар муҳим рол ўйнади.

Маълумки, “Модернизатсия назариялари ривожининг дастлабки босқичида универсализмга асосланган методологик ёндашувлар устуворлик қилган эди. Унга кўра дунёдаги барча халқларнинг тараққиёти бир хил йўналишда рўй беради, универсал босқичларни босиб ўтади ва бунда бир-бирига ўхшаш, мантқан яқин бўлган қонуниятлар амал қилади деб ҳисобланди. Ушбу қарашларга биноан модернизатсия жамият ижтимоий-сиёсий ҳаёти қуйидаги ўзгаришларни ўз бошидан кечиради:

- Оддий сотсиал структурадан мураккаб тизимга ўтилади;
 - Ижтимоий интегратсиялашув иқтисодий моҳият касб этади;
 - этатизмдан бозор муносабатларига ўтиш рўй беради;
 - Инсон табиатининг бир бўлаги эканлиги ҳолатидан ижодкор – кашфиётчи ҳолатига ўтади;
 - Одамлар онгида плюралистик қарашлар рўй беради;
 - Тоталитаризм ва афторитаризмдан демократияга ўтиш рўй беради;” Модернизатсия ҳодисасининг йирик назариётчиларидан бири Ш.Ейзенштадт модернизатсия ҳодисасининг ўзига хос хусусиятини таърифлар экан “Модернизатсия бу анъанавий аграр жамиятдан замонавий индустриал ва ундан кейин постиндустриал жамиятга ўтишдир” деб таъкидлаган эди.
- Ш.Ейзенштадт ҳамда Д.Ростоу каби олимлар ўз ғояларида ижтимоий-иктисодий модернизатсия турларининг қуйидаги жиҳатларини қайд этиб ўтган эдилар.
- Индустриаллашув давригача бўлган модернизатсиялашув;
 - Дастлабки индустриаллашув давридаги модернизатсиялашув;
 - Кейинги даврлардаги индустриаллашувга хос модернизатсия;
 - Постиндустриаллашув давридаги модернизатсия.

Таъкидлаб ўтиш жоизки модернизатсия парадигмаси доирасида дунё олимлари томонидан турли хил назарий методологик моделлар ҳам таклиф қилингандир. Жумладан, “У.Ростоу, А.Органский, Д.Лернер, С.Блек каби мутахассислар томонидан модернизатсия жараёнларининг мазмунини изоҳлаш учун “линеар (ягона йўналишдаги модел” ғояси илгари сурилади. Унга кўра модернизатсияга нисбатан орқага қайтмас ва прогрессив ҳодиса сифатида ёндашилади. Мазкур модел моҳиятига асосан модернизатсия инсон онги ва ҳулқ-атворининг барча жиҳатларида ўзгаришларга сабаб бўлади. Ғарб олими М.Левий томонидан партсиал (қисман) модернизатсиялашув модели таклиф қилинди. Унга кўра модернизатсия “нисбатан модернизатсия бўлмаган” жамиятдан, “нисбатан модернизатсия бўлган” жамиятга узок давр давомида ўтишдан иборатдир. П.Штомп, Р.Робертсон, У.Бек, К.Мюллер, В.Сапф, А.Турен, С.Хантингтон каби олимлар модернизатсиянинг кўп йўналишли моделни асослаб бердилар. Мазкур модел муаллифлари модернизатсия жараёнларини фақатгина Ғарбга хос бўлган институтларга ва қадриятларга интилиш деб тушунмаслик керак, аксинча модернизатсиянинг ҳар бир жамиятга хос бўлган ўзига хос йўналишлари ҳам мавжуд бўлиши мумкиндир деган қарашларни илгари сурдилар”.

Модернизатсия ҳодисаси таркибида сиёсий модернизатсия (инглизча модернизатион) алоҳида муҳим ўрин эгаллайди. Сиёсий модернизатсия ўз моҳиятига кўра жамиятда замонавий сиёсий институтлар ва сиёсиямاليётни шунингдек, замонавий сиёсий тизимни шаклланиши ва ривожланишини англатади.

Сиёсий модернизатсия жамият сиёсий тизимининг замон талаблари ва эҳтиёжларидан келиб чиқувчи вазиятга нисбатан лаёқатини юксалиши ва давр муддаосига мослашувини ҳам англатади. Айни пайтда сиёсий модернизатсия давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни замонавийлаштириш, демократик асосларини кучайтириш ва фуқаролик жамияти ривожини учун мақбул сиёсий механизмларни вужудга келтириш мақсадларини ўз ичига қамраб олади.

Таъкидлаш жоизки Ғарб олимларидан Г.Алмонд, С.Верба, Л.Пай, С.Хантингтон, Д.Дариндорф, Р.Дал кабилар сиёсий модернизатсия назариясининг йирик вакиллари ҳисобланадилар.

Сиёсий модернизатсиянинг XX аср иккинчи ярмига келиб шаклланган консерватив ва либерал йўналишлари, улар ўртасидаги айрим фарқларга қарамасдан, сиёсий модернизатсия замирида сиёсий барқарорлик ва жамиятнинг изчил демократлашув ҳолати ётишини эътироф қилиб ўтганлар.

Жумладан, С.Хантингтон сиёсий модернизатсия жамият сиёсий институтларининг, жамиятдаги ижтимоий тафаккурнинг демократлашувидан иборатдир деб ҳисоблайди. Унинг хулосаларига кўра “мамлакат ҳаётининг бошқа соҳаларида, масалан, ижтимоий, иқтисодий, фан, маданият, таълим йўналишларида бўладиган модернизатсия жараёнлари ҳам охир оқибатда жамият демократлашувига олиб келади”.

С.Хантингтон сиёсий модернизатсия жараёнида, сиёсий барқарорлик вазиятининг ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлишини эътироф қилиб ўтади. Унинг фикрича, “сиёсий барқарорликни сақлаб қолиш жамиятда иқтисодий тараққиёт суръатига, даромадларнинг адолатли тақсимланишига сиёсий имкониятлар заҳирасининг мавжудлигига, сиёсий партиялар фаолияти самарадорлигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади”.

Р.Дал, Г.Алмонд каби олимлар сиёсий модернизатсия моҳиятини очиқ демократик сиёсий тизимнинг шаклланишидан иборат жараён сифатида талқин қилганлар ва бу жараёнда аҳоли сиёсий иштирокининг фаоллигининг юксалиши сиёсий модернизатсиянинг тараққиёт асосини ташкил қилади, деб ҳисоблаганлар.

Р.Дал томонидан илгари сурилган сиёсий модернизатсия концепсиясига кўра “сиёсий модернизатсия жараёнларида демократиянинг ўзига хос формаси бўлган полиархия – кенг халқ оммасини сиёсий иштирокини юқори даражада таъминлай олувчи сиёсий тизим этакчи ўрин тутади”

Сиёсий модернизатсиянинг либерал йўналиши вакиллари жамият демократлашувининг чуқурлашиб бориши ходисасини модернизатсиянинг устувор асоси деб ҳисоблар эканлар бу ўринда ушбу жараённинг қуйидаги универсал таркибий қисмларини баён қилиб ўтганлар:

- дифференциялашган сиёсий тизимнинг ташкил этилиши;
- замонавий суверен давлатни ташкил этилиши;
- қонунчиликни ва қонун устуворлигини амалга оширишда давлатнинг ролини оширилиши;
- жамият сиёсий ҳаётида фуқаролар сиёсий иштироки ва фаоллигини юксалтирилиши;
- сиёсий модернизатсияга хизмат қилувчи сиёсий элита вакиллари фаолиятининг кучайтирилиши.

“Мутахассис олимлар сиёсий модернизатсиянинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатганлар:

- эндоген тури (унга кўра сиёсий модернизатсия мутлақо жамиятнинг ўз сиёсий-ижтимоий амалиётидан келиб чиқиб ўтказилади);
- эндоген – экзоген тури (унга кўра сиёсий модернизатсия жамиятнинг ўз асослари ҳамда бошқа мамлакатлар тажрибаларидан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади);
- экзоген тури (унга кўра сиёсий модернизатсия жамиятнинг ўз сиёсий-ижтимоий асосларига эмас балки бошқаларнинг тажрибасига таянган ҳолда ўтказилиши мумкин)”.

Модернизатсия назарияси ва амалиёти ҳақидаги ғоялар ва қарашлардан моҳиятидан келиб чиқиб таъкидлаш жоизки, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва мамлакатлар ҳаётининг чуқур ўрин эгаллаши учун сиёсий модернизатсия ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Зеро, айнан модернизатсия жараёнлари туфайли фуқаролик жамияти асослари, институтларини мутаносиб равишда вужудга келтириш учун реал имкониятлар яратилади.

2. Сиёсий модернизатсия мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг этакчи манбаи сифатида

Мамлакатимизнинг сиёсий тараққиёт стратегиясида демократик мезонлар асосида изчиллик билан модернизатсия жараёнларини амалга ошириб бориш муҳим ўрин эгаллайди. Демократик фуқаролик жамиятини босқичма-босқич шакллантиришдан иборат улуғвор мақсадлар юртимиз сиёсий-ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларини модернизатсия қилишнинг этакчи мақсади ҳисобланади.

Жамиятимизда янгиланишлар ва модернизатсия жараёнларининг концептуал асослари Давлатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг асарларида ҳар томонлама чуқур асослаб берилди. Уларда мамлакатимизни изчил модернизатсия қилишнинг манбалари, ёндашувлари мақсадлари ва вазифалари чуқур илмий заминларда белгилаб берилгандир.

Биринчи Президентимиз таъкидлаганидек: “Бизнинг асосий узоқ муддатли ва стратегик вазифамиз аввалгича қолади – бу демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғишмай, изчил ва қатъият билан боришдир. Мамлакатимизни ривожлантириш стратегияси ҳақида гапирганда, шуни алоҳида таъкидлашни истардимки, “бошқариладиган иқтисод” ёки “бошқариладиган демократия” деб аталмиш моделлар бизга мутлақо тўғри келмайди.

Албатта, биз, аввалгидек, давлат ва жамиятни ислох этиш ҳамда модернизатсия қилишда “Ўзбек модели”нинг муҳим таркибий қисми бўлган босқичма-босқичлик тамойилига бундан буён ҳам қатъий амал қиламиз”.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий модернизатсия жараёнлари ўз моҳиятига кўра тамомила юртимизда халқимиз учун озод ва обод эркин ва фаровон ҳаётни яратишнинг қафолатли йўналиши бўлган, замонавий фуқаролик жамиятини қарор топтиришга қаратилди. Барча турдаги ислохотлар мазмунан янгиланиш ва замонавийлаштириш сиёсатининг манфаатларига мослаштирилди.

Бу ўринда таъкидлаш жоизки, ватанимиз мустақиллигини янада мустаҳкамлаш, жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларини демократлаштириш ва янгилаш модернизатсия жараёнларининг асосий ўзагини ташкил этди.

Сиёсий модернизатсия жараёнларининг дастлабки биринчи босқичида мамлакатимизда давлат бошқаруви тизимини замонавий демократия талаблари асосида ислоҳ қилиш ва унинг самарали ишлашини янада кучайтириш борасидаги муҳим сиёсий ҳуқуқий чора-тадбирлар амалга оширилди. Ушбу жараёнлар доирасида жамиятимизда демократлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш учун институтсионал асосларни такомиллаштириш, ташкил топган сиёсий тузилмалар фаолиятини шунга мос мазмун моҳият билан тўлдириш масалаларига этакчи аҳамият қаратилди. Эски маъмурий буйруқбозлик тизимиغا барҳам берилди. Ҳокимиятларнинг тақсимланиши асосида миллий давлатчилик негизи қурилди. Бунда давлат модернизатсия жараёнларининг бош ташаббускори ролини бажариб келди.

Бу ўринда таъкидлаш лозимки, Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов томонидан 2005 йилнинг январ ойида Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузада мамлакатимизда модернизатсия жараёнларини амалга оширишнинг энг муҳим стратегик йўналишлари ҳар томонлама мукамал даражада кўрсатиб берилди.

Хусусан, мазкур маърузада жамиятимизда сиёсий модернизатсияни ташкил қилиш, шу асосда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг сиёсий, институтсионал, ҳуқуқий асосларини янгилаш ва ҳаётга жорий қилишнинг назарий ҳамда амалий асослари батафсил равишда баён қилиб берилди. Ушбу ғоялар Биринчи Президентимиз томонидан асосланган бешта стратегик йўналишда ўзининг ифодасини топди.

Жумладан, Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги энг муҳим вазифа бу қонунчилик ҳокимияти бўлмиш мамлакат Парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш, ҳокимиятининг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришишдан иборат.

Биринчи Президентимиз томонидан илгари сурилган мазкур улуғвор ғоялар асосида мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг этакчи сиёсий асоси бўлган қонунчилик ҳокимияти парламентининг ҳуқуқий-институтсионал асослари ва фаолият тартибини янада либераллаштириш жараёнлари собитқадамлик билан амалга оширила бошланди.

Маълумки, мамлакатимизда парламент ислохотларининг дастлабки босқичлари уч даврни ўз ичига олади. Биринчи давр: 1991-1994 йиллар, иккинчи давр: 1995-2004 йиллар ва учинчи давр: 2005 йилдан ҳозирги пайтгача бўлган даврни ўз ичига олади. Ушбу даврлар давомида амалга оширилган парламент ислохотлари юртимизда рўй бераётган сиёсий модернизатсия жараёнларининг этакчи йўналишини ташкил қилди.

Биринчи давр бўлган 1991-1994 йиллар давомида Олий Кенгаш давлат бошқарувининг мутлақо янги органларини ташкил этишнинг, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган адолатли демократик жамият қуришнинг ҳуқуқий негизи бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилди. Парламент ёш давлатнинг суверенитетини мустаҳкамлашга қаратилган “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти сайлови тўғрисида”ги, Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси тўғрисида”ги, Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида”ги, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги ва бошқа бир қатор қонунларни қабул қилди.

Иккинчи давр бўлган 1995-2004 йиллар давомида Олий кенгаш ўрнига Ўзбекистон Республикасининг бир палатали парламенти – Олий мажлис шакллантирилди, Биринчи қақирқ (1995-1999 йиллар) Олий Мажлис таркибида Ўзбекистон Халқ-демократик партиясидан кўрсатилган 69 нафар, “Адолат” сотсиал-демократик партиясидан 47, “Ватан тараққиёти” партиясидан 14 ва “Миллий тикланиш” демократик партиясидан кўрсатилган 7 нафар депутат бўлиб, депутатларнинг қолган қисмини ҳокимият вакиллик органларидан кўрсатилган шахслар ташкил этди.

Учинчи даврда: Миллий парламентаризм ривож топишнинг учинчи даври Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2005 йил 28 январдаги қўшма мажлисидан бошланиб, бунда янги икки палатали Олий Мажлис депутатлари ва сенаторлари амалда ўз ишларига киришдилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси мамлакатни ислоҳ этиш ва модернизатсия қилишнинг давлатимиз бошлиғи томонидан олға сурилган устувор йўналишлари ҳамда аниқ мақсадли вазифалари асосида ишлаб чиқилган – 2005-2009 йилларга мўлжалланган қонунчилик фаолияти дастурини қабул қилди.

Икки палатали парламент ташкил этилгач, Ўзбекистон Республикасида қонун чиқарувчи ҳокимият ўз тараққиётида янги поғонага кўтарилди. Энг асосийси, гарчи қонунчилик жараёни анча мураккаблашган бўлса-да, қабул қилинган қонунларнинг сифати сезиларли даражада ошди. Қонунларни қабул қилишда сиёсий партияларнинг роли кучайди. Қонун лойиҳаларини партияларнинг фраксияларида олдиндан кўриб чиқиш, Қонунчилик палатаси ялпи мажлисларида ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини муҳокама қилишда уларнинг фикрларини албатта эшитиш амалиёти шаклланди.

Бу давр мобайнида демократик парламентаризм маданиятини бундан буён ҳам ривожлантириш учун шароитлар яратилди, профессионал депутатлар, парламентда хизмат қилувчи юксак малакали ходимлар этишиб чиқди, қонун ижодкорлиги депутатлар ишининг бош йўналишига айланди.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий модернизатсия жараёнларида Биринчи Президентимиз томонидан асослаб берилган давлат қурилиши ва бошқарувини эркинлаштириш ғояси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Ушбу ғоя заминида амалга оширилган сиёсий-ижтимоий ислохотлар натижасида демократия ва фуқаролик жамияти институтлари ривожининг фундаментал асослари мустаҳкамланиб борди. Хусусан, фуқаролик жамиятини шаклланишининг муҳим қафолати ва манбаи бўлган, бошқарув тизимида демократик давлатлар тажрибаси саналган қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари

ўртасида барқарор мувозанат, бир-бирининг фаолияти устидан назорат қилиш ва ўзаро чегаралаб туришни таъминловчи механизмлар шакллантирилди. Ушбу механизмлар мамлакатимиз Конституцияси ва қонунларида мустақамлаб борилди. Мазкур жараёнлар доирасида парламент ислохотларини чуқурлаштиришга этакчи эътибор қаратилди. Таъкидлаш жоизки, айнан мана шу йўналишдаги ислохотлар мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий модернизациянинг этакчи моҳиятини ташкил қилди.

Шу боис ҳам, Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш борасида амалга оширилаётган ислохотларни жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш сиёсатининг мантикий давоми ва демократик тараққиётнинг янги босқичи сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Шу ўринда табиий савол туғилади. Нима учун парламент ислохотлари мамлакатимизда сиёсий ислохотларнинг асосий бўлинига айланди? Биринчидан, парламентнинг қонунчилик вазифаси шахс, жамият ва давлат фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш имконини беради. Иккинчидан, парламент давлат ҳокимияти институтлари тизимида сайлаб қўйиладиган асосий вакиллик органи саналади. Бу эса унинг фуқаролар учун очиқ ва демократик табиатини белгилаб беради. Учинчидан, парламент ўзининг таъсири, ваколатлари нуктаи назаридан ҳокимият шохобчалари орасида муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда демократик фуқаролик жамиятини ривожлантиришга қаратилган модернизациялашув жараёнларининг назарий ва амалий асослари ривожда Давлатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг 2007 йил 30 август куни бўлиб ўтган, Ўзбекистон мустақиллигининг ўн олти йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузасида илгари сурилган ғоялар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Маърузада, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилишнинг муҳим босқичлари, унда эришилган натижалар чуқур таҳлил этилиб, келгусида амалга ошириладиган тараққиёт ва янгиланиш стратегиясининг заминлари кўрсатиб берилди.

Биринчи Президентимиз таъкидлаганидек: “Бугун 16 йил мобайнида бошимиздан кечирган кунлар, ҳафталар, ойларни ана шу нуктаи назардан баҳолаш эканмиз, қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ биринчи галдаги ислохот ва ўзгаришларни ўз ичига олган дастлабки босқич – 1991-2000 йиллар мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида улкан из қолдирган ўтиш даври, том маънода тарихий аҳамиятга эга бўлган давр бўлди.

2001 йилдан 2007 йилгача бўлган муддатни ўз ичига олган иккинчи босқич – фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври эса иқтисодий-социал-демократик тараққиётнинг сиёсий ҳаётимизни, қонунчилик, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳаларни изчил ислоҳ қилишни таъминлашда ғоят муҳим рол ўйнаган давр бўлди.”

Мамлакатимизнинг ўн олти йиллик мустақил тараққиёт давомида сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа соҳаларда эришилган натижалар асосида демократик ва ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаролик жамиятини энг замонавий талаблар асосида ривожлантиришнинг асослари бунёд этилди. Жамиятимизда сиёсий модернизация жараёнларини амалга оширишнинг янги босқичини бошланиши учун зарур бўлган заминлар тайёрланди.

Эришилган ушбу натижалар асосида сиёсий модернизация бўйича аввал бошланган ишларни изчил давом эттириш жумладан, давлат қурилиши ва бошқарувини либераллаштириш ва замонавийлаштиришнинг этакчи йўналиши бўлган парламент ислохотларини энг замонавий демократик мезонларга таянган ҳолда ривожлантириш имкониятлари очилди.

Бундай улкан самаралар туфайли Республикаимизда амалга оширилаётган сиёсий модернизация жараёнлари доирасидаги парламент ислохотларининг 2010 йиллардан кейинги даврида мамлакатни модернизациялаш ва қучли фуқаролик жамиятини барпо этиш вазифалари устуворлик қилди.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг 2010 йилнинг 27 январида янги сайланган Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва қучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” номли маърузасида қонун чиқарувчи ҳокимият фаолиятини демократик такомиллаштириш ва ривожлантириш вазифалари, давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасида фуқаролик жамияти институтларининг иштирокини кенгайтиришнинг долзарб масалалари бўйича янги ғоялар асослаб берилди. Жумладан, қонунчилик палатасининг қонун ижодкорлиги борасидаги фаолиятини янада юксалтириш, депутатлик сўрови ва парламент назорати институтларини янада ривожлантириш партия нашрларини жонлантириш, парламентнинг мамлакат хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлашдаги маъсулятини ошириш масалаларига шунингдек, юртимизда амалда бўлган сиёсий партияларнинг парламент ҳаётида ва энг муҳими жамиятимизда амалга оширилаётган янгиланишлар ва модернизация жараёнларидаги ролини янада ошириш билан боғлиқ масалаларга алоҳида эътибор қаратилди.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Барчамизга яхши маълумки, биз ўз вақтида шу борада муҳим қарорлар, хусусан, “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини қучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонунни қабул қилган эдик.

Шунингдек, сиёсий партияларнинг сайловларда қатнашиб, ўзининг нималарга қодир эканини исботлашга, амалда бу партияларни Ўзбекистонда бўлиб ўтаётган чуқур ўзгаришларнинг ҳал қилувчи қучига айлантиришга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, жорий этилганидан ҳам хабардорсиз.

Бўлиб ўтган сайловлардан биз чиқаришимиз керак бўлган яна бир ўта муҳим ҳулоса шундан иборатки, бу сайловлар ўз вақтида қабул қилинган ана шу қарорларнинг нақадар тўғри ва самарали эканини кўрсатди”. Мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини изчил ривожлантириш ҳамда унинг фуқаролик жамиятини юксалтиришга хизмат қилувчи таъсирини қучайтирилишида сиёсий партияларининг

мамлакатимиз сиёсий тизимидаги ролини оширилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Зеро, сиёсий партиялар ўз моҳиятига кўра фуқаролик жамиятининг этакчи институтларидан бири ҳисобланади. Сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг сиёсий тизим билан ўзаро алоқаларининг доимийлигини таъминлайди. Шу боис ҳам Республикамизда давлат қурилиши ва бошқарувини эркинлаштириш ва либераллаштириш вазифалари тизимида замонавий кўппартиявийлик тизимини вужудга келтириш ҳамда ривожлантиришга катта эътибор қаратилди.

Маълумки, Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизимининг қарор топишида 1996 йил 25 декабрда Олий Мажлис томонидан қабул қилинган “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Қонун муҳим ўрин тутди. Қонун 17 та моддадан иборат бўлиб, унда сиёсий партияларнинг демократик қоидалар асосида фаолият юритишлари учун ривожланган мамлакатлар мезонлари талабларига хос бўлган ҳуқуқий асослар яратилди: Қонуннинг 5-моддасига биноан, “давлат сиёсий партиялар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари муҳофаза этилишини кафолатлайди, уставда белгиланган ўз мақсадлари ва вазифаларини бажаришлари учун уларга тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради”

Бугунги кунда мамлакатимизда фаолият юритаётган Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партияси, “Миллий тикланиш” демократик партияси, “Адолат” сотсиал-демократик партияси ва Халқ демократик партияси каби сиёсий партиялар жамиятимиз сиёсий тизимида муҳим рол ўйнагани ҳолда янгиланишлар жараёнида катта ҳисса қўшиб, фуқаролик жамиятини шакллантирилишининг бош омиллари бўлиб хизмат қилмоқдалар. Жамиятимиз сиёсий соҳасини эркинлаштирилишида, сиёсий модернизатсия жараёнларини фаол амалга оширилишида Республикамизда мустаҳкам қарор топган кўппартиявийлик тизими катта муҳим ўринни эгалламоқда.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида рўй бераётган сиёсий модернизатсия жараёнлари изчиллик билан тараққиётнинг “Ўзбек модели” асосига таянган ҳолда фуқаролик жамиятининг барқарор заминларини шакллантирилишига хизмат қилмоқда.

3. Демократик ислохотларни чуқурлаштириш - фуқаролик жамиятини ривожлантириш ва мамлакатни модернизатсия қилиш омили

Мамлакатимиз конституцияси негизида ўзининг ифодасини топган қоидаларга ҳамда жамиятимизнинг ислох этишнинг “Ўзбек модели” асосларига таянган ҳолда юртимизда замонавий демократия мезонлари ва тамойилларига ҳамоҳанг равишда фуқаролик жамияти босқичма-босқич равишда шакллантириб келинмоқда.

Юртимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарали натижалари туфайли ХХИ асрнинг дастлабки ўн йиллигига келиб, жамиятимиз ўз тараққиётининг том маънодаги янги сифат босқичига қадам қўйди. Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларда эришилган улкан ижобий натижалар мамлакатимизни тараққий эттиришнинг, модернизатсия жараёнларини кучайтиришнинг янги стратегик асосларини яратилиши учун замин бўлиб хизмат қилди.

Давлатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг 2010 йилнинг 12 ноябрида бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида жамиятимизни янгилаш ва модернизатсия қилишнинг янги стратегик йўналишларини белгилаб берган Концепсия асослаб берилди.

Биринчи Президентимизнинг мамлакатимиз тараққиётининг эндиликдаги кенг истиқболларини очиб бериш учун дастурул амал бўлиб хизмат қилувчи Концепсияси, жамиятимизда амалга оширилаётган сиёсий янгиланишлар ва модернизатсия жараёнларининг янги, янада юқорироқ бўлган босқичи бошланганлигининг амалдаги ифодаси бўлди.

Юртбошимиз таъкидлаганидек: “Биз ҳаммамиз шуни аниқ англаб олишимиз зарурки, сайловларда ютиб чиққан сиёсий партия тақдим этган Бош вазир номзодининг Парламент томонидан қўриб чиқилиши ва тасдиқланиши ҳақидаги конституциявий тартибнинг белгиланиши, ҳукуматга нисбатан ишончсизлик вотуми институтининг жорий этилиши ва сиёсий тизимни модернизатсия қилиш жараёнида амалга оширили лозим бўладиган бошқа қатор чора-тадбирлар ўз мазмун-моҳияти билан мамлакатимизни ислох этиш ва демократлаштиришнинг янги босқичини бошлаб беради ”.

И.А.Каримов концепсиясида мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ҳамда фуқаролик жамиятини кучли даражада ривожлантириш асносида демократик янгилаш ва модернизатсия жараёнларини янада юксалтиришга хизмат қилувчи стратегик йўналишлар асослаб берилди. Булар, Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш, Суд-ҳуқуқ тизимини ислох этиш, Ахборот соҳасини ислох қилиш, ахборот ва сўз эркинлигини таъминлаш, Ўзбекистонда сайлов ҳуқуқи эркинлигини таъминлаш ва сайлов қонунчилигини ривожлантириш, Фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш, Демократик бозор ислохотларини ва иқтисодиётини либераллаштиришни янада чуқурлаштириш каби муҳим ва ҳал этувчи устувор йўналишлардир.

Биринчи Президентимиз томонидан илгари сурилган концепсия асосида авваламбор давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш борасида эришилган улкан натижалар замида мамлакатимизда демократлаштириш жараёнларини кучайтириш унинг институтсионал асосларини замонавийлаштириш, ҳамда фуқаролик жамияти заминларини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи конституциявий-ҳуқуқий базани янада ривожлантириш ва замонавийлаштириш масалаларига этакчи эътибор қаратилди. Шунингдек, мамлакатимизда барпо қилинаётган демократия ва фуқаролик жамиятининг назарий ва ғоявий асослари ҳам ҳар томонлама бойитила бошланди. Бу ўринда авваламбор мамлакатимиз Асосий қонуни –

Конституциямизга киритилган ўзгартиш ва қўшимчаларнинг жамиятимизни янгилаш ва модернизация қилиш борасида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганлигини алоҳида эътироф қилиб ўтиш жоиздир.

Давлатимиз раҳбари томонидан илгари сурилган Концепциянинг ғояларига биноан Конституциямизнинг мамлакатимиз давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва уни бошқариш билан боғлиқ юридик хусусиятлари ҳамда тамойиллари энг замонавий демократик тараққиёт манфаатларидан келиб чиққан ҳолда янада такомиллаштирилди. Вакиллик демократиясининг этакчи устуни бўлган қонун чиқарувчи ҳокимиятининг фаолияти тимсолида, халқнинг давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаи эканлиги ҳақидаги конституциявий демократик қонидани янада юқори даражада амал қилиши учун, Конституциямиз бағрида янги ҳуқуқий-сиёсий асослар белгилаб қўйилди. Хусусан, Конституциямизнинг XVIII, XIX, XX бобларига ва жумладан 32, 78, 93, 96, 98, 103 ва 117 моддаларига қўшимчаларнинг киритилиши мамлакатимиз Асосий Қонунининг ҳуқуқий нормаларини ворисийлик асосида янги демократик қондалари билан тўлдирилишини таъминлади.

Концепсия асосида шу пайтга қадар 27 та қонун ҳамда тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Жумладан,

Шу билан бир қаторда, Концепсия заминидан бир қатор қонун ҳужжатларига демократик моҳиятга эга бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Хусусан, 2012 йил 18 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг, 2012 йил 19 декабрда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги, “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги қонунларнинг қатор боб ва моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Шунингдек, жамиятимиздаги ўзгаришларга ҳамоҳанг тарзда “Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги (2011 йил 26 апрел), “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги (2012 йил 2 май), “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги (2012 йил 24 декабр), “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги (2013 йил 22 апрел), “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги (2013 йил 22 апрел), “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги (2014 йил 6 май) қонунлар қабул қилинди.

Концепсия заминидан мамлакатимиз Конституцияси ва унинг ҳуқуқий нормаларида мамлакатимиз демократик тараққиёти учун ва фуқаролик жамияти асосларини ривожланиши учун зарур бўлган янги қондалар ўз аксини топди. Жамиятимизни модернизация қилишнинг замонавий демократик-ҳуқуқий пойдевори изчил мустаҳкамланди. Жумладан, таъкидлаб ўтиш жоизки, Конституциямизнинг 98-моддаси юридик моддаларга жамиятимизда давлат бошқарувини ташкил қилиниши ва амалга оширилишининг ҳозирги замон учун энг самарали бўлган янги қондалар киритилди. Булар, “Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Олий Мажлис Қонунчилик палатаси сайловида энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партия томонидан таклиф этилиши, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Бош Вазири ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисми томонидан қўллаб-қувватланган тақдирда Бош Вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳуқуқини жорий қилиниши билан боғлиқ муҳим қондалардир”

Конституциямиз мазмунига бундай қонданнинг киритилиши натижасида жамиятимиз сиёсий тизими амал қилишининг демократик тамойиллари ва асослари янада мустаҳкамланди яъни, Қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг демократик ваколатлари ва имкониятлари янада оширилди. Бу билан унинг ижро этувчи ҳокимият билан демократик балансини янада мутаносиброқ даражага кўтарилиши учун заминлар яратилди. Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов шу муносабат билан таъкидлаганидек: “Конституция ва унинг асосида яратилган қонунчилик базаси, шунингдек, 2010 йилда қабул қилинган Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси, 2011 ва 2014 йилларда Бош қомусимизга киритилган тузатишлар жамиятимизни ислоҳ этиш, демократлаштириш ва либераллаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш бўйича пухта ўйланган, узоқ муддатга мўлжалланган, дунёда тараққиётнинг “ўзбек модели” деб тан олинган дастур асосини ташкил этди. Айни шу модел замонавий, жадал ва барқарор ривожланиб бораётган давлатнинг шаклланишида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилди, десак, ҳеч қандай муболага бўлмайди”¹⁵³.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган янгилашлар ва модернизация жараёнларининг ҳозирги босқичида фуқаролик жамиятининг мустаҳкам заминларини барпо қилишга қаратилган ислохотлар кенг қўламли равишда ривожлантириб борилаётган экан, бу ўринда жамият миқёсида демократиянинг институционал ва сотсиал заминларини энг янги концептуал ёндашувлар асосида ривожлантириш вазифаларига ҳал қилувчи аҳамият қаратиб келинмоқда.

Ушбу вазифаларни амалга ошириб борилиши ўз навбатида инсон, унинг унинг ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтириб боришга, яъни демократик янгилаш, либераллашув жараёнларининг ижтимоий ўзагини мустаҳкамлашга йўғрилган туб ислохотларни реал равишда амалга оширишда асос бўлиб хизмат қилади.

Мана шундай ҳолатда яъни бир томондан демократия институтлари самарадорлиги ва имкониятларини кенгайтириб, замонавийлаштириб борилиши иккинчи томондан эса демократик жараёнларнинг сотсиал заминларини мустаҳкамлаб борилишини АҚШлик олим Р.Дал “Демократиянинг реалистик варианты”¹⁵⁴ деб атаган эди.

Бу ўринда асосий гап демократиянинг жамият миқёсида тўлиқ қарор топганлигини билдирувчи асослар: демократия институтсионаллашуви ва демократиянинг сотсиал даражада амал қила бошлашлиги масаласи устида бормоқда. Демократияга нисбатан қўйилаётган бундай мезонлар давр талабларининг маҳсулидир. Зероки, замонавий тенденциялар демократия ўлчамларини янги даражаларда кенгайтирилишини талаб этмоқда. Бундай ҳолат айниқса демократиянинг барча этакчи институтлари, устунларини замонавийлаштирилишини объектив равишда такозо қилади.

Шу жиҳатдан келиб чиқилганда, мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислохотларнинг ҳозирги босқичида этакчи эътибор, демократия институтларини, замонавий демократия нормалари, қоидаларини жамиятимизнинг барча жабҳаларида чуқур қарор топтириш, унинг сотсиал даражада консолидациялашувига эришиш манфаатлари нуктаи назаридан келиб чиқиб модернизация қилишга қаратилаётганини изчил замонавий демократик сиёсатининг намунаси, деб ҳисоблаш мумкин.

Жамиятимизда ушбу жараёнларни бевосита амалга ошириши натижасида бунунги кунга келиб, демократик янгиланишлар борасида мислсиз катта натижаларга эришилди. Айни пайтда ана шу натижалар асосида демократик кадриятларнинг институтсионал заминларини ривожлантириш учун сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий имкониятлар базаси шакллантирилди. Замонавий демократиянинг мазмун ва моҳияти талабларига жавоб бера оладиган сиёсий ҳамда сотсиал муносабатлар тамойиллари ҳаётимизда тобора чуқурроқ ўрин олиб бормоқда.

Мамлакатимизни янгилаш ва замонавийлаштириш жараёнларининг ҳозирги босқичида демократия институтларини такомиллаштириш вазифаларига эътибор берилар экан, бунда демократиянинг асосий ва ҳал қилувчи устуни бўлган, демократиянинг моҳиятини белгилаб берадиган халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш принципларини янада кенгроқ рўёбга чиқариш масалаларига биринчи даражали аҳамият қаратилмоқда.

Ватанимизда сиёсий модернизация жараёнларининг ҳозирги босқичида Давлатимиз раҳбари томонидан асослаб берилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепсияси”нинг назарий асосларига таянган ҳолда демократия ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш ва қарор топтиришнинг замонавий тамойилларини кенг қўламли равишда жорий қилишга қаратилган саъй-ҳаракатлар амалга оширилмоқда.

Шу муносабат билан демократлашув ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш ҳодисаси узлуксиз ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ эканлиги тўғрисидаги ғоявий асосга таянган ҳолда ислохотларни ривожлантириб бориш, жамиятимизни янгилаш ва замонавийлаштириш стратегиясида устуворлик қилмоқда.

Биринчи Президентимиз хулоса қилганидек: “Биз шуни яхши англашимиз керакки, демократия ҳеч қачон бир хил шакл ёки мазмунда бўлмайди. Демократия дегани – бу ҳамиша ўзгариб турадиган ҳаёт тарзи, жамият тизимининг ривожини билан узвий боғлиқ.

Демократия – инсон, жамият, давлат деган уч субъект ўзаро бир-бирини тўлдирадиган, бир-бирини бойитиб, керак бўлса, назорат қилиб турадиган тизим демакдир. Бу ҳар қайси инсоннинг жамият билан, жамиятнинг эса давлат билан муносабатини, улар ўртасидаги мувозанатни англатади”.

Давлатимиз раҳбарининг мазкур ғоялари асосида демократия ва фуқаролик жамияти ўртасидаги ўзаро моҳиятан боғлиқлик ҳолати асосланиб, жамиятимизда демократлашув жараёнлари хусусиятларини замонавийлаштириш орқали фуқаролик жамияти тузилмаларининг кенгайиб, ривожланиб бориши учун зарур бўлган демократик механизмларни янада юқорироқ поғонада шакллантириш масалаларига устувор вазифалар сифатида қаралмоқда. Айни пайтнинг ўзида демократия ғоясининг муҳим жиҳатларидан бири бўлган ҳуқуқий давлатни жамиятимизда фуқаролик жамиятининг ижтимоий-ҳуқуқий заминларини таъминловчи муҳим омил сифатидаги ролини ва аҳамиятини янада ошириш чоралари кўрилмоқда.

Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, демократик ислохотларни кучли ривожлантириш асосида ҳуқуқий давлатчилик тамойилларини ва институтсионал асосларини изчил мустаҳкамлаш ва фуқаролик жамиятини қарор топтиришга йўналтирилган тараққиёт стратегиясининг концептуал, норматив асослари ҳам замонавийлаштирилмоқда.

Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек: “Ҳеч кимга сир эмас, фақатгина ҳуқуқий давлат шароитида демократик тартибга эришилади ва шундай тартиб сақланади, демократик институтлар ва кадриятлар ҳаётга татбиқ этилади, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, энг асосийси, уларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимояси амалда таъминланади”¹⁵⁶. Мазкур концептуал ғоялар асосида бугунги кунда мамлакатимизда рўй бераётган сиёсий модернизация жараёнлари ўз таркибига қуйидаги муҳим жиҳатларни қамраб олмақда:

Биринчидан, қонун ижодкорлиги фаолиятини янада ривожлантириш орқали, Конституциямиз нормаларига таянган ҳолда демократик ислохотларни ва фуқаролик жамиятини қарор топтириш эҳтиёжлари ва аниқ мақсадларидан келиб чиқиб, янги қонун ва қонунчилик ҳужжатларини қабул қилиб бориш ишларини янада ривожлантириш;

Иккинчидан, қонунларни ҳаётга жорий қилишнинг янада самаралироқ механизмларини вужудга келтириш; Учинчидан, демократик ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг муҳим омили ва воситаси сифатида жамоатчилик назоратини амалга ошириш тизимини ривожлантириш ва шакллантириш.

Мазкур ғояларни босқичма-босқич ва изчиллик билан жамиятимиз ҳаётига тадбиқ этиб борилаётганлиги боис ҳозирги вақтга келиб, мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий ислохотлар ўз таркибига моҳиятан давримизнинг энг замонавий мезонларига мос келувчи янги асосларини камраб олмоқда. Бунинг заминида юртимиз мустақил демократик тараққиётининг устувор йўналиши ва мақсади бўлган фуқаролик жамиятини чуқур қарор топтириш учун ҳуқуқий-ижтимоий заминлар кучли даражада мустаҳкамланди, Конституциявий-ҳуқуқий асослари ривожлантирилди.

Шу муносабат билан Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Ижтимоий шериклик тўғрисида”, “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги, қонунлар ва бошқа қўллаб қонунчилик ҳужжатлари фуқаролик жамиятини юксалтиришда, мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим вазифаларини ҳал этишда фуқаролик институтлари, оммавий ахборот воситалари ролини кучайтириш, аҳолининг ҳаёт даражаси ва сифатини ошириш, фуқароларнинг ижтимоий ҳамда меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида сифат жиҳатидан янги босқичини бошлаб берди”.

Мамлакатимизда амалга ошириб келинаётган янгиланишлар ва модернизатсия жараёнларининг муҳим таркибий қисми бевосита ислохотларнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамлаш ва замонавийлаштиришга қаратилгандир. Зеро, бозор муносабатларига асосланган демократик иқтисодиёт фуқаролик жамиятини ижтимоий пойдеворини шакллантиришнинг ҳал қилувчи бўғинидир. Айнан ривожланган иқтисодиёт фуқароларнинг ижтимоий манфаатларини юксак даражада таъминлашга хизмат қилиш орқали фуқаролик жамиятининг фундаментал элементи бўлган ижтимоий барқарорликни таъминлаш учун манбаа бўлиб хизмат қилади.

Юртимизда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг ҳозирги замон босқичининг устувор стратегик йўналишларининг туб моҳиятида замонавий модернизатсияни ташкил этиш ва ривожлантиришнинг барча муҳим хусусиятлари камраб олинган.

Мамлакатимиз иқтисодиётини техник ва технологик жиҳатдан янгилаш заминида юксак ривожланган мамлакатлар эришган юқори сифат даражаларидан мутлақо қолишмайдиган самарали таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва унинг заминида мамлакатимиз аҳолисининг ҳаёт даражасини муттасил ошириб бориш ҳамда фуқаролик жамиятини ривожлантириш учун зарур бўлган иқтисодий фаровонлик ва эркинликни таъминлаш – мамлакатимизни модернизатсия қилишнинг муҳим иқтисодий йўналиши сифатида белгиланди.

Маълумки, Биринчи Президентимиз томонидан белгилаб берилган 2015 йилда ва ундан кейинги йилларда мамлакатимизни иқтисодий-ижтимоий ривожлантиришнинг янги стратегик йўналишлари вазифаларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг яқин муддатга ва узоқ истиқболга мўлжалланган Ҳаракат Дастури тақдим этилди. Унга кўра эттита муҳим стратегик-иқтисодий вазифалар белгиланди. Жумладан, Ҳаракат дастурида таъкидлаганидек, “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизатсия ва диверсификатсия қилишни таъминлаш чора-тадбирлари дастурини тайёрлаш доирасида жами қиймати 38 миллиард долларга тенг бўлган 870 та йирик инвестиция лойиҳаси рўйхати шакллантирилди. Ушбу лойиҳаларга биноан 415 та янги корхона барпо этиш ҳамда 455 та ишлаб турган корхонани модернизатсия қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш назарда тутилмоқда.

Дастурнинг принципаал тарзда ажралиб турадиган жиҳати шундаки, экспортга мўлжалланган ички ва ташқи бозорларда рақобатдош бўлган маҳсулот турларини аниқлаш ва юқори технологияга асосланган ишлаб чиқариш корхоналарини жадал ривожлантиришга асосий эътибор қаратилган”158.

Бу ўринда алоҳида эътироф этиб ўтиш жоизки, мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий-ижтимоий йўналишдаги ислохотлар ўз моҳиятига кўра мамлакатимиз аҳолисининг барча қатламлари манфаатларини кўзлайди. Бунинг самараси ўлароқ аҳолининг моддий аҳволи бўйича кескин табақаланишга йўл қўйилмайди. Маълумки, бундай ҳолат фуқаролик жамияти ижтимоий асосларининг барқарорлигини таъминловчи муҳим манбадир. Бугунги кунга келиб мамлакатимизда энг кўп даромад оладиган аҳоли билан, энг кам даромад оладиган аҳоли ўртасидаги фарқ ниҳоятда қисқариб 7,8 баробарга тушганлиги жамиятимиз аъзоларининг фаровонлик даражаси ортиб, сотсиал ҳимоя воситалари ривожланиб бораётганидан далолат беради. Бу эса ўз навбатида фуқаролик жамияти асосларини ривожлантиришнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади.

9-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Режа:

- 1. Ривожланган Ғарб давлатларида фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши**
- 2. Ғарб мамлакатларида давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида ҳамкорлик сиёсати**
- 3. Ривожланган Шарқ мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётини модернизатсиялашда фуқаролик жамияти институтларининг ўрни**

- 1. Ривожланган Ғарб давлатларида фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши**

Фуқаролик жамияти бир вақтнинг ўзида муайян ғоя ва мафкура, аниқ асосга эга бўлган воқеликни қамраб олмасда унинг амалий характери билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Чунки бундай ўз-ўзини институтсионал бошқарув шакли бир томондан, шахсий эркинлик, ўзаро муносабатнинг тури ва предметини эркин танлашга имкон берувчи ижтимоий муносабатларнинг аниқ соҳаси ва қизқишларни субъектив қондириш усули сифатида талқин қилинса, бошқа томондан, юзага келган аниқ воқеа-ҳодисага ўзига хос “қучли ва мустақил шахс” нуктаи назаридан ёндошиш имконини берувчи ижтимоий тизим сифатида ривожланиб боради. Масалан, АҚШда фуқаролик жамиятининг дастлабки расмий институтлари диний уюшмалар, мактаблар ва турар жойи бўйича ҳавфсизлик ва тартибни таъминловчи ижтимоий гуруҳлар сифатида фаолият олиб борган. Ғарбий европада эса бундан фарқли равишда фуқаролик жамияти институтлари иқтисодий соҳада ўз-ўзини намоён қилиб, бу янги ва эски типдаги, олдинги уюшмалар ва корпоратив бирлашмалар асосида ташкил топган мустақил бозор ташкилотлари сифатида фаолият юритган. Германияда фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хос фаолияти гилдияда ўз аксини топиб, ўз вақтида хунарманд ва савдогарларнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш ва шаҳарларни бошқаришга ўзига хос таъсир ўтказишнинг дастлабки шакли сифатида қарор топган. Ўз навбатида европанинг Флоренсия, Падуя ва бошқа шаҳарлари ўзини гилдия-шаҳар(townsmen) сифатида шакллантирган.

Ҳозирги даврда ривожланган Ғарб давлатларида фаолият олиб бораётган фуқаролик жамияти институтлари демократик сиёсий фаолликни назарда тутган ҳолда давлат устидан назоратни амалга оширади. Бунда сиёсий партиялар таъсири ва ўз-ўзини бошқариш институтлари фаоллиги тобора ортиб бораверади. Яъни шахс эркинлиги олий қадрият сифатида баҳоланади. Масалан, АҚШ, Буюкбритания, Австралияда мазкур принцип сабаб давлатнинг фуқаролик жамияти ҳаётига аралашувига йўл қўйилмайди.

Қучли давлат аъёнаси Шарқ давлатлари каби қўпгина Ғарб мамлакатларига ҳам хос, айниқса Германия давлат бошқарув тизимида бу ҳолатга бевосита гувоҳ бўлишимиз мумкин. Яъни Германия ижтимоий-сиёсий ҳаётида давлатнинг роли жамият ҳаётини барқарорлаштиришдаги аҳамияти қучли ҳисобланади. Шу боисдан ҳам давлат тузилишига алоҳида эътибор қаратилади. Бунда миллий бирдамлик ғояси устувор аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам шахсий эркинлик давлат қудратига боғлаб талқин этилади. Унга қўра давлат қучли бўлсагина, шахс қизқишлари ва эркинлигини ҳимоя қила олади. Яъни, давлат тартиби ғояси, миллий бирдамлик шахс эркинлигидан ҳам устун қўйилади. Бундай ҳокимият бошқарув тизими Германиядан ташқари Франция ва Японияга мамлакатларига хосдир. Шунингдек, Германияда фуқаролик жамияти соҳасида ва унинг фаоллигини оширишда фуқарога нодавлат секторни ривожлантиришнинг муҳим мақсадли объекти сифатида эътибор қаратилади. Германияда муҳим сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий вазифаларнинг ҳал этилишида ҳамда инсоннинг қонуний ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилинишида фуқаролик жамияти институтлари муҳим рол ўйнайди. Бунда давлат фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг таъминланиши фуқаролик жамияти институтларининг муҳим вазифаси деб қаралади. Давлат тизимлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг амалга оширилишида ноҳукумат ташкилотларининг ролини қучайтириш давлатнинг жамият билан самарали ўзаро алоқада бўлиши механизмларини мустаҳкамлайди.

Германияда фуқароларнинг давлат органлари фаолияти тўғрисида эркин ахборот олишга бўлган конституциявий ҳуқуқларини амалга ошириш қўп қиррали ва мураккаб жараён сифатида баҳоланади. Шунинг учун ҳам мазкур жараёнлар ахборот эркинлигига оид ҳуқуқий механизмлар асосида тартибга солинади. Чунки бугунги кунда оммавий ахборот воситалари ходимларининг замонавий ахборот бозори шароитида жамият олдидаги масъулияти ҳамда жавобгарлигини янада чуқур англашига хизмат қилувчи зарур механизмларни ишлаб чиқиш муҳимдир. Шунинг учун ҳам 2003 йилнинг майида Германияда оила, кекса фуқаролар, аёллар ва ёшлар ишлари бўйича қўмитанинг кичик бўлими (Фуқаролик фаоллиги бўйича кичик қўмита) ташкил этилган. Унинг вазифасига Германиянинг фуқаролик жамиятини тадқиқ этиш тавсияларини бажаришга қўмаклашиш ҳамда ўз йўналишидаги қонун лойиҳалари ва ташаббусларини муҳокама қилиш киради.

Шунингдек бу мамлакатда аҳолининг давлат, тижорат ва жамоат ташкилотларига бўлган ишончи “учинчи сектор”ни ривожлантиришнинг муҳим мезонлари ҳисобланади. Фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнидаги «биринчи» ва «учинчи» секторлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни институтсионаллаштириш ҳар икки томон учун фойдали ҳисобланади. Бундай ҳамкорлик сиёсатини белгилаб берадиган ҳужжатлар давлат билан фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ривожлантиришнинг муайян босқичи учунгина фойдали бўлади. Уларда давлат ҳокимиятининг фуқаролик жамияти ролига нисбатан янгича нуктаи-назари акс этади ва учинчи сектор ташкилотлари билан самарали ўзаро ҳамкорлик асослари яратилади¹⁶¹.

Германияда “учинчи сектор” фуқаролик жамияти, фаол фуқаролик ва бирдамлик ҳисси – яқин яқингача фақат сиёсатшуносларни қизиқтирган тушунчалар эндиликда барча ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари томонидан муҳокама қилинмоқда. Бунинг сири нимада? Нима сабабдан бугун унинг аҳамияти бунчалик ошган? Биринчидан “учинчи сектор” – фуқаролик жамиятининг ташкилий инфратузилмаси – узок йиллар давомида ривожланувчи иқтисоднинг муҳим тармоғига айланди. Масалан, биргина Германиянинг ўзида 1990 йилдан 1995 йилгача у 30% ўсди. Бундан маълум бўладики, учинчи сектор меҳнат бозори учун алоҳида аҳамият касб этади. 90 йил ўрталарига келиб Германия аҳолисининг тахминан 2,1 млн. (иш билан банларнинг 5%) нотижорат секторда бўлган. Бошқа мамлакатларга нисбатан Германиянинг “учинчи сектори” ўзининг иқтисодий аҳамиятига қўра “ўртача” ҳисобланади. Унчалик катта бўлмаган бошқа Ғарб мамлакатлари - Нидерландия, Ирландия, Белгия – бу жиҳат бўйича 10% гача чиққан ҳолос. Сабаби давлат ва “учинчи сектор” ўртасида бевосита ва узлуксиз ҳамкорлик бу 149 мамлакатларда Германия даражасида

ривожлантирилмаган. Германияда давлат ва “учинчи сектор” ўртасидаги субсидарлик тамойилининг қўлланилиши беғараз ёрдам билан чегараланади.

Иқтисодий жиҳатдан Германияда “учинчи сектор” давлат молиявий ресурсларига боғлиқ. Беғараз фондлар ва уларнинг давлат томонидан молиялаштирилиши “учинчи сектор”нинг давлатга боғлиқлигини оширади. Ва бу жиҳат айниқса бошқа давлатлар билан солиштирилганда яққол намоён бўлади. Катта молиявий ёрдам олишда ифодаланувчи сиёсий партиялар ва давлатга яқинлик “учинчи сектор” элементларини фуқаролик жамиятидан ташқарида бўлишига ва квазидавлат секторига киришига олиб келади. Бироқ “учинчи сектор” “ёзгу ишлар ҳомийлигидан” иборат эмас. Ташкилотларда ўтган вақт учун тўланмайдиган пул миқдори тўлиқ бандликдаги миллионлаб одамларга тўланадиган пулга тенг бўлган. Жамоатчилик асосидаги фаолиятнинг манбаи бўлган бирдамлик ҳисси фуқаролик жамияти мавжудлигининг муҳим асоси ҳисобланади. Охирги тадқиқотлар кўрсатишича, Германияда 14 ёшдан катта бўлганларнинг 34% жамоатчилик асосида (“учинчи сектор” ташкилотларида - 80%) фаолият олиб бориб, бунга ҳафтасига ўртача 5 соат вақтини сарфлайди.

Охирги уч ўн йилликда Германияда фондлар сони тобора ошиб бормоқда. Уларнинг фаолияти қонуний асос билан мустаҳкамланади. Улар орасида янги турдаги фуқаролик ёки шаҳар фондлари бўлиб, бунда ташкилотлар ва алоҳида жисмоний шахслар ҳамкорлик асосида маҳаллий миқёсда у ёки бу муаммони бартараф қилиш йўлида бирлашади. Германиянинг янги эрларида ҳам ижобий ўзгаришлар кузатилмоқда. 1990 й. Шарқий Германияда ҳақиқий “портлаш” бўлган, бунда 80.000 то 100.000гача жамиятлар ташкил топган. Германияда тузилган ташкилотлар ўзига хос жиҳати ижтимоий-сиёсий жиҳатдан марказий соҳалар – атроф-муҳитни сақлаш ва халқаро фаолият жабҳасидаги динамикаси билан боғлиқ. “Учинси сектор” ташкилотлари аъзоларининг тобора ошиб бориши унинг одамлар ҳаётига кириб борганлигидан далолат беради. Қолаверса, “учинчи сектор” кўп жиҳатдан жамиятнинг ўз-ўзини ташкиллаштириш ва инноватсияларга нисбий лаёқатидан далолат беради. Яъни бу фаолиятдаги янгилик асосан ҳукумат фаоллик кўрсатмаган соҳаларда юзага келади. Шу нуқтаи назардан бу ҳодисани ижобий баҳолаш мумкин. АҚШда кузатилаётган “Бовлинг алоне” – ижтимоий фаоллик ҳалокати феномени Германия жамиятига хос эмас.

Қизиқишларни ифодалаш функцияси бунда қандай амал қилади? деган саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин. Энг янги жараёнлар шунини кўрсатадики, “мавзу адвокат”лари деб номланувчи атроф-муҳитни сақлаш ва халқаро фаолият ташкилотларига пулни сарфлаш ва уларда жамоатчилик асосида иштирок этиш модага айланыпти. “Мавзу адвокатлари” га ўхшашларнинг мавжудлигини, “учинчи сектор”нинг давлат функцияларига таъсир қилиши ёки давлатнинг амал қилиш чегарасини кўрсатишга қодирми? Германия мисолида биз бунинг қарама-қарши, аммо умуман олганда ижобий натижаларини кўраемиз. Айнан янги ва ўзига мустаҳкам ишончи бўлган, давлат оталигидан ташқарида вужудга келган ташкилотлар ўзига хос фуқаролик жамиятидан далолат беради. “Учинчи сектор” ва сиёсатнинг бошқа соҳаларини оладиган бўлсак, фуқаролик жамияти устуворликлари, прусс-протестант этатизм ва католик патернализмни ўзида мужассам этган Германия анъанасига зиддир. Мазкур этатистик-патерналистик анъана субсидарлик концепсиясида ўз ифодасини топади. Субсидар ҳисобланган ва шу билан бирга марказий ва ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга муносиб бўлган ташкилотлар аввало ҳуқуқий чегаралар билан белгиланади, бу ўз навбатида унчалик катта бўлмаган ташкилотлар имкониятларини чегаралайди. Бунда фуқаролик жамиятининг эмас балки давлат ва коммуналар қизиқишлари ҳимоя қилинади. 150

2. Ғарб мамлакатларида давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида ҳамкорлик сиёсати

Ғарб мамлакатларида ҳамкорлик сиёсати асосида нотижорат секторининг жамиятни ривожлантиришга ҳиссаси этироф этилади ундан сўнг эса томонларнинг умумий режалари ҳамда давлат ва жамоат бирлашмалари томонидан ҳамкорлик принципларини амалий механизмлардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш бўйича аниқ чора тадбирлар режаси ишлаб чиқилади. Шунинг учун ҳам бундай ҳамкорлик сиёсати одатда икки томоннинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари ва музокаралари натижаси мустаҳкамланиб борилади. Улар турли шаклларда намоён бўлади: икки томонлама расмий битимлар масалан, Буюк Британия давлати ва фуқаролик жамияти ўртасида тузилган шартномалар, ҳукумат томонидан давлат дастурлари сифатида қабул қилинадиган «де-факто» битимлари (Хорватия ҳамкорлик дастури) ёки Парламент (Естония фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси) ёхуд томонларнинг мажбуриятлари ифода этилган бир томонлама баёнотлар (Венгриянинг фуқаролик жамиятига нисбатан давлат стратегияси) шаклида қабул қилиниши мумкин.

Буюк Британия давлати ва фуқаролик жамияти ўртасида тузилган шартномалар ва баёнотлар учинчи сектор учун ҳам, давлат секторининг ўзи учун ҳам жуда муҳим саналади. Чунки улар, биринчидан, фуқаролик жамияти ташкилотларига ўз фаолиятларининг жиддий қўллаб-қувватланишини, демак жамият манфаатлари йўлида фаолият соҳаларини кенгайтириш имконини берса, иккинчидан, давлат ўз сиёсатида фуқаролик жамияти билан мулоқот қилиш ва шерикликни қўшиб, бундай шериклик ёрдамида ўз вазифаларини муваффақиятли бажаришига имкон беради. Бундай муваффақиятли ҳамкорлик сиёсатининг асосий омили – ўзаро манфаатларга риоя этиш кафолатлари, «бошқа томоннинг мақсад ва вазифаларига» ҳурмат ва ишончга асосланади. Бироқ давлатнинг нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш тўғрисида музокаралар олиб бориш ва сиёсий ҳужжат қабул қилишида машкур ташкилотларнинг ташаббускор бўлиши табиий ва эҳтимоллик даражаси ҳам юқори ҳисобланади, лекин Хорватия ва Венгрия мисоллари ушбу масалада давлат ҳокимияти ҳам манфаатдор бўлиб, ўзи мазкур жараён ташаббусқори бўлиши ва уни муваффақиятли якунига этказиши ҳам кўзда тутилган.

Шу маънода ҳамкорлик тўғрисида сиёсий ҳужжат қабул қилинишининг ўзи этарли эмас. Шунинг учун мазкур шартноманинг 15-моддасида уни «яқунлаш эмас, балки илк нукта» деб аталади. Шартнома эса «жараён» деб номланади. Бу билан агар келишилган матн қабул қилишга муваффақ бўлинмаса ҳам музокаралар жараёнидан ҳар икки томон ютишига алоҳида эътибор қаратилади. Бундай соғлом муносабатлар тез-тез ўтказиладиган учрашувлар, конструктив мунозаралар, фаол ҳамкорлик, шунингдек ўзаро ён босишлар ва бир-бирини тушунишга интилишлар асосида шаклланади. Шундай бўлса-да, нотижорат сектор учун ҳам, ҳукумат учун қонун кучига эга деб ҳисобланган ва мажбурийлар ижросининг аниқ муддатлари кўрсатилган ҳужжатнинг қабул қилиниши энг мақбул вариант бўларди. Бироқ ҳатто учрашувлар, муҳокамалар, музокаралар жараёнининг ўзи – агар унинг натижасида давлат тузилмалари билан ўзаро англашувни яхшилаш асосида бўлса ҳам – улардан кутилганидан кўпроқ манфаат келиши ҳам мумкин.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Буюк Британияда муайян тоифага тааллуқли бўлган ҳамкорликнинг институтсионал шакллари билан ташқари таснифлаш осон бўлмаган алоҳида функцияларга эга институтсионал шакллар ҳам мавжуд. Бундай ихтисослаштирилган тузилмаларга мисол сифатида, Буюк Британиянинг Хайрия ишлари бўйича комиссиясини ҳам келтиришимиз мумкин. Бизга маълумки, мазкур хайрия ишлари бўйича комиссия қонун асосида Англия ва Уелсдаги хайрия ташкилотларининг мувофиқлаштирувчи ва рўйхатга олувчи органи сифатида таъсис этилган. Ўз набаотида бундай хайрия ташкилотлари Буюк Британия ижтимоий ҳаётининг ажралмас қисми ҳисобланади. Лекин уларга қўйиладиган қонуний талабларга риоя этилишини таъминлаш учун фаолиятларини тартибга солиш талаб этилади. Бу ташкилотлар сидқидилдан ва қонун доирасида иш кўриши, шахсий манфаатни эмас, балки ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлашлари, мустақил бўлишлари, вассийлик кенгашларининг аъзолари ташқаридан бирор қонуний таъсирсиз қарорлар қабул қилишлари, хайрия ташкилотларининг ўзлари томонидан бошқарувдаги ҳамма жиддий ҳолатлар ёки қасддан қилинадиган ҳуқуқбузарликларга нисбатан тегишли чоралар кўрилиши талаб этилади. Комиссия ўз фаолиятини хайрия ишлари тўғрисидаги қонунчилик ижро этилишини таъминлаган, хайрия ташкилотлари самарали ҳуқуқий, бухгалтерия ва бошқарув тизимлари доирасида яхшироқ фаолият кўрсатиш имкониятларини берган ҳолда амалга оширади. Бунда комиссия жамиятда, иқтисодиёт ва қонунчиликда рўй бераётган воқеаларни кузатиб боради, самарали бошқарувни ва жамиятга ҳисоб беришни таъминлашга кўмаклашади. У қонунчилик ва амалиёт масалалари бўйича ахборотни тарқатади ва маслаҳатлашувлар ўтказида, хайрия ташкилотларини рўйхатга олиш жараёнига кўмаклашади, қонун бузилиши ҳолатлари бўйича ўз текширишларини олиб боради, бошқа мувофиқлаштирувчилар (прокуратура, полиция) билан ҳамкорлик қилади, шунингдек хайрия ташкилоти мулкни сақлашни учун унинг фаолиятига аралашини ҳам мумкин. Хайрия ишлари бўйича комиссия ҳар йили Парламент ва Ички ишлар вазирлигига ҳисоб беради, ўзининг йиллик ҳисоботларини эълон қилади. Шу билан бирга, комиссия бутун жамият манфаатлари йўлида фаолият олиб борадиган мустақил орган ҳисобланади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, сиёсий ҳужжатни муҳокама қилишнинг марказлаштирилган тартиби уни қабул қилишга олиб келиши шарт эмас, лекин ушбу жараёндаги кўп сонли ошқора мунозаралар жамоатчиликнинг сиёсий қарорлар қабул қилишда иштирок этишига мисол бўла олади. Масалан, Буюк Британия амалиёти битимларни амалга ошириш ва унга риоя этиш йўлида икки томон учун ҳам тўсиқлардан бири – ижтимоий сектор томонидан битимлар тўғрисида этарлича хабардорликнинг йўқлиги ёки тушунмовчилик мавжудлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам ҳужжат матнини тайёрлашга экспертларни жалб этиш ҳамда уни муҳокама этиш ва келишишда жамоатчиликнинг кенг иштирок этишини кўзда тутати. Бундан ташқари, Ғарбий эвропада «секторни англаш», яъни жуда кўп нотижорат ва ноҳукумат ташкилотларни ягона сектор сифатида (масалан, жамоатчилик ёки учинчи сектор каби) тасаввур этиш – янги ҳодиса бўлиб, кўпгина мамлакатларда ҳали қарор топмаган. Ҳамкорлик институтлари уларга эҳтиёж бўлган айрим соҳаларда (одатда, ижтимоий хизмат кўрсатиш, экология ёки халқаро ёрдам соҳаларида) ривожланган. Шунга қарамадан айрим соҳаларда шаклланган баъзи принципалар ва амалиёт умумлаштироф этилиш даражасигача кўтарилган ҳамда бутун нодавлат нотижорат ташкилотлари секторига ва умуман ҳатто фуқаролик жамиятига тарқалган. Ана шундай универсал принципаларга, масалан субсидиялик принципи, ахборотдан фойдаланиш ва манфаатдор гуруҳлар билан маслаҳатлашув (ижтимоий мулоқот) қиради.

Франсия ва Германияда жойларда ижтимоий шериклик лойиҳаларини режалаштириш, мувофиқлаштириш, амалга ошириш ва молиялаштириш учун масъулиятнинг катта қисми ҳудудий, округ ва муниципал таълим (ўзини ўзи бошқариш органлари) зиммасига юклатилган. Бироқ, Австрия, Белгия, Буюк Британия, Германия, Франция, АҚШ ва қатор бошқа ривожланган мамлакатларда давлат органларининг ОАВ билан ўзаро ҳамкорлиги алоҳида базавий қонунларда тартибга солинмаган. Шу нуктаи-назардан қараганда, аксарият эвропа мамлакатларидаги ижтимоий шериклик институти ижтимоий-меҳнат соҳасида иқтисодий манфаатлар келишуви ва ижтимоий-меҳнат низоларни тартибга солиш бўйича давлатнинг воситачилик роли билан ишга ёлланувчи ва иш берувчи ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатлар тизими сифатида шаклланган.

XX аср охири – XXI аср бошида жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида европанинг қатор мамлакатлари ноҳукумат сектори билан ҳамкорликка оид ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш бўйича тегишли чора-тадбирларни амалга оширди. Бу эса давлат ва ноҳукумат секторининг ижтимоий, ижтимоий-иқтисодий, гуманитар ривожланишга оид долзарб масалаларни ҳал этишдаги саъй-ҳаракатлари ва ресурсларини бирлаштиришга кенг имконият яратиб берди. Оқибатда эса фуқароларнинг сиёсий ҳаётдаги иштирокини фаоллаштириш, давлатни аҳолига айрим хизматларни кўрсатиш юкидан қисман озод қила оладиган ҳамкорликнинг механизмларини яратишга эришилди. Европада давлат институтларининг ННТлар

билан ҳамкорликни йўлга қўйишнинг муҳимлиги бир қатор халқаро ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Масалан, БМТнинг 1968 йилдаги Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши резолюсияси (1297), «Европада давлат бошқаруви масалалари бўйича оқ китоб» (25 июл, 2001 йил), «Европада ноҳукумат ташкилотлар мавқеининг асосий принциплари» (16 апрел, 2003 йил) ва бошқа шу каби халқаро ҳужжатларда ННТларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришдаги ролига алоҳида аҳамият қаратилади, мулоқот ва маслаҳатлашув орқали ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйилиши ҳамда муайян давлат қўмаги шакллари тақдим этиш механизмларини жорий этилишига алоҳида эътибор қаратилади.

Ривожланган Ғарб давлатларида фаолият олиб бораётган фуқаролик жамияти институтлари замонавий фуқаролик жамияти моделини яратиш, унинг давлат бошқарувидаги самарали иштирокини таъминлаш масаласига алоҳида эътибор қаратмоқда. Бундай замонавий модел асосида жамият ва давлат бошқарувида фуқаролик институтларининг ўрни ҳамда аҳамиятини мустаҳкамлаш, жамоатчилик тузилмалари ва давлат органларининг ижтимоий шериклик асосидаги ҳамкорлигини янада ривожлантириш мумкин. Шу билан бирга, давлатнинг нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ҳамкорлиги очиқлик ва шаффофлик тамойилларига ҳамда фуқаролик жабҳасида юз бераётган жараёнларнинг чуқур тизимли таҳлил қилиб боришга кенг имкон беради. Масалан, Францияда давлат ноҳукумат ташкилотларини ҳукумат сиёсатини шакллантиришга фаол жалб қилади, вазирлик ва идоралар ҳузурида ташкил этилган кенгашлар фаолиятнинг бошқа шакл ва усуллари орқали фуқаролик институтлари билан ҳамкорликни самарали йўлга қўяди. Шунинг билан бир қаторда Францияда фуқаролик жамияти институтлари тараққиётини мониторинг қилиш усуллари мунтазам равишда янгиланб борилиши, жамоат бирлашмаларининг мамлакат ҳаётида тобора ортиб бораётган ўрни масалаларини ўрганиш ҳамда уларнинг давлат бошқаруви органлари билан ҳамкорлигини таҳлил қилиш учун қулай имкониятни яратиб бермоқда. Бунда европада истиқболли белгиланган ва ҳавфсизлик институти ҳамда Франция ва европа Иттифоқининг фуқаролик жамияти тараққиёти масалалари билан шуғулланувчи бошқа таҳлилий марказларининг самарали фаолияти эътиборга моликдир.

АҚШда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги долзарб масалаларни ечишда давлат органлари ва ННТларнинг ўзаро ҳамкорлик фаолиятини такомиллаштириш шакл-тамомийлари ва йўналишларига жиддий эътибор қаратилади. Шу билан бирга бу мамлакатда давлат ҳокимияти органлари фаолияти, улар томонидан қонунчилик актларининг бажарилиши юзасидан жамоатчилик назоратини олиб бориш механизми ва тажрибаси ҳам ўзига хос равишда такомиллаштирилган¹⁶⁵. Шунингдек, АҚШдаги давлат ва фуқаролик жамиятининг ўзаро ижтимоий ҳамкорлиги ташкилий-ҳуқуқий механизмларининг такомиллашуви давлат ривожланишининг долзарб масалалари эчимиданафақат аҳолининг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини оширади, балки давлат органлари учун умумдавлат миқёсидаги долзарб масалаларни ечиш имкониятларига шароит яратади. Бундай жиддий стратегик масалаларни ишлаб чиқишда Халқаро муносабатлар Миллий демократик институти, Джон Хопкинс Университети қошидаги фуқаролик жамиятини ўрганиш Маркази, Нотижорат ҳуқуқлар Халқаро маркази ва бошқа шу каби илмий-тадқиқот муассасалари ҳамда нодавлат ташкилотларининг ўрни катта ҳисобланади. АҚШда ҳукумат фаолияти устидан парламент назоратини кучайтириш тизими анча ривожланган.

3.Ривожланган Шарқ мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётини модернизациялашда фуқаролик жамияти институтларининг ўрни

Японияда фуқаролик жамиятини аниқ белгиларини намоён этувчи қарашлар асосан XIX асрнинг охиридан бошлаб илгари сурилган. Японияда фуқаролик жамияти институтлари фаолияти асосан 1960 йилдан бошлаб ривожланган бўлсада айнан 2006 йилдан бошлаб ривожланган Ғарб давлатларидан фарқ қиладиган ўзига хос фуқаролик жамияти моделини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилган.

Японияда ривожлантирилаётган фуқаролик жамияти “онгли ва масъулиятли фаолият юритиш” тамойилига асосланган. Шунингдек, “давлат-иқтисод (бозор)-фуқаролик жамияти” модели устувор аҳамият касб этади. Японияда жойлардаги давлат ҳокимияти органлари ННТлар орасида ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал этишга қаратилган турли дастур ва лойиҳаларни эълон қилишни кўзда тутувчи танловларни ўтказиш ҳуқуқига эга.

Ҳозирги даврда Японияда фуқаролик жамияти институтлари асосан қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Ижтимоий сармояларни шакллантириш ва қўпайтириш;
2. Аҳолига нисбатан қўлланилаётган ижтимоий хизматларни кенгайтиришни қўллаб қувватлаш;
3. Жамиятдаги турли мақсадли фаолият билан шуғулланаётган муайян гуруҳларни қўллаб қувватлаш ва меҳнат уюшмалари фаолиятини кенгайтириш;
4. Японияда ҳудудий ассотсиациялар фаолиятини кучайтириш ва уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашга эришиш;
5. Японияда мавжуд сиёсий тизим ва партиялар фаолиятини такомиллаштириш;
6. Давлат ва бозор муносабатларидан мустақил бўлган истеъмолчилар жамиятини ривожлантиришга эришиш;
7. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, аҳоли саломатлигини яхшилаш ва мавжуд демографик муаммоларни оқилона ҳал этиш;
8. Глобал молиявий-иқтисодий инкироз ва экологик муаммоларни тадқиқ этувчи муассасалар фаолиятини такомиллаштириш ва ҳ.к.

Япониядан фарқли равишда Хитойда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг ретроспектив хусусиятлари ва сиёсий ислохотлар тадрижи бу ҳудуда яшовчи инсонларни фуқаролик маданиятини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Бу эрда энг муҳим нарса шуки Хитойда фуқаролик жамияти тизимида “бозор” ва “ижтимоий” соҳани ўзаро алоқадорликда босқичма-босқич ривожланиши алоҳида аҳамият касб

этади. Хитойда давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ривожлантириш асосан 1949 йилдан бошлаб асосий босқични босиб ўтган бўлсада, аввало фуқаролик жамияти институтларининг дастлабки тузилмалари фаолияти асосида Хитой маъмурий тизимини мустаҳкамлашга эътибор қаратилган. 1989 йилдан бошлаб Хитойда фуқаролик жамияти институтлари фаолияти кенг миқёсда ташкил этилган.

Хитойда фуқаролик жамиятининг ривожланишида бир қанча тўсиқлар мавжуд, улардан бири – хитой маданиятида фуқаролик жамияти анъаналарининг олдин мавжуд бўлмаганлиги. Бунинг эчими, калити Хитой “халқ жамияти”ни “фуқаролик” жамиятига – “халқ”ни “фуқаро”га алмаштириш керак. Хитойнинг сиёсий жиҳатдан ривожланиши фуқароларда фуқаровий онг ва фуқаролик маданиятини тарбиялаш, сиёсий тизимни ислоҳ қилиш ва демократияни ривожлантириш билан характерланади. Хитой сотсиологларининг фуқаролик жамияти тушунчасига муносабати ҳам ўзига хосдир. Чунки бу мамлакатда фуқаролик жамияти нодавлат ва давлатдан ташқари ташкилотлар сифатида жамоавий ўз-ўзини бошқариш асосни ташкил қилади. Уларнинг фикрича, фуқаролик жамияти – аста-секин қудратли давлатнинг бозор ва ижтимоий муносабатлар соҳасидан четлаштирилиши, фуқаролик жамиятининг муҳим компонентларидан бири фуқаровий-ижтимоий ташкилотлар каби шаклларида ва ривожланиши билан боғлиқдир. Хитойда фуқаролик жамияти шаклланиши тарихи – буюк ва қудратли давлатнинг иқтисод ва ижтимоий муносабатлар соҳасидан четлашиши, фуқаролик жамиятининг яна бир муҳим компоненти, фуқаровий-ижтимоий ташкилотларнинг пайдо бўлиши ва ривожини билан боғлиқ. Шу сабабли, бугунги хитой олимлари Хитойда сиёсат ва маъмурий бошқарувда янги тенденцияларни шаҳар ва қишлоқ жойларига тадбиқ қилиш орқали фуқаролик жамиятини ривожлантириш мумкинлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқдалар.

Хитойда мавжуд бўлган барча шаҳар ва микрораёнларни жамоат ташкилотлари сайи ҳаракатлари билан ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шунинг учун ҳам бу ташкилотларнинг демократик ўз-ўзини бошқариш асосларининг яратилгандаги ўрни бекиёс ҳисобланади. Охириги ўн йилликларда Хитой сиёсий бошқарувда жиддий ўзгаришлар бўлиб бериб бермоқда. Хусусий сектор ва нодавлат ташкилотларнинг хитойликлар ҳаётида тобора аҳамияти ошиб бораётганлиги сабабли давлат сиёсий бошқарув соҳасида жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Хусусан, партия ва ҳукумат раҳбарларининг демократик асосда сайланиши тартиби ХХР ҳудудларида самарали давлат бошқарувини амалга оширишга қўмаклашмоқда. Ўз навбатида Хитой давлати бошқарувда қайта алоқа тамойилини амалга оширишга ҳаракат қилинмоқда. Бунда алоҳида эътибор ҳар нима бўлган ҳам давлатнинг умумий сиёсий барқарорлигига эришишга қаратилмоқда.

Узоқ Шарқда конфутсичилик анъаналарини сақлаб қолган ва миллий қадриятлар тизимига қатъий амал қиладиган давлат Жанубий Корея ҳисобланади. Бу давлатда фуқаролик жамияти жамоавийлик тамойилига асосланган ҳолда ривожлантириб борилмоқда. Фуқаролик жамияти институтлари ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашга хизмат қилиши билан бир қаторда давлат ва жамият муносабатларини модернизатсия қилишда муҳим ўринни эгаллайди. Жанубий Кореяда фуқаролик жамиятини ривожлантириш мақсадида либерал демократик тамойилларни анъанавий жамият бошқаруви меъёрлари билан уйғун ҳолда тадбиқ қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Шунинг билан бир қаторда бу мамлакатда ривожланаётган фуқаролик жамияти институтлари “ҳукумат-фуқаро-ҳуқуқ” моделидан келиб чиққан ҳолда фаолият юритади.

Инсоният тарихида катта ҳудудларни эгаллаган ривожланган мамлакатлар билан бир қаторда кичик давлатлар ҳам мавжуд. Сингапур айнан шундай шаҳар-давлат ҳисобланади. Сингапур қишлоқ хўжалиги ёки бирор табиий ресурсларига эга эмас, аммо сувни ҳам импорт қилишга мажбур бўлган Сингапур ўз маҳсулотларини Россиядан уч баробар кўп миқдорда экспорт қилади. Сиёсатшунос Н. Гарделе бу ҳақида шундай ёзади: «Еҳтимол бутун эр юзиде Сингапурчилик тартиблилик, юқори технологиялар, бой ўртача синф, маданият ва толерантлик билан ХХI асрга қадам қўйишга тайёр шаҳар-давлат бўлмаса керак. Ҳали 1965 йилда ҳам Сингапур иқтисодий кўрсаткичлари билан Чили, Аргентина ва Мексика билан бир даражада турган эди, эндиликда эса бу мамлакатда ишлаб чиқариши аҳоли жон бошига юқоридаги мамлакатлардан 5 баробар кўп. Ички ялпи маҳсулоти — 136 миллиард долларни ташкил этади. Даромади бўйича аҳоли жон бошига 45 минг доллардан зиёдни ташкил қилаётган бу мамлакат жаҳонда этакчилилик қилмоқда. Халқаро илмий тадқиқот марказлари томонидан ўтказилган сўровлар натижасида Сингапурда Коррупция ва жиноятчилик кўрсаткичи жаҳонда энг қуёи даражада еканлиги аниқланган. Сингапур республикаси – қирқ йиллик миллий суверенитетидан кейин ривожланаётган эмас, “ривожланган мамлакат” мақомини олган Жанубий-Шарқий Осиёдаги ягона мамлакатлардан бири ҳисобланади

Ҳозирги даврда Сингапур – юқори фаровонликдаги ҳаёт тарзига эга йирик ишлаб чиқариш марказидир. Бу эрда сиёсий жараён уч кетма-кет босқич бўйича ривожланиб борган. Биринчи босқичда авторитар режим жорий этилган бўлса, иккинчи босқичда эса иқтисодий ривожланишга ургу берилган, шунингдек жиддий сиёсий масалалар айна шу босқичда ҳал этилган. Учинчи босқичда 14 – ишлаб чиқариш модернизатсияси амалга оширилган ва сиёсий тизим янада такомиллаштирилган.

Сиёсий жараёнинг асосий иштирокчиси сифатида давлат, фуқаролик жамияти, сиёсий партия ва жамоат ташкилотларининг самарали ҳамкорлиги бу давлатда яхши йўлга қўйилган. Сингапур давлатида ижро ҳокимияти қонун чиқарувчи ҳокимият устидан назорат ўрнатган. Чунки айнан давлат вазирликлар орқали муҳим стратегик қарорларни қабул қилиш ва бошқа ижтимоий-иқтисодий соҳалар устидан назоратни амалга ошириш ва монополия ҳуқуқларидан фойдаланади. Ҳукумат ва жамият билан воситачи сифатида айнан сиёсий партиялар фаолият олиб боради. Сингапурда европа намунаси асосида кўп партиявийлик ва халқ ҳаракати устунлик қилади. Сингапурда барча партиялар конституцион-ҳуқуқий расмийлаштирилган ва қонуний мақомга эга бўлиб сиёсий жараён ва демократиянинг ажралмас атрибутини ҳисобланади.

Сингапур давлатининг кейинги ривож жамиятни демократлаштириш билан боғлиқ. Охириги йилларда бу эрда демократияни такомиллаштириш давлат стратегияси аниқлаб олинди. Булар қуйидаги ислохотларни амалга оширишда ўзига хос ўринни эгаллайди:

- жамиятнинг ижтимоий яхлитлигини мустаҳкамлаш;
- ягона сингапур миллатини шакллантириш;
- иқтисодий тараққиёт, таълим тизимини модернизациялаш;
- Коррупция билан кураш.

Мазкур йўналишлар демократик жамият қуришнинг асосий шарти ҳисобланади. Давлат билан бирга сиёсий тузилма ташқарисида шаклланивчи фуқаролик жамияти бу давлатда катта ўрин тутди. Сингапур ҳукумати демократик, бироқ ўта марказлашган ва қатъий бошқарилувчи давлат доирасида халқ мандатини сайловлар орқали қўлга киритиб борган. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт эса демократик кадрларнинг шаклланишига асос бўлган, ҳукумат тепасига янги сиёсий этакчилар авлодининг келиши бу давлатда ўзига хос фуқаролик жамиятини ривожлантиришга шароит яратиб бериши мумкин

фуқаролик жамиятини ривожлантиришда қуйидаги ислохотларга алоҳида эътибор қаратилган: Биринчидан, ҳукмрон партия ҳануз йирик сиёсий партиялигича қолмоқда. Чунки у турли соҳаларда давлат бошқарувидаги ноёб тажрибасига эга. Иккинчидан, иқтисодида бозор тамойиллар амал қилади, бироқ давлат асосий халқ хўжалиги тармоқларини бошқаради ва назорат қилади. Учинчидан, бошқарув органларининг, давлат муассасаларига энг муносиб кадрларни тўғри танлаши ва тақсимлаши самарали натижаларни бермоқда. Тўртинчидан, пухта ўйланган таълим тизими ижтимоий мобилликнинг муҳим омили сифатида хизмат қилиб қабул қилинган қарорларнинг юқори профессионаллик даражасини таъминланган. Бешинчидан, миллийлик масаласининг ҳал этилган ва этник дискриминация йўқ, этник тенг ҳуқуқлилик жамият барқарорлигининг муҳим шарти сифатида қарор топган. Олтинчидан, маънавий-ахлоқий асос сифатида, мамлакат сиёсатида ўз таъсирини ўтказувчи – инсоний муносабат, муомала, тартиб-интизом ва ўзароқелишувга катта эътибор қаратилган. Эттинчидан, Сингапурнинг иқтисодий ривож ва бошқа ижтимоий муаммоларнинг ҳал этилиши омма сиёсий ҳаётини фаолаштирган ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш, замонавий парламентаризмни ривожланишига асос бўлган. Сиёсий барқарорлик ўз навбатида самарали иқтисодий тараққиётни таъминлашга алоҳида эътибор қаратилган.

Давлат иқтисодиёт соҳаларини кенг миқёсда қамраб олган бўлсада бу мамлакат жаҳон ҳамжамиятидан узиб қўйилмаган. У бошқа мамлакатлар ва умуман халқаро ташкилотлар билан самарали ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйган. Бу мамлакат мана бир неча ўн йиллардан бери ўз йўлидан бориш ва бу йўлдан қайтмаслик тамойилига қаттиқ амал қилади. Бу йўлнинг мазмун-моҳияти – жамиятнинг конкрет-тарихий шароитини, миллий, диний, маданий хусусиятларини ҳисобга олиш; иқтисодий тараққиётга анъанавий ахлоқий ва маданий кадрлар билан уйғунликда эришишдан иборат.

Сингапур ижтимоий-иқтисодий тараққиётдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, яқин орада унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида бирор бир жиддий ўзгариш юз бериши амри маҳол. Чунки ҳукумат тузилмаларидаги ўзгаришлар аста-секин, шаклланиб бўлган ва бундай ўзгаришлар сиёсий тизимга даҳл қилмаган ҳолда амалга оширилган. Ҳукумат раҳбарларининг ҳукумат тузилмаларидаги ўзгаришларни кўпчилик аҳолининг ҳурмат ва эътирофига сазовор бўлган анъанавий сиёсий институларни сақлаб қолиш билан биргаликда амалга ошириши, мавжуд ҳукумат фаолиятига бўлган ишончни мустаҳкамланишига сабаб бўлмоқда.

10-МАВЗУ. АХБОРОТ СОҲАСИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ, АХБОРОТ ВА СУЗ ЭРКИНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

Режа:

- 1. Инсоният тарихида ахборот эҳтиёжи.**
- 2. Фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнида ахборот соҳасини ислоҳ қилиш, сўз ва ахборот эркинлиги.**
- 3. Фуқаролик жамияти бошқарув механизмлари такомиллашувида замонавий ахборот технологияларининг роли**

1. Инсоният тарихида ахборот эҳтиёжи.

Ҳар қандай жамиятда ахборот ҳамиша мамлакат тараққиётининг кўзгуси, кишиларнинг онги, дунёқараши, сиёсий савияси шаклланишининг асосий воситаларидан биридир. Шунинг учун ҳам, ахборотга бўлган ҳаётий эҳтиёж, уни қондиришга хизмат қилувчи омилларни шакллантириш кишилик тараққиётининг ҳар бир босқичида этакчи ўринлардан бирини эгаллаб келган.

Инсоният тарихида ахборот тўплаш ва тарқатишнинг дастлабки оғзаки (воизлар, жарчилар, чопарлар ва бошқалар) ва ёзма (попируслардаги, эълон тахталари ва ҳақозолардаги) намуналари номунтазам бўлсада, қадим замонлардан яхши маълум. Ўша даврлардаёқ тўлақонли ахборот ва хабарга талаб ҳамда эҳтиёж турли манбаларда ўз аксини топган. Зардуштийлик тарихининг манбаларида айтилишича, Зардушт худонинг пайғоми (хабари)ни одамларга этказиш орқали босқинчилик ва вайронликлар олдини олиш, ҳалол меҳнат қилиб, тинч-тотув яшаш, адолат ва ҳақиқатга сажда қилиш кераклигини ўргатган. 30 асрлар олдин битилиб, бизларга этиб келган “Авесто”дан ҳар қандай хабар, янгилик ўзининг такомиллиги, ҳақиқийлиги, тўлиқлиги билан баҳоланиши, унинг ёрдамида инсоният яхшилик ва эзгуликка қараб интилиши тўғрисида хулоса қилиш мумкин.

Оммавий ахборотнинг асосий маъносини англатувчи маълумот йиғиш, қайта ишлаш ва тарқатиш ҳамда тезкор хабарлар ёзиб жамиятни огоҳ этиш билан машғул кишилар Амир Темур даврида ҳам бўлганлиги маълум. Бу ҳақда Соҳибқироннинг «Қиссаи Темур»да: «Амр этдимким, ҳар сарҳад ва вилоят, лашкар ва мамлакатга бир ахборнавис (хабарлар ёзувчи, яъни мухбир) тайин этгайларким, сипоҳ ва ҳоким ва раъият ва бегона лашкар ва мол ва манолнинг мудохил ва махориж ва бегона одамлар ва қарвоннинг кирмак ва чиқмоғи ва ҳамсоя подшоҳлар мамлакатининг ахбори ва аларнинг аъмоли ва афёоли ва узок баладалардин даргоҳимга юз қўйгон уламо ва фозил одамларнинг ишлар ва сўзларин ростлиғ ва дурустлиғ била ёзиб даргоҳга йиборгайлар»¹⁷², деган фикри бунинг далилидир. Демак, бўлаётган ҳодиса-воқеалар ҳақида хабар тўплаш ва давлатни бошқаришда улардан фойдаланиш Соҳибқирон учун ҳам муҳим омил бўлган.

Аллома Алишер Навоий ҳам ўз ижоди ва фаолияти давомида ҳолис ва рост ахборот масаласига алоҳида эътибор қаратган. Унинг “Ҳайратул аброр” достонидаги ёлғон хабар берувчининг аҳволи:

Ҳар киши ёлғонни деса, лек кам

Бўлғай эди кош бу давронда ҳам.

Ёки “Фарҳод ва Ширин” достонида хабарнинг ижтимоий аҳамиятига алоҳида эътибор қаратган мутафаккир аждодимизнинг:

Ерурсен шох - агар огоҳсен-сен,

Агар огоҳсен - сен, шохсен сен,

деган мисрлари ҳар қандай янгилик, хабар ҳақиқийлиги, ҳолислиги, тўлиқлиги ва тезкорлиги билан баҳоланганлиги, унинг ёрдамида ҳалқ иродаси йўналтирилиб турилганидан далолат беради. У мазкур мисрасида агар киши ахборотни биринчи бўлиб эгалласа, жамият тизгинини эгаллаши, айнан хабар сабаб барча ҳалокат ва фалокатларнинг олдини олиши ҳақидаги пандлари бугунги хабар, ахборот бошқараётган дунёмиз ҳақидаги башоратдек қўринади.

Асрлар ошсада ахборотга бўлган талаблар деярли ўзгарган эмас. Аксинча, жамият ҳаётида унинг аҳамияти борган сари ошиб борган ва бугунги кунга келиб мамлакатимиз ривожланиши стратегиясини шакллантириш ва уни бевосита амалга оширишда тобора катта рол ўйнамоқда. Бу эса уларнинг фуқаролик жамиятига ҳос асосий омиллардан бирига айланиб бораётганидан далолат беради.

Оммавий ахборот воситалари жамият ҳаётининг муҳим элементи:

Фуқароларни улар учун аҳамиятли воқеалар ҳақида долзарб ва ишончли ахборот билан таъминлайди

Шахсни ижтимоийлашувига хизмат қиладиган маърифий, таълим ва тарбиявий вазифаларни амалга оширади

Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидаги мавжуд муаммолар ҳақида жамоатчилик фикрини умумлаштириш ва ифода қилишда иштирок этади

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолиятини танқид ва назорат қилади.

ОАВ фуқаролик жамиятида турли ижтимоий гуруҳлар ўртасида мулоқат воситаси ҳамда ижтимоий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилиш куроли ҳамдир

Оммавий ахборот воситалари жамиятни уюштириш, жипслаштириш, фуқароларнинг ижтимоий фаоллигини рағбатлантириш имкониятига эга.

Мустақиллик йилларида эркин оммавий ахборот воситалари фаолияти учун зарур бўлган ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шарт-шароитлар шаклланди. ОАВнинг фуқаролик жамияти институти сифатида ривожлантириш йўлидаги ислохотлар изчил давом этмоқда. Дикқатга сазовор муҳим томони шундаки, эркин ОАВни ривожлантирмай туриб, фуқаролик жамияти қуриш ва инсон эркинлиги, ҳуқуқларини таъминлаш мумкин эмаслигини жамоатчилик англаб этди.

Фуқаролик жамиятини ривожлантиришда сўз ва матбуот эркинлигини таъминлаш масаласи алоҳида ўрин эгаллашини назарда тутиб Биринчи Президентимиз И.Каримов шундай дейди: «Жамиятимизни янада ривожлантириш ва сифат жиҳатидан янгилаш борасидаги энг муҳим устувор йўналиш – бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, сўз ва матбуот эркинлигини, шунингдек, ошқораликни, жамиятда ўтказилаётган ислохотларнинг очиқлигини таъминлайдиган демократик тамойилларни сўзда ёки қоғозда эмас, амалий ҳаётда жорий қилишдир, десак, ҳар томонлама тўғри бўлади».

Мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши ахборот соҳасини либераллаштириш, сўз эркинлигини таъминлашда ҳам янги босқични бошлаб берди. Ўтган йиллар давомида ушбу соҳада кенг қамровли ислохотлар, қўллаб-қувватлаш амалга оширилди. Бу борада ахборот воситалари фаолиятига оид мукамал ҳуқуқий база яратилганлигини ва у инсонлар учун ахборот олиш соҳасида эркинлик ва ҳуқуқларини таъминлашда муҳим рол ўйнаётганлигини алоҳида қайд этиш зарур.

Аввало, мамлакатимизда ахборот соҳасида олиб борилаётган сиёсат Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгиланган оммавий ахборот воситалари эркинлиги ва қонунларга мувофиқ фаолият юритиши ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлигига, ҳамда ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга¹⁷⁷еканлиги ҳақидаги меъёрларни изчиллик билан ва тўлалигича таъминланиши асосида амалга оширилишини қайд этиш зарур.

Шу маънода Биринчи Президентимиз И.А.Каримов оммавий ахборот воситаларининг фуқаролик жамиятидаги ролига алоҳида тўхталиб: “Очиқ ва кучли фуқаролик жамиятини бугунги кунда эркин оммавий ахборот воситалари ва бошқа фуқаролик жамияти институтларининг ривожланган тизимисиз тасаввур этиб бўлмайди... уларнинг фаолияти самарадорлигини оширишни таъминлайдиган зарур меъёрий-ҳуқуқий база, иқтисодий ва ҳуқуқий қамроқлар яратилгани ҳам бу соҳадаги катта ишларимиздан бўлди”,¹⁷⁸ деб таъкидлагани бежиз эмас. Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида оммавий ахборот воситалари фаолиятини

тартибга солувчи қонунларнинг таҳлили бу соҳага оид ҳуқуқий базани такомиллаштириш изчил ва тизимли тарзда амалга ошириб борилганлигини кўрсатмоқда. Ўтган йилларда мамлакатимизда яратилган ҳуқуқий макон ва ижтимоий-иқтисодий ислохотлар натижасида босма нашрлар сони кўпайди, хусусий газета ва телестудиялар тизими юзага келди.

2. Фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнида ахборот соҳасини ислох қилиш, сўз ва ахборот эркинлиги.

Ахборот эркинлигини таъминлайдиган конституциявий меъёрлар оммавий ахборот воситалари фаолиятини ва умуман ахборот соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи бошқа қонунларда ҳам такомиллаштирилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, демократик жараёнлар анча чуқурлашган, бунга мос матбуотга эга бўлган ривожланган мамлакатларда сўз ва фикр эркинлиги аста-секин ўз оқими билан кириб келган. Жамиятни тубдан ислох қилиш, асрлар мобайнида шаклланиб қолган тушунчаларни синдириш, хур фикрлиликни турмуш тарзига айлантириш мақсадида ана шундай қонунларнинг қабул қилиниши Ўзбекистон учун катта сиёсий, маданий, қолаверса, ҳуқуқий воқеа бўлди. Айти пайтда у ахборот соҳасини жаҳон андозаларига мослаштириш, фуқароларни эркин фикрлашга ўргатиш ва шу асосда жамиятни соғлом фикрлар асосида қайтадан қуриш давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигини кўрсатади.

Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари фаолиятини тартибга солувчи қонунлар

“Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”(2007 йил 15

“Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”(1997 йил 24 апрель)“Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”(1997 йил 24 апрель)

“Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”(1997 йил 24 апрель)“Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”(1997 йил 24 апрель)

“Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”(2002 йил 12 декабр)“Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”(2002 йил 12 декабр)

“Ноширлик фаолияти тўғрисида”(1996 йил 30 август)“Ноширлик фаолияти тўғрисида”(1996 йил 30 август)

“Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”(2006 йил 20 июль)“Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”(2006 йил 20 июль)

“Реклама тўғрисида”(1998 йил 25 декабрь)“Реклама тўғрисида”(1998 йил 25 декабрь)

“Ахборотлаштириш тўғрисида”(1993 йил 7 май)“Ахборотлаштириш тўғрисида”(1993 йил 7 май)

“Телекоммуникациялар тўғрисида”ги1”(1999 йил 20 август)“Телекоммуникациялар тўғрисида”ги1”(1999 йил 20 август)

Ҳар бир фуқарога ахборот олиш кафолатланиши ва давлат томонидан ҳимоя қилиниши каби меъёрлар алоҳида белгилаб қўйилган

Бу пайтда шундай Қонунлар баъзи МДХ қабул қилинмаганлиги, бошқа мамлакатларда, хусусан, демократия нисбатан ривожланган мамлакатларда эса камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди диққатга сазовор. Ўзбекистоннинг умуминсоний кадриятларга содиқлиги, инсон ҳуқуқлари эркинлигини ҳимоя қилиш каби халқаро ҳуқуқ нормаларига изчил амал қилаётганлиги намоён бўлди.

Мустақиллик йилларида ОАВ га оид қабул қилинган Қонунларда:

Мустақиллик даврида мамлакатимиздаги ОАВ ларининг киёфаси, тизимдаги таркибий ўзгариш ва янгиланишлар қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

1. ОАВнинг сони ва сифати кескин ортиб бормоқда. 1991 йилда ОАВ умумий сони 395 та бўлган бўлса179,1994 йилда Республикада 475 та ОАВ, улардан 384 та газета, 66та журнал, 19 та телестудия, 3 та кабел телевиденияси, 2 та радиостудия ва битта агентлик фаолият кўрсатган180. бугунга келиб, 1,4 мингтага яқин оммавий ахборот воситалари Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинганлигини айтиш зарур. Улардан 709 газета, 289 журнал, 95 ТВ и радио. Босма нашрлар, теле- и радиоканаллар билан бир вақтда публитсистик фаолиятни веб-сайтлар ҳам олиб бормоқдалар.

2. Мустақиллик йилларидамамлакатимизда даврий босма нашрларнинг интернет версиялари, интернет журналистика вужудга келди ва у жадаллик билан ривожланиб бормоқда. Сўнгги беш йил ичида уларнинг сони 2 баробардан ортди.1 январ 2015 йил ҳолатига кўра, интернет оммавий ахборот воситалари 304 тани ташкил этади.

3. Сўнгги ўн йил ичида мустақил босмаОАВ ларининг сони 2,5 марта, мустақил электрон ОАВларнинг сони эса 7 баробар ошди. Мавжуд барча телеканалларнинг қарийб 53 фоизи, радиоканалларнинг эса 85 фоизи нодавлат оммавий ахборот воситалари ҳисобланади. Бу эса эркин ахборот бозори, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган мустақил нашрлар сони кўпайиб, рақобат муҳити шакллланганлидан далолат беради.

4. Республикамизда истиқомат қилаётган кўп миллатли муштарийларнинг талаб ва истаклари инобатга олинган ҳолда босма оммавий ахборот воситалари 12 та тилда185 нашр этилмоқда, телевидение ва радиода ҳам бу амалиёт қўлланилмоқда, эшиттириш ва кўрсатувлар қардош халқлар тилларидан ташқари рус, инглиз тилларида ҳам эфирга узатилиб, веб-сайтлар ўзбек, рус ва инглиз тилларида фаолият юритади;

5. Бугун республикамиздаги оммавий ахборот воситалари сиёсий-ижтимоий, ҳуқуқий, тиббий, таълим-тарбия, хотин-қизлар, ижтимоий-маърифий, иқтисодий-ижтимоий, спорт, маънавий-маърифий ва шу каби бошқа кўплаб соҳалар бўйича чиқарилмоқда.

6. Давлат ва жамоат ташкилотлари оммавий ахборот воситалари билан бир қаторда нодавлат оммавий ахборот воситалари ва уларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлашга қаратилган бир қанча ташкилотлар тизими

яратилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди, Журналистлар ижодий уюшмаси, Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди, Нодавлат электрон оммавий ахборот воситалари миллий ассоциацияси, Журналистларни тайёрлаш халқаро маркази шулар жумласидандир.

7. Халқаро ҳамжамиятни мамлакатимиз ҳаёти, ислохотларни амалга ошириш борасида қўлга киритилган ютуқлар тўғрисида хабардор қилиш, аҳолининг ахборотга бўлган эҳтиёжини қондириш ҳамда фуқаролар ва давлат органлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кучайтириш мақсадида ҳозирги кунда интернет тармоғида деярли барча давлат органларининг веб-сайтлари жойлаштирилган. Давлат органлари веб-сайтларидан ташқари бошқа веб-сайтларнинг сони ҳам ошиб бораётганлигини алоҳида қайд этиш зарур. Хусусан, “Уз” домен зонасидаги веб-сайтларнинг сони 2002 йилдаги 587дан 186 2010 йил феврал ойида миллий интернет маконида 10 мингта веб-сайт рўйхатга олинган, 2015 йил июн ойи ҳолатига кўра эса, уларнинг сони 21,86 мингтага этди.

8. Соҳага замонавий технологиялар изчил жорий этилиши натижасида тизимга рақамли, мобил ва интернет телевидение каби мутлақо янги медиатизилмалар кириб келмоқда. Глобал тармоқда 200 га яқин нашрларнинг электрон версиялари мавжуд.

Шунингдек, ҳозирги кунда Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Наманган, Фарғона ва Самарқанд вилоятлари компютерлаштириш марказларига “уз” доменини рўйхатга олиш мақоми берилди. Бу эса “уз” доменини худудларнинг ўзида рўйхатга олиш ва уларнинг сонини янада оширишга хизмат қилади.

Веб-сайтларнинг сони ошиб бораётганлиги нафақат фуқароларимизнинг, балки бошқа мамлакатларда ҳам Республикамизда ўзқилаётган ислохотлар ҳақида тўла маълумотга эга бўлиш учун имкониятлар яратмоқда.

Бу мисоллар мамлакатимизда оммавий ахборот воситаларини либераллаштиришга оид сиёсат тизимли асосда, босқичма-босқич ва аниқ мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширилаётганлигидан далолат беради. Айни чоғда, мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида амалга оширилаётган ислохотлар охир оқибатда оммавий ахборот воситалари ишида янги йўналишларнинг пайдо бўлиши ва соҳага оид қонунчилик базасини такомиллаштиришга олиб келди.

Мамлакатимизда яратилган қонунчилик базаси ва амалга оширилаётган ишлар халқаро-ҳуқуқий меъёрларга тўла мос келишини алоҳида қайд этиш керак. Хусусан, ОАВ фаолиятига оид қонунларнинг таҳлили уларнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 19-моддасидаги “ҳар ким давлат чегараларидан қатъий назар ҳар қандай ахборотни олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга эканлиги” ҳамда бошқа халқаро ҳужжатда “ўзаро тенглик ва турли маданиятларни ҳурмат қилиш асосида барча давлатлар ўртасида икки ва кўп томонли ахборот алмашиш муҳим”лиги тўғрисидаги меъёрларга ҳамоҳанг эканлигини намоён қилмоқда.

Мамлакат раҳбари жамиятимиз ривожига оммавий ахборот воситаларининг роли ҳақида тўхталиб: “Бугун ҳаётнинг ўзи олдимизга фуқаролик жамияти институтлари тизимида оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва ролини янада мустаҳкамлаш вазифасини қатъий қилиб қўймоқда. Оммавий ахборот воситаларининг янада эркинлаштириш,... олиб борилаётган ислохотлар сиёсатининг очиқлиги ва ошқорлигини таъминлашга, кучли фуқаролик жамиятнинг изчил шаклланишига мадад бериши даркор” деб таъкидлаган.

Маълумки, фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидан бири давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари устидан жамоатчилик ва парламент назоратини таъминлаш саналади. Шу нуқтаи назардан Консенсияда “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Қонунни қабул қилиш таклиф этилди. 2014 йилнинг 6 майида қабул қилинган бу қонуннинг ҳаётга жорий этилиши давлат ҳокимияти органлари фаолияти ҳақида жамоатчиликни хабардор қилиб боришнинг ҳуқуқий механизмларини яратиб, юртимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг очиқлиги ва ошқоралигини таъминлашга хизмат қилади.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш шароитида жамоатчилик фикрининг роли тобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Фуқароларнинг ахборот воситалари орқали сиёсий қарорларни қабул қилинишга таъсири ва кенг иштироки натижасида дастурларни амалга ошириш жараёнида ОАВга мурожаатлар ошиб боради. Бу эса оммавий ахборот воситалари ёрдамида фуқаролар ва давлат бошқаруви органлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг янада яқинлашуви, ривожини учун имконият яратади.

Ушбу қонуннинг қабул қилиниши фуқароларни давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида ҳолис, тезкор ва тўла-тўқис хабардор қилишга, фуқароларнинг давлат ва жамият қурилиши жараёнларида фаол иштирокини таъминлашга хизмат қилиб, бу органлар фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишда барча зарур шароитларни яратиб беради.

Биринчи Президентимиз Президент И.Каримов томонидан “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонунни қабул қилиш ҳақидаги таклифи ҳам бу муаммонинг эчими жамият тараққиёти учун нечоғлик долзарб эканини тасдиқлайди.

Бир сўз билан айтганда, қонуннинг қабул қилиниши натижасида, ахборот воситалари билан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ўртасида алоқаларни мустаҳкамлаш орқали медиамаконни тезкор ва мукамал ахборот билан тўлдириш ҳамда ушбу маълумотлардан фуқароларнинг эркин фойдалана олишлари учун кенг имкониятлар яратилади.

XXI асрда тараққиётнинг ахборот босқичига қадам қўйган жаҳон ҳамжамияти ҳар соҳани модернизатсиялаш ва ахборотлаштириш йўлидан бормоқда. Ахборот-коммуникация технологияларнинг

инқилобий таъсири давлат тузилмалари ва фуқаролик жамияти институтлари, иқтисодий ва ижтимоий соҳа, илм-фан ва таълим, маданият ва одамларнинг турмуш тарзида кузатилмоқда. Компютер технологиялари инсонларга ўз салоҳиятидан янада тўлиқ фойдаланиш имкониятини беради, фаровонлик даражасини ошириш, демократия, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш мақсадларига эришишига ёрдам беради.

Республикамиз ҳам мазкур жараёнлардан четда қолаётгани йўқ ва глобал ахборот жамиятини шакллантиришда фаол иштирок этмоқда. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш консепсияси”да ахборот соҳасига оид белгиланган вазифалар ҳам Ўзбекистонга жаҳон ахборот маконида ўзининг муносиб ўрнини топишига ёрдам бермоқда.

Айни чоғда, ахборот технологиялари, оммавий ахборот воситалари ва электрон коммуникациянинг ривожланиши ҳозирги замон жамияти бошдан кечириётган глобал ўзгаришларни келтириб чиқармоқда. Жамиятнинг асосий институтлари ҳисобланган ҳокимиятлар, соғлиқни сақлаш, оила ва никоҳ, маданият, таълим ва фан кабилар жиддий трансформацияга юз тутмоқда.

Ахборот технологиялари асосида давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг шакли ва мазмуни тубдан ўзгармоқда, давлат бошқарувининг инновацион тизими – электрон ҳукуматлар, электрон давлатлар ташкил топмоқда, демократик бошқарувнинг тартиб-таомиллари (электрон демократия, тўғридан-тўғри фойдаланиш ёки танишиш демократияси) такомиллашиб бормоқда.

Ахборот жамиятида ижтимоий институтлар жиддий ўзгариб борар экан, юз бераётган ўзгаришларни ўрганиш ва мушоҳада қилишга бўлган эҳтиёж ҳам шунга яраша ортиб боради.

Ҳозирги замон жамияти ахборот маконининг ўзгариши қадриятларнинг янги тизими, билиш ва амалиётнинг энг янги устуворликлари шаклланишига олиб келади. Бундай қадриятлар ва устуворликлар ўз навбатида инсоннинг жамиятдаги ҳуқ-атвориға, сиёсий ва иқтисодий тизимни ривожлантиришга, деярли барча ижтимоий институтлар фаолият кўрсатишига жиддий таъсир ўтказди.

Айни бир вақтда сиёсат, иқтисодиёт ва маданият ахборотдан муайян гуруҳлар манфаатларида фойдаланилиши ёки ахборотни онгли равишда бузиш билан боғлиқ турли хавф ва таҳдидларга дучор бўлади. Бундай муаммолар электрон коммуникациялар ҳукмронлиги шароитларида ривожланиш истикболларини қайта мушоҳада қилишнинг долзарблигини кучайтиради, шунингдек янги турдаги ахборот макони имкониятларига тегишли баҳо бериш ва унинг ижобий салоҳиятини амалга ошириш учун зарур шарт-шароитлар яратишга тақозо қилади.

Шундай қилиб, ахборот билан таъминланган жамият маданияти ҳокимиятнинг янги турини – илмий билимга асосланган ҳокимиятни шакллантиради. Бундай ҳокимият ахборот билан таъминланган жамиятнинг муҳим, ажралмас хусусияти бўлиб, уни сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий-техник жиҳатдан ривожлантириш йўналишлари ва параметрларини кўрсатиб беради.

Мазкур вазифаларни, шунингдек ўзгаришлар боришининг бутун жараёнига жиддий таъсир қилувчи муаммоларни ҳал этиш учун давлат томонидан ахборот сиёсати амалга оширилади.

Ҳозирги вақтда ривожланаётган мамлакатларда ахборот миллий ресурс бўлиб, уни сақлаш, ривожлантириш ва ундан оқилона фойдаланиш давлат аҳамиятига молик вазифа эканлиги тўла-тўқис англаб этилган. Шундай қилиб, ҳозирги босқичда жамият ахборот соҳасини ривожлантиришга қаратилган ва нафақат телекоммуникация воситаларини, балки ахборотнинг (ишчанликка қаратилган, томошабоп, илмий-таълим янгилекларидан хабардор қилиш ва шу каби) турларини яратиш, сақлаш, улар устида ишлаш ва уларни тарқатиш билан боғлиқ ишлаб чиқаришлар ҳамда муносабатларнинг бутун жамламасини қамраб оладиган солувчи давлат сиёсати шаклланиб бормоқда.

Шундай қилиб, жаҳон ҳамжамиятида илғор мавқеларни эгаллашга интилаётган давлат самарали миллий ахборот сиёсатини ишлаб чиқиши ва амалга ошириши ҳамда бундай сиёсатга нисбатан ахборотлашган демократик ва фуқаролик жамиятга ўтишни таъминлашга давлат бошқарувининг устувор вазифаси сифатида қараши керак.

Ўзгарган ахборот муҳитида давлат ва жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги янги конфигурация – рақамли ҳамшироқчилик конфигурацияси тусини касб этмоқда. Бу ҳол ҳокимият тузилмалари билан фуқаролар мулоқотининг ҳозирда амалда бўлган, анъанавий тус олган шакллари модернизация қилиш имкониятини, шунингдек ҳокимиятлар ўзаро муносабатларининг сифат жиҳатидан янги тури – электрон ҳукумат ва электрон демократияпайдо бўлиши имкониятини ҳам беради. Бундай ўзаро муносабатларнинг қарор топиши давлат бошқаруви қадриятларини тубдан қайта кўриб чиқишни, ҳокимият органлари фаолиятини фуқаровий ва илмий экспертизаси самарали бошқарув қарорлари қабул қилинишига кўмаклашадиган очиқ демократик жамият мўлжалида фаолият олиб боришни англатади. Ҳозирги замон сиёсий ҳокимияти жамият тараққиётининг аввалги тарихий даврларида мавжуд бўлмаган янги ресурсга – шахс ва жамиятга мафкуравий таъсир кўрсатадиган ахборот-коммуникация ресурсига эга бўлмоқда.

АХБОРОТ СОҲАСИДА ДАВЛАТ СИЁСАТИ:

Жамият демократик механизмлардан фойдаланишга тайёр бўлиши, фуқаролар эса, ўз билимлари, ўз вақтлари ва савб-ҳаракатларини бошқарув жараёнида иштирок этишга сарфлашга тайёр бўлиши,

Сиёсий тизим механизмлари катта ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ўз вақтида пайкаши ва акс эттириши ҳамда мазкур манфаатлар бўйича омма ўртасида ўзаро қелишувни таъминлаши, “Электрон ҳукумат” тизими жорий этилиши натижасида ҳозирги кунда биз давлат бошқарувининг мутлақо янги механизмлари шаклланишига гувоҳ бўлиб турибмиз.

2015 йил 18 ноябрда Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳукумат тўғрисида” ги қонунуни қабул қилинди. Бу эса ахборот-коммуникация технологиялари ёрдамида аҳоли манфаатларига хизмат

килувчи, давлат органлари билан қулай ва самарали муносабатларни ўрнатувчи “электрон ҳукумат” тизими изчил татбиқ этиш учун имконият яратди.

“Электрон ҳукумат” тизимини жорий этиш натижасида

Ҳокимият органлари фаолияти самарадорлигини мунтазам равишда юксалишига

Жамоат ташкилотлари ва фуқароларнинг барча бўғинларидаги ҳокимият органлари фаолияти тўғрисидаги ахборот билан танишиш ва ундан фойдаланиш имкониятини яратишига

Ахборотнинг очиклиги шароитида фуқароларнинг давлат ҳокимияти органлари вакиллари билан бевосита мулоқот олиб боришига

Фуқароларнинг қабул қилинаётган бошқарув қарорлари муҳокамасида иштирок этишига ва пировард натижада ҳокимиятга бўлган ишончни ошишига

Қарорлар қабул қилинишида аҳоли иштирок этишининг кенгайиши туфайли ҳокимиятнинг фаолияти янада сифатли, шаффоф бўлишига эришилади.

Электрон демократия ҳозирги кунда ўз ривожининг бошланғич палласида турибди, унинг салоҳияти жуда катта ва бутун дунёда кенг муҳокама қилинмоқда, электрон демократияни маданиятнинг янги феномени сифатида назарий жиҳатдан мушоҳада қилиш эса, борган сари долзарб аҳамият касб этмоқда. Рақамли ҳукумат, киберсиёсат, электрон овоз бериш, рақамли демократия, компьютер воситасидаги сиёсий коммуникатсия қарор топиши имкониятининг ўзиёқ ахборот жамияти шароитларида сиёсий, иқтисодий ва маданий механизмлар шакллариининг тубдан ўзгаришидан далолат беради. Инсоният маданият жиҳатдан туб бурилишга яқинлашмоқда. Бунда фуқароларнинг демократик тартиб-таомиллардан фойдаланиш борасида кенг имкониятларга эга бўлиши, қарорлар қабул қилинишида фуқаролар иштирок этишининг кенгайиши туфайли ҳокимият янада сифатли, шаффоф ва пировард натижада янада самарали бўлади.

Давлат ўз хизматларини электрон воситалар орқали тақдим этиш йўли билан ўз саъй-ҳаракатларини оддий фуқаролар ҳаёти сифатини яхшилашга қаратаётганидан далолат берадиган мисоллар кўп.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда бу соҳада кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда.

2003 йилнинг сентябр ойида республикамізда электрон ҳукуматнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган Ҳукумат портали ишлаб чиқилди ва www.gov.uz манзили билан интернет тармоғида жойлаштирилди.

Бугун давлат органлари томонидан ўз фаолиятига ахборот тизими ҳамда ресурсларини жорий қилиш бўйича жадал олиб борилган ишлар натижасида 320 дан ортиқ давлат ахборот ресурслари ва 465 дан зиёд давлат ахборот тизими фаолияти йўлга қўйилди. Жумладан, 2013 йилда жорий этилган Ягона интерактив давлат хизматлари портали m.gov.uz орқали аҳолининг узоғини яқин, оғирини энгил қилувчи 250 турдан ортиқ давлат хизматлари электрон шаклда кўрсатилаётир. Ўтган давр мобайнида улардан 380 мингдан зиёд аҳоли масофадан туриб фойдаланган.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини муҳокама этишда фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлаш мақсадида махсус портал фаолияти йўлга қўйилди. Унда айни пайтга келиб, фойдаланувчилар томонидан 73 та давлат органининг 237 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси бўйича 350 дан ортиқ таклиф ва мулоҳазалар билдирилган. Бу эса қабул қилинаётган ҳужжатларнинг сифатини оширишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бугунги кунда давлат интерактив хизматлари сони 1088 тага этди. Бу ўтган йилнинг шу давридагига нисбатан 438 тага кўпдир. Мамлакатда интерактив давлат хизматларини ривожлантириш бўйича қўрилган чоралар натижасида солиқ (solik.uz) ва статистик ҳисоботлар (stat.uz)ни электрон шаклда топшираётган тадбиркорлик субъектлари улуши 100 фоизга этди.

2015 йилнинг 6 январидан m.gov.uzда «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар таъсирини баҳолаш тизими» йўлга қўйилди. У орқали қонун ҳужжатларини интернет орқали муҳокама қилиш мумкин. Ҳозиргача Ягона порталда 131 та қонун ҳужжати муҳокамага қўйилган бўлиб, шулардан 19 таси муҳокама жараёнида, 104 тасининг муҳокамаси якунига этган, 8 та ҳужжат лойиҳаси тасдиқланган. Қонун ҳужжатлари лойиҳасини баҳолаш жараёнида 282 фикр қолдирилган бўлиб, уларнинг 81 тасига жавоб берилган 196.

Ахборот билан бу каби эркин танишиш ҳамда ундан фойдаланиш табиий равишда фуқароларда сиёсат ва бошқарувда мунтазам иштирок этиш учун кенг имконият яратади. Бу ўринда электрон ҳукуматга нисбатан муаммоларнинг нафақат навбатдаги амалий эчими, амал қилиб турган тузилмалар ва ижтимоий муносабатларни модернизатсия қилиш, балки давлатни бошқаришнинг янги усули сифатида ҳам қаралади.

Шу муносабат билан бир қатор мамлакатларда ҳозирги замон ахборот коммуникатсиялари шароитларига мос келадиган қонунчилик базаси ва маъмурий тартибга солиш қоидалари (интеллектуал мулк, шахсга доир маълумотлар, шахсий ҳаётнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилиш воситалари) ни янада такомиллаштиришнинг ҳуқуқий, сиёсий, ташкилий ва институтсионал чора-тадбирлари амалга оширилмоқда. Бу борада ҳокимиятнинг жамоатчилик билан тўғридан-тўғри мулоқотини рағбатлантиришга қаратилган шарт-шароитлар яратилади, ҳокимиятнинг ўзи бундай мулоқотнинг ташаббусқори бўлади. Бугунги кунда давлат ҳокимияти органларининг тузилмасида жамоатчилик билан алоқалар бўйича ихтисослаштирилган бўлинмалар мавжудлиги шу билан изоҳланади.

Сиёсий мулоқотда электрон технологиялардан фойдаланиш бундай мулоқот иштирокчиларидан юксак даражадаги ахборот маданиятига ҳамда биргаликда интерфаол ҳаракат қилиш маданиятига эга бўлишни талаб қилади. Айни чоғда, таълим кадрлари ошади, ахборот меҳнатига, “жамият-ҳокимият” интерфаол мулоқотининг янги шарт-шароитларига энг кўп даражада тайёр бўлган профессионал таҳлилчиларга бўлган қизиқиш кучаяди. Электрон демократиянинг қарор топиши шахс медиамаданияти ошишини тақозо этади, фуқароларнинг ахборот маконида таклиф этилаётган медианомаларни танқидий

таҳлил этиш ва уларга ҳолис баҳо бериш, ахборот плюрализмининг, тўғридан-тўғри фойдаланиш демократияси амал қилишининг ижтимоий-маданий ва сиёсий қонуниятларининг ҳос ҳусусиятларини тушуниш борасидаги қобилиятини ривожлантиришни назарда тутди.

Бу борада Давлатимиз раҳбарининг “Электрон ҳукумат” тизимини, шу жумладан, бошқарув жараёнлари, шунингдек, бизнес соҳасига ва фуқароларга давлат хизматлари кўрсатиш тизимини шакллантириш консепсияси ва комплекс дастурини ишлаб чиқишни жадаллаштириш, Ахборот тизимларининг идораларо ва идоравий комплексларини интегратсия қиладиган миллий тизимни яратишга алоҳида эътибор қаратиш лозим” деган фикрини алоҳида қайд этиш зарур.

3. Фуқаролик жамияти бошқарув механизмлари такомиллашувида замонавий ахборот технологияларининг роли

Шиддат билан кечаётган ҳодиса—воқеалар оқимида катта ҳажмдаги ахборотнинг мазмунини англаш, уни тўғри талкин этиб хулосалар чиқариш ниҳоятда муҳимдир. Бу эса ахборотни танлаш, саралаш, уни тўғри идрок этиш маданиятини шакллантириш каби инсоннинг бевосита дунёқараши, салоҳияти, тажрибаси билан боғлиқ ҳусусиятларни камол топтириш масалаларининг долзарблигини оширади.

Шу муносабат билан глобал тармоқдан фойдаланувчилар аудиториясининг кўпчилиги ёшлар эканлигини, уларнинг онгини ва дунёқарашини ёт мазмундаги ғоялар билан заҳарлашга қаратилган маълумотлар Интернет контентнинг катта қисмини ташкил этишини қайд этиш зарур. Турли ижтимоий тармоқлар, форумлар, танишув сайтларининг фаолият юритиши ёшларни ўзига тезда жалб қилмоқда. Ҳозирги кунда турли тилларда сўзлашаётган ёшлар учун Интернет тармоғи кенг имкониятлар яратмоқда. Айниқса, мобил Интернетдан фойдаланувчилар аудиториясининг ортиб бориши турли мазмундаги ахборотларни очиқ олиш имкониятини янада оширмоқда.

Бунинг натижасида, ҳозирда дунёдаги ахборот инқилоби шароитида вужудга келаётган глобал тармоқ жамиятлари мутасадди ва мутахассисларни жиддий ташвишга солапти. Бу турдаги жамиятлар ўзларини «киберинтернатсионал НЕТ», «Интернет болалари», «Интернет фуқаролари (нетизенс)» деб номлашмоқда. Чет элларда улар Интернет орқали ёшларни бирлаштириб, давлатнинг расмий хабарларига қарши чикувчи халқаро киберуюшма сифатида сиёсий майдонга чиқмоқда. Албатта, бундай жамиятларнинг фаоллиги ошиб бораётган, жаҳонда кечаётган жараёнларга ўзининг салбий таъсирини кўрсатиши аниқ.

Жаҳон телекоммуникатсия тармоқлари ва оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилаётган хилма хил таҳдидлар турли мамлакатларда ташвиш уйғотмоқда. Улар ўз маданияти, анъаналари ва маънавий қадриятларини ёт ахборот таъсиридан ҳимоя қилиш учун махсус чоралар кўришга мажбур бўлмоқдалар. Бу борада жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида аҳолини ва аввало, ёшларни Интернетнинг салбий таъсиридан ҳимоялаш учун норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинаётганини қайд этиш зарур. Мисол тариқасида халқаро амалиётда “Кибер жиноятлар тўғрисида” Конвенсия, “Вояга этмаганлар учун хавфсиз Интернет ва онлайн ресурсларни жорий қилиш тўғрисида” европа Иттифоқи Парламенти Ассамблеясининг тавсиялари, “Бола ҳуқуқлари тўғрисида” БМТ Конвенсияси мавжуд.

Мамлакатимизда ҳам бу соҳада тизимли равишда ташкилий-ҳуқуқий тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 28 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг жамоат таълим ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ таълим ва ёшлар бўйича яратилаётган ахборот ресурслари ягона “ЗиёНЕТ” миллий таълим тармоғига бирлаштирилди. Бу тармоқнинг ташкил этилиши ахборот хуружларига қарши туришда муҳим омил бўлмоқда.

Айни чоғда Интернетнинг миллий сегментида фаолиятини юритаётган Кун.уз (сайтга кунлик ташриф кўрсаткичлари 100 мингдан ортган) ва Дарё.уз (ҳар куни 90. 000 киши ташриф буюради) каби интернет нашрларда Ҳи-Теч, маданият, илм-фан, ҳордик, спорт, бизнес, давлат бошқаруви органлари каби йўналишларда веб-сайтлар жойлаштирилгани, янги хизмат турлари жорий этилаётгани ҳам ундан фойдаланувчилар, айнан ёшлар сафи кенгайишига сабаб бўлмоқда.

Шу билан бирга миллий қонунчилигимизда ёшларни носоғлом ахборотлардан ҳимоялаш механизмлари мавжуд. Мисол учун, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги, “Ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунларда ёшлар орасида одоб-ахлоқни бузишга, шу жумладан, порнография, шафқатсизлик ва зўравонликни намойиш этувчи, ҳуқуқбузарликлар содир этилишига ташвиқот қилишга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракатлар ман этилиши белгиланган.

Шу асосда, ёшларимизнинг ахборот соҳасидаги конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини янада кенгрок рўёбга чиқариш, уларни ахборот хуружларидан ҳимоялашнинг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш борасида зарур чоралар кўрилкоқда. Жумладан, бугунги кунда “Болаларни уларнинг соғлиғи ва маънавий-ахлоқий ривожланишига салбий таъсир кўрсатадиган ахборотдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун лойиҳаси тайёрланмоқда. У болаларнинг руҳиятига зарар этказадиган, жисмоний ва маънавий ривожланишига салбий таъсир кўрсатадиган ахборотлардан ҳимоя қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш, оммавий ахборот манбаларида зўравонлик, ахлоқсизлик ҳамда шафқатсизликни тарғиб қилишга йўл қўймасликка қаратилган амалий-ташкилий ва ҳуқуқий механизмларни назарда тутди.

Хуллас, юқорида зикр этилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши оммавий ахборот воситаларининг фуқароликжамияти институтлари тизимидаги ўрни ва ролини янада мустаҳкамлашга, фуқароларнинг сўз эркинлигини таъминлашга қаратилган конституциявий ҳуқуқларини янада тўлиқ рўёбга

чиқаришга ёрдам беради. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатимизда ОАВ ларнинг барпо этилаётган фуқаролик жамияти тамойилларини қарор топтиришнинг муҳим омилларидан бирига айлантиради.

11-МАВЗУ. ФУҚАРОЛАРНИНГ ЎЗИНИ-ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ

Режа:

- 4. Фуқаролик жамияти тизимида маҳалла ва ўзини ўзи бошқариш органларининг ўрни.**
- 5. Маҳаллий ҳокимият ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ўзаро муносабатлари.**
- 6. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этиш.**
- 7. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришини ривожланишининг концептуал асослари.**

1. Фуқаролик жамияти тизимида ўзини ўзи бошқариш органларининг ўрни

Фуқаролик жамияти институтлари тизимида ўзини ўзи бошқариш органлари (маҳалла)нинг ўрни бекиёсдир. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “...ўзини ўзи бошқариш органлари - бизнинг келажагимиз. Фуқаролик жамиятини курмоқчи эканмиз, унинг асосларини ташкил этувчи пойдевор мана шу органлар бўлади. Биз бугун ана шу асосларни қуришни бошладик”. Кўпчилик мамлакатлардан фарқли ўлароқ, маҳалла институти юртимизда минг йиллар давомида синалган ва чуқур илдиз отган, аҳолини бирлаштириб турадиган ижтимоий ҳодиса сифатида ривожланиб келмоқда. Айниқса, унинг ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида халқимизнинг урф-одатлари, анъаналари ва қадриятларини сақлаб қолиш, уларни жипслаштириш қафолати сифатида майдонга чиқаётганлигини яққол кўриб турибмиз.

Ўзбекистонда фуқаролар ўзини ўзи бошқарувини амалга оширишда маҳалла ўрнатилган бўлади. Маҳалла ўзбекларнинг тарихан шаклланган жамият тараққиётини юксалтириш учун ягона мақсад билан яшаб, фаолият кўрсатиш маконига айланган. У ўзбек халқининг турмуш тарзи, руҳияти, ижтимоий ҳаётининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи, миллий анъаналарини, урф-одатларини, ахлокий-маънавий қадриятларини авлоддан-авлодга етказувчи муқаддас маскан бўлиб келган. Маҳалла инсонларнинг миллати, ёши, жинси, дини, ирқи, тили, эътиқоди, ижтимоий келиб чиқиши, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар уларни эзгулик йўлида жипслаштирувчи ва бирлаштирувчи катта ва муқаддас оила ҳисобланади.

Маҳалла шарқона анъаналар, урф-одатлар ва маросимларни жамоада амалга ошириб, авлоддан-авлодга етказиб келмоқда. Маҳалла фаоллари анъанавий, оилавий тўйлар, байрамлар, мотам маросимларини ўтказиш билан боғлиқ ташкилий ишларни амалга оширишда бош-қош бўлишади. Уларни дабдабасиз, исрофгарчиликсиз, ортиқча харажатларсиз, ихчам қилиб ўтказиш, маҳалла оқсоқоли ва махсус мутасадди комиссияларга боғлиқ. Маҳаллада ўтаётган ҳар бир тантана ёки маросим учун маҳалла аҳлининг каттаю кичиги бирдай масъулдир. Бундай тадбирларда каттаю кичикка, бою камбағалга, мансабдору оддий фуқарога бир хил ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилади. Чунки маҳалланинг барча аъзоси ягона, тенг ҳуқуқли ва мустақкам битта оила ҳисобланади.

Маҳаллада келажак авлодимиз тарбия топади. Бу эрда ўсаётган ҳар бир йигит-қизнинг ахлоқ-одоби учун бутун маҳалла аҳли масъулдир. Шунинг учун ҳам “Бир болага этти қўшни ота-она”, “Бир бола тарбияси учун этти маҳалла ота-она” каби нақллар бежиз пайдо бўлмаган. Ёшларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати барчанинг диққат-марказида бўлади. Маҳалладошларнинг ҳар бир ёш тақдирига жавобгарлиги, уларни назорат қилиши – баркамол инсонни тарбиялаб этиштиришнинг негизидир. Хулқ-одоби яхши ҳар томонлама намунали фарзанд маҳалланинг обрўсидир, ноқобил, ахлоқан номақбул фарзанд эса маҳалла учун қора доғидир. Маҳалладан юртга таниқли инсонлар этишиб чиқса, бутун маҳалла аҳли, уларнинг авлод-аждодлари ғурурланадилар.

Маҳалла тузилмаси ва функцияси вазиятга қараб ўзгариб турган, аммо у ўзини ўзи бошқариш тамойилини сақлаб қолган, ўз ҳудудида истиқомат қилувчи кишилар ўртасида ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириб турган. Мустақиллик йилларида маҳаллалар жамиятнинг моддий-маънавий асосларини яратиш таянчига айланиб, ижтимоий-иқтисодий ва маданий-сиёсий масалаларни ҳал этиб, фуқаролар йиғинида демократия тамойилларини шакллантириш, инсон омилини кадрлаш макони сифатида тикланмоқда.

Маҳалла, умуман, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролик жамиятидаги роли уларнинг муайян ҳудуддаги аҳолини бирлаштириши, уни ягона жамоага айланиши ва фаолият кўрсатишига хизмат қилишидадир. Бугунги кундаги замонавий тадқиқотларда мунитсипал тузилманинг аҳолиси – “ҳудудий оммавий жамоа”, “ҳудудий жамоа”, “маҳаллий ҳамжамят” тушунчалари билан белгиланади. В.Е. Чиркиннинг таърифича, ҳудудий оммавий жамоа – аҳолини ҳудудий мансублик белгиси бўйича ташкил этишнинг махсус шакли ва одамларнинг фуқаролиги ва ёшидан қатъи назар махсус уюшмасидир. Ҳудудий оммавий жамоа сифатида у давлатни ташкил этган жамиятлар, уларнинг ичида тузилиши мумкин бўлган ва ташкил этилаётган бошқа ҳудудий оммавий жамоалар: федератсия субъектлари, сиёсий автономиялар, мунитсипал тузилмаларнинг аҳолиси (халқи)ни

Ушбу ҳолат ўзини ўзи бошқаришда алоҳида инсоннинг иштироки, унинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратишни тақозо қилади. Ўзбекистон Республикасида “Жамиятда аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш Миллий дастури”нинг қабул қилингани мазкур масалани ҳал қилишнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини белгилаб берди. Фаол

шахсларгина ўз манфаатларини англаб, уларни бевосита ўзлари ёки турли гуруҳларга, хусусан ҳудудий жамоаларга уюшган ҳолда амалга оширадилар.

Фуқароларнинг уюшганлик даражаси, ўзаро алоқаларининг яқинлиги, ҳудудий жамоаларнинг турли кўламда ташкил этилишига қараб фарқланиши табиий ҳолдир. Айнан ушбу ҳолат турли кўламдаги ҳудудий жамоаларнинг фаоллигига салбий таъсир кўрсатади. Энг қуйи қишлоқ, шаҳарча, маҳалла жамоалари аъзолари алоқаларининг яқинлиги, уларнинг бошқарувдаги бевосита иштироки туфайли, ҳудудий ҳамжамиятларни шакллантиради. Айнан шундай ҳамжамиятлар манфаат гуруҳларини ташкил этиб, ҳудудий ўзини ўзи бошқарувчи субъект ҳисобланади. Бундан ҳар бир ҳудудий жамоа, унинг кўлампидан қатъи назар, ривожланган коммуникатсиялар тизимига эга бўлиши лозим деган хулоса келиб чиқади.

Ҳудудий жамоаларнинг фаоллиги улар томонидан шакллантирилган ижтимоий-сиёсий институтлар фаолиятига бевосита боғлиқдир. Бундай институтлар, ҳоҳ ижтимоий, ҳоҳ сиёсий бўлсин, ижтимоий гуруҳларга сиёсат соҳасида ўз манфаатларини тартибли қондириш имконини беради. Улар муносабатларни барқарорлаштириб, индивидлар ва гуруҳлар юриш-туришини тартибга солиб, уларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштиради ва интегратсиялашувини таъминлайди. Ижтимоий институтлар, аввало, муассасалар тизими бўлиб, уларда ижтимоий гуруҳ аъзолари томонидан тайинланган ёки сайланган муайян шахслар жамият ва индивидуал манфаатларни қондириш, шунингдек гуруҳнинг бошқа аъзолари юриш-туришини тартибга солиш мақсадида умумий бошқарув функцияларини бажариш ваколатини оладилар. Фуқаролар йиғинлари бундай институт вазифасини ўтайди.

2015 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра республика ҳудудида 9 787 та фуқаролар йиғини фаолият кўрсатмоқда, жумладан, 189 та шаҳар фуқаролар йиғини, 1295 та қишлоқ, 157 та овул ва 8 146 та маҳалла фуқаролар йиғинларидир. Ўрта ҳисобда ҳар бир фуқаролар йиғини 3 мингга яқин кишини қамраб олади. Бугунги кунда фуқаролар йиғини раиси лавозимида 1255 нафар аёл фаолият юритиб, умумий раислар сонининг 12,8% ни ташкил этади. Аксарият фуқаролар йиғини раислари (54,6 %) олий маълумотга эга бўлиб, ҳудудлар миқёсида энг юқори кўрсаткич Қашқадарё вилоятида - 72,3%, Қорақалпоғистон Республикасида - 77,1%, Тошкент шаҳрида - 77% ни ташкил этади.

Ҳозирги кунда ҳар бир фуқаролар йиғинидаги штат лавозимида фуқаролар йиғини раиси, диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчи, маъсул котиб ва “Маҳалла посбони” жамоат тузилмаси раҳбари – жами 40 мингга яқин киши фаолият кўрсатмоқда. Ундан ташқари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятида жамоатчилик асосида фуқаролар йиғинининг обрўли ва ҳурматга сазовор аъзолари ўртасидан сайланган маслаҳатчилар фаолият юритади, улар фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича сайланган комиссияларга раҳбарлик қилади. Уларнинг сони 100 минг кишига яқин.

Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органларини кўлаб қувватлашда Республика “Маҳалла” хайрия жамоат фондининг роли катта. Республика “Маҳалла” хайрия жамоат фонди 1992 йилда ташкил этилган бўлиб, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларини мустаҳкамлашда, уларнинг қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва ваколатларини самарали татбиқ этишда, жамоатчилик назоратини амалга оширишдаги ўрнини юксалтиришга кўмаклашадиган этакчи жамоат ташкилоти ҳисобланади. Ушбу жамоат фонди фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича Республика кенгаши ишчи органи мақомига эга. Ўз навбатида “Маҳалла” хайрия жамоат фондининг ҳудудий бўлинмалари мақомига кўра фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича ҳудудий кенгашлар ишчи органлари ҳисобланади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ходимлари фаолияти мамлакат аҳолиси томонидан кенг миқёсда қўллаб-қувватланишга ва Ҳукуматнинг юксак эътирофига сазовор бўлмоқда. 2010-2013 йиллар давомида фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг 150 нафарга яқин ходими турли давлат мукофотларига сазовор бўлган. 2014 йилда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари 27 нафар ходими давлат мукофотлари билан тақдирланди. 2014 йил 21 декабрда бўлиб ўтган сайловларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг 692 нафар ходимлари халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари депутатлигига, 29 нафари вилоят Кенгаши депутатлигига ва 3 нафари Олий Мажлис Сенати аъзолигига сайланганлар. Бу фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида бугунги кунда ҳурмат ва эҳтиромга лойиқ инсонлар фаолият юритишгаётганини кўрсатади.

2. Маҳаллий ҳокимият ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ўзаро муносабатлари

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг мустақиллиги уларнинг маҳаллий ҳокимият органлари билан муносабатларида акс этади. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунининг 2133-моддасига мувофиқ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши фуқароларнинг маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда ҳал қилиш борасидаги Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан қафолатланадиган мустақил фаолиятидир. Мазкур Қонун 8-моддасининг иккинчи қисмида эса фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ҳокимияти органлари тизимига қирмайди ва қонун билан берилган ўз ваколатларини тегишли ҳудуд доирасида амалга ошириши мустаҳкамланган.

“Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги Қонуннинг 214 4-моддасида маҳаллий давлат ҳокимияти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ўзаро муносабатлари белгиланган. Мазкур моддага мувофиқ халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши ва вилоят, туман, шаҳар ҳокими тегишли ҳудудда ўзини ўзи бошқаришни ривожлантиришга кўмаклашишлари, ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини йўналтириб туришлари белгиланган. Ушбу Қонуннинг 1-моддасида эса Халқ депутатлари

Кенгаши ва ҳоким давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасидаги алоқаларни, аҳолини вилоят, туман ва шаҳарни бошқаришга жалб этишни таъминлаши белгиланган.

Маҳаллий давлат ҳокимияти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари турли масалалар юзасидан ўзаро муносабатларга киришадилар. Ушбу муносабатлар фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларини қўллаб-қувватлаш, маҳаллий бошқарувдаги иштирокини таъминлаш, шунингдек маҳаллий ҳокимият органларини ўзини ўзи бошқаришни йўналтиришдан иборатлиги аён бўлди.

“Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонуннинг 7-моддасига мувофиқ давлат органлари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини амалга ошириши учун зарур шароит яратади, қонун ҳужжатлари билан берилган ваколатларни амалга оширишда уларга қўмаклашади. Ушбу моддага биноан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, хусусан ҳукумат ва парламент бошқа давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятига аралашмаслигини таъминлайдилар. Бундай фаолият қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларида, дастурларда тегишли метёрларни ҳамда чораларни белгилаш, уларнинг ижросини таъминлашдан иборат.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўзини ўзи бошқаришни ривожлантиришга қўмаклашишини ташкил этиш барча давлатларда долзарб масалардан бири ҳисобланади. Масалан, Италия Республикаси Конституциясининг 5-моддасида маҳаллий автономияни тан олиши ва унинг ривожланишига қўмаклашиши конституциявий тузум тамойили сифатида белгиланган². Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқаришни ўрганиш кўплаб муаммоларнинг мавжудлиги, уларни ҳал қилиш борасида методик кўрсатмалар, маҳалла раислари (оқсақоллари), уларнинг маслаҳатчилари ва фаоллари малакаларини ошириш ва бошқа масалаларда қўмаклашишга муҳтожлиги аён бўлади. Ушбу ва бошқа масалаларни ҳал қилишда маҳаллий ҳокимият органлари томонидан қўмаклашишнинг шакл ва услубларини такомиллаштириш эҳтиёжи намоён бўлмоқда.

Ўзбекистонда маҳалла фаолиятини ташкил этиш, уни ривожлантиришга қўмаклашишга алоҳида эътибор берилмоқда. Давлатимиз раҳбари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўн йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида 2003 йилни “Обод маҳалла йили”, - деб эълон қилиб, “... маҳалланинг ҳаётимиздаги мавқеи юксак, унинг қонуний, ҳуқуқий асослари ҳар томонлама мустаҳкам бўлиб ривож топса, бу идорани жамиятимиз сиёсий-иқтисодий ва маънавий ҳаётининг ажралмас бир қисми, қуйи бошқариш тизими сифатида нечоғли кучайтирсак, бунинг учун барча моддий-молиявий шароитларни ташкил қилиб берсак, ўйлайманки, бу ўз олдимизга қўйган олий мақсадларга эришиш йўлида қатта қадам бўлади”, деб таъкидлади.

Прокуратура органларининг ахборотини эшитиш давлат органлари фаолиятининг ошқоралигини таъминлаш баробарида, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари эътиборини долзарб масалаларга қаратиш, фуқаролар фаоллигини ошириш ва жамоатчилик назоратини кучайтиришга хизмат қилади. Ҳолбуки қонунлар ижроси устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш улар ижросини таъминлаш ва такомиллаштиришнинг муҳим шартларидан биридир. Айрим тадқиқотчилар фикрига кўра “Ижтимоий бошқарув тизимида назоратнинг ўзи қайтма алоқанинг муҳим тури бўлиб, у орқали ҳокимият субъектларининг амлдаги аҳвол, қарорлар ижроси тўғрисида ахборот оладилар”.

Маҳаллий ҳокимият органларининг ўзини ўзи бошқаришни йўналтириши ўз ваколатлари доирасидаги масалалар юзасидан умуммажбурий қарорлар қабул қилиши, улар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросини назорат қилишдан иборатдир.

Барча давлатларда, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан уларга ўтказилган давлат органлари ваколатлари ижроси устидан назорат амалга оширилади ҳамда уларнинг қонунга зид қарорларининг суд органлари томонидан бекор қилинади. Бундай назоратга эҳтиёж Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти томонидан ўтказилган “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонуни мониторинги натижаларидан²²¹ ҳам кўриш мумкин. Мониторинг давомида Ўзбекистон Республикаси Олий судининг фуқаролик ишлари бўйича судларда қўрилган фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг қарорларини ҳақиқий эмас, деб топиш ҳақидаги фуқаролик ишлари юзасидан умумлашмаси таҳлилига кўра, судлар иш юритувида келиб тушган жами 14 та фуқаролик ишларидан 12 таси ёки қарийб 86 фоизи қаноатлантирилган.

3. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариши ҳуқуқий асосларининг ривожланиши

Мустақилликка эришилиши билан Ўзбекистонда маҳалла институтига мустаҳкам ҳуқуқий пойдевор яратишнинг фаол жараёни бошланди. Биринчи ҳуқуқий ҳужжат Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўлди, унинг 105-моддасида қуйидагича белгилаб қўйилган: “Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсақолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди”.

Конституциянинг ушбу қондаси маҳалланинг ҳуқуқий асосларини янада ривожлантириш учун дастурамал бўлиб хизмат қилди. Шундай қилиб, 1993 йил 2 сентябр куни “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун илк марта қонунчилик даражасида маҳалла фаолиятини тартибга солиди, яъни унинг ҳуқуқий мақомини белгилаб берди.

Фуқароларнинг моддий мустақиллиги ва сиёсий-ҳуқуқий онги ошишига сабаб бўлаётган демократик ислохотлар чуқурлашиб, бозор муносабатлари ривожланиб боргани сари маҳалла институтининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш зарурати туғилди. Натижада 1999 йил 14 апрел куни “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун янги таҳрирда қабул қилинди. Унда фуқароларнинг ўзини ўзи

бошқариш ҳуқуқи бевосита мустаҳкамлаб қўйилди, маҳалла фаолиятининг асосий тамойиллари, унинг фаолиятини қўллаб-қувватлашга давлат кафолати белгилаб берилди, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ваколатлари кенгайтирилди.

2004 йил 29 апрел куни «Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида»ги қонун маҳалла фаолиятини демократлаштириш йўлидаги улкан қадам бўлди. Ушбу қонунда, биринчидан, фуқаролар йиғини органларига сайловнинг демократик тамойиллари белгилаб берилди ва маҳалла органларига сайлов тизими барпо этилди, иккинчидан, сайлов жараёнининг барча босқичлари батафсил тартибга солинди, учинчидан, қонун даражасида мустаҳкам ҳуқуқий кафолат яратилди.

Маҳалла ўз фаолиятини молиялаштириш бўйича ҳам давлат кўмагини ола бошлади. Шундай қилиб, раис, масъул котиб, "Маҳалла посбони" жамоатчилик тузилмаси раҳбари ва фуқаролар йиғинларининг диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчисидан иборат тўрт нафар масъул шахс иши, шунингдек, маҳалланинг қўшимча харажатлари давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари бюджетидан молиялаштирилмоқда.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентимиз Ислон Каримов томонидан илгари сурилган "Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари концепсияси"ни ҳаётга татбиқ этишда энг муҳим ташкилий-институтсионал бўғинга айланди. Олиб борилган тадқиқотлар шундан далолат берадики, 2003 йилнинг ўзидаёқ фуқароларнинг умумий ҳисобда 65,1%и ўз оиласи ёки ўзларининг муаммоларини ҳал этиш борасида фуқаролар йиғинларига мурожаат қилиб турган. Бу кўрсаткич бугун янада мустаҳкамланмоқда. Бир сўз билан айтганда маҳалла аҳолининг ишончини тўла оқламоқда.

Дарҳақиқат, маҳалла - Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этишнинг муҳим институти. Айнан маҳаллий ҳокимият ваколатларини бир қисми ушбу институтга олиб берилгани, унинг аҳамияти ошиб бораётганидан далолат беради. Маҳалланинг бошқаруви миллий ва давлатчилигимиз тажрибасидан келиб чиқиб, раис, яъни оқсоқол томонидан амалга оширилмоқда. Оқсоқоллар ва унинг маслаҳатчилари ҳар 2,5 йилда бир неча нафар номзод орасидан аҳоли вакиллари томонидан демократик тарзда сайлов асосида ўз вазифасини бажаришга киришади. Чунончи, 2013 йил ноябр-декабр ойларида ўтказилган сайловлардаги вакиллар йиғилишларида 32292 нафар номзод кўриб чиқилгани, улардан 9756 нафар (бир ўринга ўртача 3,3 нафар номзод) энг муносиблари сайлангани ҳам фикримизни тасдиқлайди. 18 фоиз ҳолатда эса фуқаролар ёпиқ овоз бериш ҳуқуқидан фойдаланишди. Шунингдек, 99618 нафар фуқаролар йиғинлари раислари маслаҳатчилари сайланди.

Ўтган давр мобайнида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари таркибида бир қатор тузилмавий ўзгаришлар киритилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги "Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони асосида 2004 йилнинг 1 июлидан бошлаб фуқаролар йиғинининг диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчиси лавозими жорий этилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 апрелдаги қарори асосида фуқаролар йиғинларида "Маҳалла посбони" жамоатчилик тузилмалари фаолиятининг йўлга қўйилиши ҳудудларда осойишталикни мустаҳкамлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашда катта аҳамият касб этмоқда.

Бугунги кунда аҳолининг кундалик ҳаёти, атроф-муҳит билан боғлиқ бўлган кўпгина йўналишлар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари орқали ҳал этилмоқда. Улар аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини қўллаб-қувватлаш, тегишли ҳудудда қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш, тўйлар ва бошқа маросимлар ўтказиш бўйича тавсиялар беради, атроф-муҳитни муҳофаза этади, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш тадбирларини ўтказиш, тадбиркорлик фаолияти субъектларини ташкил этади, қайта ташкил этади ва тугатади, ижтимоий инфратузилмани ривожлантиради, гузарлар барпо этади, коммунал тўловларни тўланишига кўмаклашади, кам таъминланган ёшларнинг никоҳ тузишида ва тўй тадбирларини ўтказишида моддий ёрдам кўрсатади, оилавий тадбиркорлик субъектларини банкдан кредит олишига кафил бўлади ва ҳ.к.

Дарҳақиқат, олиб борилган ислохотлар натижасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолият қамрови кенгайди. Буни фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар мисолидан ҳам кўриш мумкин. 2013 йилда янги тахрирда қабул қилинган "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонунга кўра фуқаролар йиғинларидаги асосий йўналишлар бўйича комиссиялар рўйхати қуйидагилардир:

- яраштириш комиссияси;
- маърифат ва маънавий масалалари бўйича комиссия;
- ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича комиссия;
- хотин-қизлар билан ишлаш бўйича комиссия;
- вояга етмаганлар, ёшлар ва спорт масалалари бўйича комиссия;
- тадбиркорлик фаолияти ва оилавий бизнесни ривожлантириш масалари бўйича комиссия;
- экология ва табиатни муҳофаза қилиш, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш бўйича комиссия;
- жамоатчилик назорати ва истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича комиссия.

Тегишли ҳудуддаги муаммоларнинг долзарблигига қараб, фуқаролар йиғини томонидан фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича бошқа комиссиялари ҳам тузилиши мумкин.

Комиссиялар турли соҳалардан иборат таркибда фуқаролар йиғини фаолиятига кўмаклашади. Бундай комиссиялар 2011 йилнинг ўзидаёқ 50 мингдан ортиқ эди. Улар бошқа функциялар билан бирга, турли

ташкilotлар устидан жамоатчилик назоратини ҳам олиб боради. Хусусан, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари раҳбарларининг фуқаролар йиғинлари фаолияти соҳасига кирувчи масалалар юзасидан ҳисоботларини эшитиш амалиётининг тобора такомиллашиб бориши, ўз навбатида, ҳудудларда қонун ҳужжатларининг устуворлигини таъминлаш, аҳоли, айниқса, ёшлар ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, энг муҳими, фуқароларнинг турмуш фаровонлигини ошириш тизимини янада такомиллаштиришда алоҳида ўрин тутмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 9 июлдаги "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ходимлари меҳнатини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини қўллаб-қувватлашда алоҳида аҳамият касб этмоқда. Намунали, фуқаролик жамиятига хос лойиҳаларни амалга ошираётган фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкilotларини қўллаб-қувватлаш уларга зарур ёрдам кўрсатиш масалалари мамлакатимизда муваффақиятли амалга оширилаётган бир қатор ижтимоий дастурларда ўз аксини топганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2013 йил 30 сентябрда "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича республика кенгашини ташкил этиш тўғрисида", 2013 йил 7 октябрда "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарорлари қабул қилинди. Ушбу қарорлар билан соҳага оид 15 га яқин низомлар тасдиқланган бўлиб, улар маҳаллаларда маънавий муҳит барқарорлигини, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш, ёшларни она-ватанга ва миллий истиқлол ғоясига садоқат руҳида тарбиялаш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш борасидаги ишларнинг самарадорлигини янада оширишга қўмаклашиш, фуқаролар йиғинларидаги жамоатчилик тузилмалари фаолиятини самарали ташкил этишга қаратилганлиги билан эътиборлидир. Шу жумладан, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича 8 та комиссияси фаолиятига оид тасдиқланган намунавий Низомларнинг амалиётга татбиқ этилиши маҳаллалар ишига кенг жамоатчиликни жалб этишга катта туртки беради.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг соҳага оид қонун ҳужжатлари ижросини таъминлашдаги фаолиятини ўрганиш, уларнинг илғор тажрибасини кенг оммалаштириш мақсадида "Ёнг намунали фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари", "Фуқаролар йиғинларининг энг намунали диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчиси" каби кўрик-танловларнинг анъанавий тарзда ҳар йили ўтказилиши ва унда қарийб барча фуқаролар йиғинларининг иштироки таъминланмоқда.

Шунингдек, маҳалла ёшлари ўртасида спортни, айниқса, болалар спортини ривожлантириш мақсадида ҳамкор ташкilotлар билан биргаликда "Футболимиз келажаги", "Маҳалламиз паҳлавонлари", "Отам, онам ва мен — спортчилар оиласи" каби спорт мусобақалари мунтазам ташкил этилиб келинмоқда.

Ҳар йили маҳаллалар ҳудудларини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, муқаддас қадамжоларни тартибга келтириш мақсадида умумхалқ хайрия ҳашарлари анъанавий тарзда ташкил этилади. Истиқлол йилларида бунёдкорлик ва ташаббускорлик, эзгулик ва шижоат тимсолига, маънавий ҳаётимизнинг узвий қисми сифатида умуммиллий анъанага айланган ушбу тадбирда 18 миллионга яқин фуқаролар, шу жумладан, 10 миллиондан ортиқ ёшлар иштирок этмоқда. Биргина мамлакатимиз мустақиллигининг 22 йиллиги муносабати билан жорий йилнинг 24 — 25 август кунлари ўтказилган умумхалқ хайрия ҳашари кунларида 960 та зиёратгоҳ ва 9 мингдан ортиқ қабристонлар, 33,3 минг гектар майдон ободонлаштирилди, 40 мингга яқин оилаларнинг уй-жойлари таъмирланди, 566 та янги боғ ташкил этилди.

Маҳаллаларда аҳоли бандлигини таъминлашга қўмаклашиш борасида кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Хусусан, оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчиликни қўллаб-қувватлаш мақсадида Фонднинг ҳудудий тузилмалари ҳамда фуқаролар йиғинлари томонидан жорий йилнинг ўтган даврида 9 мингдан ортиқ тарғибот-ташвиқот тадбирлари ўтказилди, маҳаллаларда 41 мингдан ортиқ маиший хизмат кўрсатиш шохобчаларини ташкил этиш, ҳудудларда 112 мингдан зиёд янги иш ўринларини яратишга қўмаклашилди. Айни пайтда, фуқаролар йиғинлари ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини, жумладан, оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчилик фаолиятини ривожлантиришга қўмаклашиш мақсадида маслаҳат марказлари ташкил этилмоқда. Бу борада манфаатдор вазирлик ва идоралар томонидан 2013 йилнинг 24 июнида ушбу марказларнинг намунавий Низоми қабул қилиниб, амалиётга татбиқ этилди.

Концепсияда белгиланган вазифалар ижроси сифатида "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг янги таҳрири қабул қилинди ва 2013 йилнинг 23 апрел куни матбуотда эълон қилинди. Ушбу қонун билан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг аҳолини манзилли ижтимоий қўллаб-қувватлашни амалга оширишда, жамоатчилик назорати соҳасида, хусусий тадбиркорлик, шу жумладан оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчиликни ривожлантириш борасидаги ваколатлари кенгайтирилди.

Аҳолини манзилли ижтимоий қўллаб-қувватлаш борасида қонунга фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг бандликка қўмаклашиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш марказлари билан биргаликда ижтимоий қўллаб-қувватлашга муҳтож кам таъминланган оилалар, ёлғиз кексалар, пенсионерлар ва ногиронларни аниқлаш, фуқароларнинг бандлигига қўмаклашиш, фуқаролар йиғини ҳудудида яшовчи фуқароларни иш билан таъминлаш ҳақидаги меъёрлар киритилди.

Қонунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига жамоатчилик назоратини амалга ошириш бўйича қўшимча ваколатлар бериш билан бир қаторда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш шакллари ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш

органларининг жамоатчилик назоратини амалга ошириш кафолатларини белгиловчи алоҳида модда киритилди.

Маҳаллани хусусий тадбиркорлик, шу жумладан оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчиликни ривожлантириш марказига айлантириш борасида фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларига фуқаролар йиғини ҳудудида хусусий тадбиркорлик, шу жумладан оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчиликни ривожлантиришга қўмаклашиш, тегишли маслаҳат марказларини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилиш бўйича қўшимча ваколатлар берилди. Хусусан, фуқаролар йиғинлари ҳузуридаги маслаҳат марказлари тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилмоқчи бўлган фуқаролар йиғини ҳудудида яшовчилар учун қисқа муддатли курслар ташкил этиб, тадбиркорлик фаолияти субъектлари учун мавжуд имтиёзлар ва преференциялар ҳақида маълумотлар беради, фуқаролар йиғини ҳудудида яшовчиларга тадбиркорлик фаолиятини ташкил этишда ҳар томонлама қўмаклашмоқда.

Концепсияда “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари раислари сайлови тизимини янада такомиллаштириш бўйича оқсоқоллар ва уларнинг маслаҳатчилари энг муносиб фуқаролар ичидан сайланишини, фуқаролар ижтимоий фаоллигини кучайтиришда маҳалланинг аҳамияти ва роли оширилишини таъминлайдиган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш таклиф этилган эди. Концепсиядаги ана шу вазифаларнинг ижроси доирасида 2013 йил 22 апрелда “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳам янги таҳрирда қабул қилинди.

Мазкур Қонуннинг асосий мақсади фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш борасидаги фуқароларнинг ҳуқуқларини тўлароқ таъминлашга қаратилган тегишли ҳуқуқий кафолатларни янада кенгайтиришдан ва бу билан Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида мустаҳкамланган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади”²³⁰– каби меъёрларни ҳаётга тўлиқ жорий этишдан иборат.

Янги таҳрирда қабул қилинган “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги қонунга киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар сайлов тизимини янада демократлаштириш орқали фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини таъминлашга шарт-шароитлар яратиб сайловларни самарали ўтишига ва буларнинг натижаси сифатида фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини энг муносибларини сайлаб олишга хизмат қилмоқда.

4. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришини ривожланишининг концептуал асослари

Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари бажарадиган вазифалар доирасини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисmini босқичма-босқич топириш лозим. Бунда энг муҳими, аҳолининг касб ва ижтимоий таркиби манфаатларини ян ада тўлароқ ифодалаш ва ҳимоя қилишда нодавлат, жамоат тузилмаларининг ҳуқуқ ва мавқеларини ошириш даркор. “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” деган сиёсий қурилиш дастурининг моҳияти ана шунда яққол намоён бўлади. Айнан шундай ёндашув фуқароларнинг ўзларига ўз ҳаёти ва бутун жамият ҳаётини бошқаришда ва ташкил этишда кенг иштирок этиш учун имконият яратади. Бу эса фуқаролик жамияти тамойилларига тўла мос келади²³¹.

Давлатимиз раҳбари томонидан илгари сурилган Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш концепсияси нафақат мамлакатимиздаги ислохотлар учун илмий-амалий асос²³², балки умуман, давлатчилик тараққиётидаги ўзига хос таълимотга айланди дейилса, муболаға бўлмайди. Ушбу концепсиянинг ўзбек халқи маданияти ва умум эътироф этилган демократик қадриятлар уйғунлигида шакллانганлиги мамлакатимизда амалга ошириладиган ислохотларнинг муваффақиятига хизмат қилмоқда. Зеро, ҳар қандай янгиланиш, ҳаттоки либераллаштириш ҳам халқнинг манфаатларига хизмат қилиши лозимлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Дарҳақиқат, Ўзбекистондаги ҳаётий ислохотларнинг назарий жиҳатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Биринчи чақириқ Олий Мажлисининг XIV (1999), Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг II сессияларидаги (2000) ва Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги (2005) маърузаларида яхлит концепсия шаклида баён қилинган бўлса, уларни рўёбга чиқариш масалалари аниқ дастурлар асосида амалга оширилмоқда. Мазкур концепсиялар ғоялари ўзбек халқи маданияти билан умум эътироф этилган қадриятлар уйғунлигини таъминлашга зарур назарий асос бўлмоқда.

Давлат ва жамият қурилиши соҳасида эркинлаштириш, фуқаролик жамиятини шакллантириш юзасидан дастурлар туркуми алоҳида бандда маъқулланди²³³. Булар: “Жамият ҳаётининг барча томонларини ислох қилишнинг ишлаб турган қонунчилик-меъёрий базасини такомиллаштириш ва янгиларини шакллантириш дастури”, “Давлат органларининг функцияларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ва ҳукуматга қарашли бўлмаган жамоат ташкилотларига босқичма-босқич бериш концепсияси”, “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” концепсиясини амалга ошириш чора-тадбирлари, “Суд-ҳуқуқ соҳасини ислох қилишни чуқурлаштириш”, “Еркин ва мустақил оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш” дастурларидир.

Белгиланган дастурларнинг барчаси Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш учун қулай замин яратади. Лекин либерализмнинг ғарбча талқини тарафдорлари ушбу дастурларда хусусий мулкдорлар манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисида ҳеч қандай тадбирлар белгиланмаганлигини айтишлари мумкин. Хусусий мулкчилик Ўзбекистонда ҳам демократик ҳуқуқий давлатнинг асосий омили сифатида эътироф этилиб, уни янада ривожлантириш чора-тадбирлари алоҳида иқтисодий соҳадаги ислохотлар

дастурларида белгиланган. Шунинг учун ҳам кўпчилик ўзбек олимларининг эркинлаштиришга оид фикрларида хусусий мулкчиликни ривожлантириш гоёларига алоҳида эътибор берилмайди.

Давлат ва жамият қурилиши соҳасида эркинлаштириш, фуқаролик жамиятини шакллантириш юзасидан дастурлар туркуми алоҳида бандда маъқулланди²³⁴. Булар: “Жамият ҳаётининг барча томонларини ислоҳ қилишнинг ишлаб турган қонунчилик-меъёрий базасини такомиллаштириш ва янгиларини шакллантириш дастури”, “Давлат органларининг функцияларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ва ҳукуматга қарашли бўлмаган жамоат ташкилотларига босқичма-босқич бериш концепсияси”, “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” концепсиясини амалга ошириш чора-тадбирлари, “Суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш”, “Еркин ва мустақил оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш” дастурларидир.

Белгиланган дастурларнинг барчаси Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш учун қулай замин яратди. Лекин либерализмнинг ғарбча талқини тарафдорлари ушбу дастурларда хусусий мулкдорлар манфаатларини ҳимоя қилиш нўқисига ҳеч қандай тadbирлар белгиланмаганлигини айтишлари мумкин. Хусусий мулкчилик Ўзбекистонда ҳам демократик ҳуқуқий давлатнинг асосий омили сифатида эътироф этилиб, уни янада ривожлантириш чора-тадбирлари алоҳида иқтисодий соҳадаги ислохотлар дастурларида белгиланган. Шунинг учун ҳам кўпчилик ўзбек олимларининг эркинлаштиришга оид фикрларида хусусий мулкчиликни ривожлантириш гоёларига алоҳида эътибор берилмайди.

12-МАВЗУ. ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ВА ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ ОЧИҚЛИГИ.

Режа:

1. Жамоатчилик назоратининг моҳияти
2. Жамоатчилик назорати тизими
3. Жамоатчилик назоратининг субъектлари
4. Жамоатчилик назоратининг шакллари
5. Миллат ва миллатлараро муносабатларга доир тушунчалар.
6. Мустақиллик даврида миллатлараро тотувликнинг таъминланиши.
7. Диний бағрикенглик, виждон эркинлиги ва диний қадриятларнинг фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги ўрни.

1. Миллат ва миллатлараро муносабатларга доир тушунчалар мазмун-моҳияти.

Миллат тушунчаси ва унга турли хил ёндошувлар. Миллат (арабча – халқ) тушунчаси – муайян ҳудудда истиқомат қиладиган, умумий тил, маданият, урф-одат, қадриятлар ва руҳий яқинлик билан фарқланувчи этноижтимоий бирликни англатади. Миллат — тил, маънавият, миллий ўзликни ангаши руҳияти, урф-одатлар, анъаналар ва қадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи иқтисодий алоқалар билан боғланган мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маънавий бойликларни яратувчи кишиларнингетник бирлигидир. Миллат маълум ҳудудда барқарор яшаб, тарихий тараққиёт давомида ривожланиб, кишиларнинг маънавий-руҳий салоҳият ягоналиги асосида шаклланади. У фақатгина “капиталистик жамиятнинг муқаррар маҳсули” эмас, балки инсониятнинг дунёга келиши ва тараққиётининг маҳсулидир. Миллатнинг шаклланиши ва ривожланишида моддий омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлади, аммо улар миллат абадийлигини таъминлашнинг бирдан-бир имконияти эмас. Улар миллат тараққиёти учун фақат зарурий шартлардан биригина ҳисобланади. Миллатнинг абадийлиги, унинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий омили унинг ички маънавий-руҳий салоҳиятидир. Миллатларнинг ички-руҳий салоҳияти, яратувчилик қобилияти, матонати, тинимсиз меҳнати, тadbиркорлиги ва ўзига хослигини ривожлантириш асосида ҳозирги замон сивилизатсияси юзага келган. Мутахассисларнинг фикрича, эр юзида уч минга яқин миллат бўлиб, инсониятнинг ўрта ҳисоб билан 96 ғоизини бирлаштиради. Қолган 4 ғоиз элат ва қабилалардир. Ҳар бир миллат аҳолиси бир неча ўн мингдан бир неча юз миллионгача боради. Миллатлар беш йирик ғуруҳга бўлинади: 1. Буюк миллатлар - аҳоли сони миллиард ва 100 миллиондан ортик, хитойлар, ҳиндлар, америкаликлар, руслар, японлар. 2. Катта миллатлар — аҳоли сони 50-100 миллион оралиғида — инглизлар, французлар, испанлар, олмонлар, турклар, араблар ва б. 3. Йирик миллатлар — аҳоли сони 10-50 миллионгача — ўзбеклар, португаллар, поляклар, эфиоплар ва б. 4. Ўрта миллатлар — 1-10 миллион оралиғида, қирғизлар тожиклар, туркманлар. 5. Кичик миллатлар - бир неча 10 мингдан 1 миллионгача, чеченлар, ингушлар, черкаслар . Жаҳондаги 27 миллат эр юзи аҳолисининг қарийб 75 ғоизини ташкил қилади.

Миллатларнинг сони уларнинг буюклиги ёки гегемонлиги учун асос бўла олмайди. Зеро, барча миллатлар тенг, озод ва эркиндир. Аммо тамаддун тараққиётига ҳисса қўшишга кодир баркамол фарзандлари кўп миллатларгина табиий танланиш асосида этакчига айланишлари мумкин. Ана шу тамойил жаҳон халқлари интилишининг асосини ташкил этади. Мустақилликка эришган юртимизда бутунги кунда кўп сонли миллат вакиллари яшамоқда. Мамлакатимизда бу тамойилга амал қилиниши эса барча миллатларнинг равнақи, гуллаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

«Миллат» мураккаб характерга эга бўлган этник бирлик ҳисобланади. Шунинг учун унга таъриф беришда бутунги кунгача мавжуд бўлган илмий-фалсафий адабиётларда яқдиллик йўқ. Лекин уларни умумлаштирувчи томонлар алоҳида қайд этилади. «Миллат», «миллий», «миллийлик» каби тушунчалар

бизнинг тилимизга араб тилидан VIII асрда, яъни араб халифалиги томонидан Мовароуннахрнинг забт этилиш давридан бошлаб кириб келган. Ушбу тушунчаларнинг негизида «мил» ибораси ётади. «Мил» тушунчаси араб тилида «ўзак», «туб моҳият», «негиз» маъноларини ифодалайди. «Миллат» тушунчаси эса кенг миқёсда қўлланилиб, бир неча маънони беради: 1)дин, диний жамоа; 2)уммат, маълум динга эътиқод қилувчилар жамоаси; 3)халқ, миллат каби маъноларни англатади¹.

Фалсафа қомусий луғатида миллат тушунчасига замонавий таъриф берилади. Жумладан, унда «миллат - бу тил, маънавият, миллий ўзликни англаш, руҳият, урф-одатлар, анъаналар ва кадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи ижтимоий алоқалар билан боғланган мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маънавий бойликларни яратувчи кишиларнинг этник бирлигидир»²³⁵, - дейилган. Шунингдек, бошқа хорижий адабиётларда миллат деганда сиёсий ва этник муносабатларга киришувчи тили, ўз-ўзини англаш фаолиятига эга бўлган халқ тушунилиши таъкидлаб ўтилган²³⁶. Мазкур манбада миллат ҳақидаги концептуал қарашлар К.Дойч (Натсионализм ва ижтимоий коммуникация), э.Гелнер (Натсия ва натсионализм), Б.Андерсон, э.Смит томонидан илгари сурилганлиги ҳам алоҳида қайд этиб ўтилади. Улардаги асосий эътибор миллатнинг турли ўзига хос ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-ҳукукий жиҳатларига қаратилади. Бироқ, уларда миллатнинг шаклланишидаги ижтимоий-маънавий жараёнлар эътибордан четда қолганлигини ҳам кузатишимиз мумкин. Яна бир адабиётда миллат тушунчаси давлат тушунчасига узвий боғлиқлиги, ўз ҳудуди, чегарасига эгаллиги, бошқа миллат вакиллари манфаатларини ҳурмат қилиши қабилар билан ифодаланиши кўрсатиб ўтилган²³⁸.

С.Отамуротов фикрича, “Миллат деб ягона тил, маданият (кенг маънода) миллий ўзликни англаш руҳияти (психологияси ва ҳиссиёти), урф-одатлари ва анъаналариягоналиги асосида маълум ҳудудда яшовчи, иқтисодий алоқалар билан боғланган, ўз давлатига эга бўлган мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маънавий бойликларни ифодаловчи ҳамда яратувчи кишиларнинг этник бирлигига айтилади”³. Келтирилган бу таърифдаги янгилик миллатнинг этномаданий ва миллий муносабатлардаги ўзига хос субъект сифатида намоён бўлишини ифодалашда қўл келади. Яна бир файласуф олим А.Очилдиев «...ҳар қандай миллат муайян ижтимоий-иқтисодий алоқалар тизими билан боғланган этноижтимоий бирликдир»¹ –деган хулосага келади. Дарҳақиқат, миллат тушунчасига этник ва ижтимоий бирлиكنинг уйғунлиги нуқтаи-назардан қаралиши унинг умумилмий асосларини ҳар томонлама ўрганишга имкон беради. Ҳозирги даврда биз, миллат деганда умумий тилда сўзлашиб, бир бутун умумийҳудудда истиқомат қилиб турган, бирга иқтисодий ҳаёт кечирадиган, умумий майдони, маънавийва руҳиймуҳитга эга кишиларнинг тарихий шаклланган барқарор бирлигини тушунамиз.

“Етнос” тушунчаси юнон тилидан олинган бўлиб, унинг этимологик маъноси халқ, қабила, тўда, кишилар гуруҳи деган маъноларни англатади. Сиёсатшунослик фанлари доктори Н.Маманазаров ёзганидек, бу термин (яъни “демос”-О.М.) кишилар гуруҳининг муайян ижтимоий-сиёсий жараёнлардаактив қатнашувикисмини англатса, “етнос”термини муайян жой, яъни ҳудудда яшовчи халқнинг локал гуруҳини англатади. Ҳозирги пайтда “етнос” термини фақатгина илмий доира ва илмий адабиётлардагина қўлланса, “халқ” термини эса, кундаликҳаётнинг барча ижтимоий-сиёсий, маданий, иқтисодий ва маънавий жабҳаларида актив қўлланилади. Шужижатдан ҳам “етнос” ва “халқ”тушунчалари маълум маънодабир-бирига яқин бўлса-да, аммо мазмун ва моҳият жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Тор маънода халқ атамасиел, элат, миллат, аҳоли, халойиқ, оломон, муайян гуруҳ вакиллариини англатади. Халқ сўзи муайян локал ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолига нисбатан ҳам қўлланилади. Масалан, кишлок халқи, шаҳар халқи ва ҳ.к. Касб, муайян машғулот ёки маълум табақага мансуб бўлган кишиларга нисбатан ўқитувчи халқи, савдогар халқи, деҳқон халқи каби сўзлар ишлатилиши учрайди. Замонавийхалқаро ҳуқуқда ҳам халқ атамаси кенг қўлланади. Халқ биринчи марта халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида 1945 йили БМТ Уставида "Халқларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш" тамойилининг мустаҳкамланиши натижасида тан олинган. Ҳозирги вақтда халқаро ҳуқуқда халқлар ҳуқуқи турли конвенсия ва декларацияларда ўз аксини топган. Шу билан бирга, халқаро ҳамжамият томонидан умумий тан олинган ягона "халқ" тушунчаси ҳозирга қадар ишлаб чиқилмаган, фақат халқаро ҳуқуқда эмас, балки этнографик адабиётда ҳам "халқ" тушунчасига оид баҳс-мунозаралар XIX асрдан буён давом этиб келмоқда. Халқ сўзига берилган кўпгина тавсифлардан келиб чиқиб (халқаро ҳуқуқ доктринасида 100 дан ортиқ тавсифлар мавжуд) шундай таърифлаш мумкин: халқ маълум бир давлат фуқароларининг умумий бирлигини англатади. муайян ҳудудда тарихан таркиб топган, бошқа гуруҳлардан ўз тили, руҳий-психологик ҳолати ва маданияти, шунингдек, умумий онги ва номланиши билан фарқ қилувчи сиёсий ёки этноижтимоий бирлик йиғиндиси эса - этносдир.Халқ атамаси гоҳида миллат тушунчасига синоним сифатида ҳам ишлатилади. Ўзбекистон халқининг тарихий шаклланиш жараёни этнотарихий макон билан чамбарчас боғланган бўлиб, ушбу заминда халқ сифатида ривожланиб келаётган этник бирликдир. Дарҳақиқат, тарихий илдизлари мустаҳкам бўлмаган халқ этносиёсий майдонда йирик, қудратли бир давлатчиликни шакллантириб, келажак авлодларга миллий давлатчилик негизларини, осмонўпар маданий ёдгорликларни мерос сифатида қолдира олмас эди. Шу жиҳатдан ҳам ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ва ривожланиш босқичлари ушбу замин билан мустаҳкам боғлиқликда бўлиб, қадимийдир.

Умуман илмий адабиётларда“етнос”тушунчаси ва ҳодисасига ўттизга яқин таърифлар учраса-да, уларда маълум бир яқинлик,муштараклик мавжуд. Яъни, “етнос-бу бир тилда сўзлашувчи, ўзларининг бир хил келиб чиқиши ва муштарак шаклланиш жараёнини тан олувчи, бошқа халқлардан фарқ этувчи қатор урф-одат ва анъаналарга эга бўлган кишилар гуруҳидир.”²⁴⁰ Бизнинг назаримизда этнос деганда инсонларнинг маълум ҳудудда узок муддат биргаликда истиқомат қилиши, умумий тил, маданият ва ўзини ўзи англаш орқали бирлашган кишилар гуруҳи тушунилади. Шунингдек, этнос деганда қабилавий

қариндошлик, ягона маиший маданият (мулоқот тили, эътиқод объекти, кундалик юриш-туриш меъёрлари ҳам шунга қиради), умумий истиқомат маконининг (ландшафтни қамраб олувчи) мавжудлиги ёхуд мавжуд бўлганлиги ҳамда бошқа этносларга нисбатан ўзининг ягоналигини англаш ва қайд қилинган номга эғалик (етноним) асосида шаклланган ижтимоий бирлик ҳам назарда тутилади. Айрим этносларни бир-биридан фарқловчи муҳим белгиси уларнинг ўзига хос маданий хусусиятлари орқали намоён бўлади. Бу хусусиятлар ҳар бир халқнинг тарихий-маданий ривожланиши жараёнида шаклланади ва авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтади. Фанда бу жараён «етник анъаналар» ёхуд «етник ворислик» деб аталади. Бундай анъаналар ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий турмуши ҳамда у яшаётган табиий географик муҳит билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Фақат алоҳида халқлар эмас, балки уларнинг шаклланиш жараёнида иштирок этган қариндош гуруҳлар ҳам этнос деб ҳам аталади.

Этнос, халқ ижтимоий-сиёсий лидерларсиз яшамайди, уларга стратегик мақсад, хатти-ҳаракатларига дастурий моҳият ва йўналиш берувчи этакчилар керак. Бундай фаолиятни «пассионарлик» концепсияси орқали атрофлича ўрганиш мумкин. Унга кўра дунёнинг ягона ахборот-энергетик манзарасида тарихда чуқур из қолдирган «буюк одамлар ва халқлар»нинг фаолияти механизмларини тўғри тушуниш этносни тўлиқ илмий манзарасини ёритишда қўл келади. Чунки кўпинча ижтимоий-тарихийбосқичлар, сиёсий ютуқлар ана шундай лидерларнинг ҳаёти ва ижоди орқали, уларнинг этнос, халқ ҳаётига оптемистик ғояларни олиб киргани ва уларни бирлаштириб, янги ижтимоий бирликка айлантиргани билан ўлчанади. Бу назарияга кўра, этнос, миллат тарихан шаклланган ижтимоий бир бутунлик бўлиб, иқтисодий, ҳудудий, лисоний, маданий, ижтимоий-психологик аспектларнинг яхлитлиги билан характерланади. Унда йирик, буюк шахслар, гуруҳлар муҳим рол ўйнайди. Этнос, миллат ўзининг хусусиятларини, ўзининг ичидан этишиб чиққан ва бошқалар тан оладиган буюк вакиллари орқали намоён қилади. Масалан, ўзбек халқи, миллати бошқа халқлар назарида Имом ал-Бухорий, Амир Темур, Улуғбек, Бобур, Навоий каби буюк инсонлар авлодлари сифатида гавдаланади. Бундан ташқари, халқ, миллат ҳақида гап кетганда, уларни бирлаштириб турадиган менталитет, яшайдиган ҳудуд, улардаги ўзига хос хусусиятлар, инсоният ижтимоий тараққиётида тутган ўрни, тарихий мероси, ахлоқий қадриятлари ва ижтимоий-сиёсий тажрибаси ҳам назарда тутилади. Бизга маълумки, дунёда иккита бир хил одам бўлмаганидек, иккита бир хил миллат ҳам бўлмайди. Шунинг учун уларнинг характерлари, манфаатлари, дунёқарашлари, ички-руҳий олами турлича, бу - аксиома. Бу эса миллатлар мавжуд экан миллатлараро муносабатлардаги муаммолар ҳам сакланиб қолинишидан дарак беради. Миллатнинг ўзига хослиги унинг ички маънавий-руҳий оламини ташкил этувчимиллий эркинлик, ор-номус, кадр-киммат, иззат-нафс, ғурур каби тўғуларда намоён бўлади. Агар уларга ташқаридан ёки бошқа миллатлар томонидан салбий таъсирлар кўрсатилса, миллатлараро, ҳатто, давлатлараро муносабатларда зиддиятли ҳолатлар пайдо бўлади ва улар оғир мусибатларга олиб келиши мумкин.

Этнос, халқ ижтимоий борлиққа муносабатларини ҳуқуқлариорқали ифода этади. Демократик давлатларда айнан Конституция(Асосий Қонун) ва унга таяниб ишлаб чиқиладиган ва қабул қилинадиган қонунлар этноснинг ижтимоий борлиқдагиўрнини, ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб беради. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир”. (7- модда); “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади”; “Давлат органлари вамансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида маъсулдилар”. (2-модда). “Жамият ва давлат сиёсатининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади.” (9-модда). “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.” (12-модда).242 Мазкур моддалардаЎзбекистон халқи ва фуқароларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ҳуқуқлари, ушбу муносабатларнинг асосий принциплари белгилаб берилган. Мазкур ҳуқуқлар этноснинг, миллатнинг узоқ ижтимоий-маданий ривожланиш жараёнида эришган ютуқлари квинтессенциясидир.

Элат деган тушунча арабчадан тилимизга кириб келган. Элат деганда бир тилда сўзлашувчи, ўзига хос маданияти мавжуд бўлган ва маълум ҳудудда яшайдиган ҳамда муайян мақсад асосида бирлашган ва ўз тузилмасига эга бўлган ижтимоий-тарихий бирлик тушунилади. Элат — кишиларнингтил, ҳудуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан тарихан таркиб топган бирлиги. Элатга кўп жиҳатдан бир-бирига яқин қабилалар бирлашади. Қадимда кишиларнинг элат бўлиб, бир ҳудудда яшашлари улар орасида умумий манфаатдорлик, қон-қариндошлик ҳис-туйғуларини кучайтирган. Элатлар, кучли қабилаларнинг кучсиз қабилаларни ўзига бўйсундириши ва улар б-н аралашиб кетиши натижасида ҳам шаклланган. Элат ўз қиёфасини сақлаб қолиши, ривожланиб, миллат даражасига кўтарилиши учун ўз давлатига эга бўлиши керак. Умумий манфаатдорлик ҳисси ва уни ҳимоя қилиш масъулияти дақлатни вужудга келтирган. Нисбатан марказлашган дастлабки давлатлар қадимги Миср, Бобил, Туронда ва бошқа жойларда пайдо бўлган. Сайёрамизнинг бошқа жойларида, жумладан, Ғарбий ва Шарқий эвропада элатлар ўрта асрларда шаклланган. Дунёда бундай жараёнлар давом этаётган мамлакатлар ҳозир ҳам бор. Шунинг учун бўлса керак, жонли сўзлашув тилида миллат ва элатлар деган иборалар ишлатиб турилади. Кўпинча, элат деганда, камсонли, маданий-маърифий, иқтисодий-сиёсий жиҳатдан нисбатан кам ривожланган халқларҳам тушунилади.

Собиқ Иттифокда 1926 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатида 230 дан ортиқ миллат ва элат яшайди, дейилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхатида бу рақам 129 тага тушиб қолган. Демак, 100 дан ортиқ элат, асосан, кам сонли халқлар ўз миллий қиёфаларини йўқотиб, кўп сонли халқнинг миқдорини оширган. Шўровий мафкура “ўз ривожланишига кўра орқада қолган кўпгина элатлар, асосан, кичик элатлар, миллатга айланмаслиги ҳам мумкин. Улар вақт ўтиши билан иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалган бошқа элат ва

миллатлар билан яқиндан алоқа қилишга ўтиши натижасида илғор халқнинг маданияти, тилини ўзлаштиради ва аста-секин ўша миллатнинг таркибига сингиб кетади”, деб уқтирарди. (Бу кўчирма Ўзбек Совет энциклопедиясининг 13-жилдидан келтирилди). Бундан кўринадики, Чор Россиясида XVI асрнинг ўрталаридан бошланган бундай сиёсат шўро даврида ҳам пинҳона давом эттирилди. Шуниси қизиқки, қаердаки миллий уйғониш юз бериб, миллий мустақиллик талаб этилса, шу халқни, шу халқ раҳбарларини сепаратизмда айблаш мустамакачиларга хос усулдир. “Сепаратизм” латинчадан олинган атама ҳисобланиб, ажралиб чиқишга, алоҳида бўлишга интилиш маъносини билдиради. Масалан, бир бутун мамлакатнинг бир вилояти ажралиб чиқишни истаса — бу сепаратизм бўлади, бу ҳаракатнинг тепасида турганларни сепаратчи - айрмачи дейиш мумкин. Бундай интилишларни соғлом фикрли ҳеч бир киши оқламайди ва ёқламайди. Бу мамлакатнинг яхлитлигига раҳна солади, бутун бир халқни пароканда қилади. Лекин тили, дини, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган, ўз ватанига эга бир халқнинг мустақиллигини истаб, ҳукмрон тузум исканжасидан ажралиб чиқиши сепаратизм эмас, балки миллий давлатчиликни тиклаш йўлидир. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ана шу тамойил мазмунига мос келади.

Елат билан яқин маънода диаспора тушунчаси ҳам қўлланилади. Диаспора юнонча диаспора - тарқалиш маъносида бўлиб, маълум бир давлат ҳудудида яшовчи, аммо бошқа бир давлатда ўз давлат тузилмасига эга, маълум бир халқ миллат вакилларининг йиғиндиси (масалан Ўзбекистонда яшовчи рус, украин миллатининг диаспораси). Конституциявий ҳуқуқда «диаспора» тушунчасидан ўз ватандошларига нисбатан давлат сиёсатини юритишда фойдаланилади. Миллатлараро муносабатлар. Ватанпарварлик, космополитизм, миллатчилик. Миллатлараро муносабатлар — бирга ёки айри тарзда яшайдиган ҳар хил миллатлар ўртасида амалга ошадиган турли-туман шакллардаги алоқаларни англатувчи тушунчадир. Маълумки, бугун жаҳонда мавжуд 200дан зиёд мамлакатда икки мингга яқин миллат, элат ва қабила яшайди. Улар 5 ярим мингдан ортиқ тилда сўзлашади. Бу тилларнинг 100 дан кўпроғигина ўз ёзувига эга. Миллатлараро жараёнларнинг энг характерли томони шундаки, инсоният ақл-заковати юксалгани сайин миллатлар ўзаро ассимиляциялашиш томон эмас, балки ўзларининг “мен”ини намоёйиш қилиш, тасдиқлаш сари жадал суръатлар билан ҳаракат қилмоқда. Ҳали жаҳонда мавжуд бирорта миллат, ёки элат ихтиёрий равишда бошқа миллатлар билан қўшилиб кетган эмас, аксинча айрим миллатлар қашшоқликнинг оғир кулфатларини бошидан кечиришга мажбур бўлсалар-да озодлик, эркинлик каби қадриятлардан воз кечмаганлар. Улар озод, мустақил яшаб, ўз урф-одатлари, анъана ва қадриятларини муқаддас билиб, фидойилик кўрсатиб келганлар.

Жамият ривожлангани сари катта аҳамият касб этадиган маънавий қадриятлардан бири - ватанпарварлик туйғусидир. Ватанпарварлик – Ватанининг озодлиги ва ободлиги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, она халқининг ор-номуси, шон-шарафи, бахту саодати учун куч-ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишдек дунёдаги энг муқаддас ва олижаноб фаолиятни англатадиган инсоний ҳис-туйғудир. Ватанпарварлик - она-юртнинг, халқнинг тарихи ва тақдирига чуқур ҳурмат билан қарайдиган, Ватан манфаатлари йўлида фидойилик намуналарини кўрсатишга қодир бўлган шахсларга хос фазилат. Ватанга, халқга бўлган ҳурмат, муҳаббат, ишонч туйғуси муайян умумий манфаатлар, мақсадлар асосида шаклланиб, кишиларнинг қалбидан чуқур ўрин олади, фаолиятига таъсир этади.

Ватанпарварлик бу-юртимизда мавжуд бўлган салоҳият ва бойликларни ишга солиш, улардан оқилона фойдаланиш, ўз куч имкониятимизга, ота-оналаримиздан қолган бебаҳо мерос, миллий урф-одат ва анъаналарига суяниш, қадриятларни тиклаш, бир-биримизга элқадош бўлиш эҳтиёжини ҳар томонлама тушуниб этиш демакдир.

Ҳозирги пайтда ёшларимизда ватанпарварлик туйғусини камол топтириш, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Инсон ўз юртини қандай бўлса шундайлигича севиши, унинг ривожини учун бор имкониятларини ишга солиши лозим. Ватанпарварлик кишиларда асосан уч босқичда намоён бўлади:

- 1) билиш – Ватан тушунчасига хос қадриятларни эгаллаш;
- 2) эътиқод – мазкур қадриятлар тўғрисида олган билимларини эътиқодга айлантириш;
- 3) ҳаракат – бу эътиқодни амалий ишлар орқали намоён этиш.

Тарих ҳақиқати шуни кўрсатадики, томирида миллий ғурур, Ватан ишқи жўш урган одамгина буюк ишларга қодир бўлади. Биз шундай маънавий муҳит яратишимиз керакки, юртимизнинг ҳар бир бурчагида, барча шаҳар ва қишлоқларимиз киёфасида Ватандан фахрланиш ҳисси кўзимизни, қалбимизни яшнатиб турсин. Бу ҳақда гапирар эканмиз, аини вақтда муҳим бир масалага алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон ўзини энг аввало Ўзбекистон фуқароси деб, шундан кейингина муайян бир ҳудуд вакили, айтайлик, хоразмлик, самарқандлик ёки Фарғона водийси фарзанди деб ҳис қилиши лозим. Табиийки, бу ҳолат ҳар биримиз мансуб бўлган «мўъжаз Ватан»нинг, туғилиб ўсган шаҳар ёки қишлоқнинг қадри ва аҳамиятини асло қамайтирмайди. Биз Ватан туйғусини мана шундай яхлит ҳолда, яъни дунёда ягона ўзбек миллати бор, хоразмлик, фарғоналик, сурхондарёлик ўртасида ҳеч қандай миллий фарқ йўқ, уларнинг барчаси ўзбек халқининг фарзанди деб англашимиз, ёш авлодимизни айнан шу руҳда тарбиялашимиз зарур. Шуни эсда тутиш керакки, тарихда бу тушунчанинг ҳаддан ташқари бўрттириб юборилишига доир қарашлар ҳам кенг тарқалган. Бундай қараш космополитизм (юн. космополитес — дунё фуқароси) ғоясида ўз ифодасини топиб, амалда дунё фуқаролигини даъво қилиш, шунингдек, миллий ва давлат суверенитетини рад этиш, турли миллий анъана, маданият ҳамда ватанпарварлик туйғусидан воз кечишни тарғиб қилган. Космополитизм - яъни, қаерда яхши ҳаёт бўлса ўша эрни ватан деб билиш. Бу тамойил инсонда ватан ҳиссини йўқотади, ғурурни ўлдиради. Бу эса ҳар бир жамият учун ҳалокатлидир.

Оммавий ахборот воситалари ҳамда сиёсатчилар тилида миллатчиликнинг кўпинча зўравонлик ишлатиш билан бирга кечадиган “субмиллатчилик”, “микромиллатчилик”, “етномиллатчилик” ва “етнохудудий” сингари радикал ҳаракатларга ўхшатиш таҳлил соҳасини асоссиз торайишига ва энг аввало кундалик ҳаётдаги миллатчиликни тасвирловчи ижтимоий амалиётнинг кенг қирраларини концептуаллаштиришнинг имконсизлигига олиб келмоқда. Бундай ҳолатларда қандайдир бирон мантиқий сабабга ёки изоҳловчи қийматга боғлаб бўлмайдиган мураккаб ва бир маъноли бўлмаган ижтимоий-мафкуравий ҳодиса сифатидаги миллатчиликни назарий қайта мулоҳазадан ўтказиш вазифаси алоҳида долзарблик касб этмоқда. Миллатчилик муаммосини назарий жиҳатдан кўриб чиқиш сиёсийфикрлар ва меъёрий мулоҳазалар билан чамбарчас боғлиқ ва “миллатчилик” борасидаги тадқиқотларни ривожлантириш йўналишини қайта тиклашга уриниш муқаррар равишда тегишли тузилмавий, тарихий ва академик нуқтаи назарларнинг ўзаро алоқаларини генеалогик кўриб чиқиш шаклини олиши лозим. Бу саволга жавоб беришда миллатчилик зиддияларининг қуйидаги уч фарқли жиҳатига эътибор қаратиш лозим:

1.Объектив узоқ тарихга эга бўлмаган(тарих исботлаб турганидек) миллатлар, аммо ўзларини узоқ тарихий тараққиётга эга деб ҳисобловчилар (миллатчилар) ўртасидаги фарқ;

2.Миллатнинг аниқ ва кўп қиррали сотсиомаданий жиҳатлари ва сунъий яратилган маданий жиҳатлар ўртасидаги фарқ;

3.Сиёсий куч ва назарий жиҳатдан пуч миллатчилик ўртасидаги фарқ.

Оккультизм – бу таълимотда муҳим рол ўйнади ва дунёвий мақсадлар йўлида сиёсий позитсиясини белгилаб берди. Ариосопҳи фантазияси келгусида вужудга келадиган элитарлик ва тозаллик, минг йилликнинг олтин миллати мафкурасини шакллантирганига йўналтирилди. Янги замон даври миллий доктринасининг ривожланиши қизиқтирган. Америкалик тарихчилар К. Хаесва Г. Кон, британиялик ғоялар тарихчилари Э. Кедурива К. Миног ҳамда файласуфлар И. Берлин ва Дж. Пламенатс, шунингдек, Австралиялик ғоялар тарихчиси Ю. Каменка мана шу йўналиш вакилларига мансубдир. Ушбу йўналиш вакиллари ишларининг ўзига хос жиҳати буларда Иккинчи жаҳон уруши даврида европача ва осийча тажовузкор миллатчиликни кузатишдан келиб чиқувчи, таҳлилий эмас балки асосан меъёрий аҳамиятга (ғарбий/шимолӣ, фуқаролик/етник, сиёсий/маданий, либерал/авторитар, мақсадга муносиблик/ ҳиссийлик ва ҳ.к.) эга бўлган идеал-типик таққослашларнинг кўплигидир.

Миллатчилик бир томондан, бошқа миллатлар билан турли соҳалардаги ўзаро фойдали муносабатлардан маҳрум қилиб, миллатнинг маънавий қашшоқлашувига сабаб бўлса, иккинчи томондан, жиддий келишмовчиликларга замин яратади. Миллатчилик туйғулари бутун миллатни қамраб олган ва давлат тузилмалари томонидан қўллаб-қувватланган ҳолларда эса у миллатлараро муносабатларнинг таранг ҳолатда сақланишига, ўзаро ишончсизлик туйғуларининг илдиз отишига, мавжуд муаммоларни ҳал этишнинг чўзилиб кетишига ва доимий беқарорлик ҳолатининг сақланиб қолишига сабаб бўлади. Миллатчилик — шахс ёки этнос онгининг ўзига хос ҳолати ва ижтимоий-руҳий жиҳатдан йўналтирилган оқим. Ана шу омиллар замида миллатчилик назарияси, мафкураси ва амалиёти вужудга келади. Шунинг учун ҳар бир муайян ҳолатда миллатчилик тўғрисида сўз юритилар экан, гап маиший турмушдаги миллатчилик ёки миллатчилик мафкураси тўғрисида бораётганини фарқлаш лозим. Маиший турмушдаги миллатчилик миллат пайдо бўлганидан буён Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам мавжуд. Миллатчилик мафкурасининг моҳиятини ўз миллатининг бошқа миллатлардан устунлигини эътироф этиш ва тарғиб қилиш ташкил этади. Шунинг учун босқинчилар миллатчилиги билан мазлумлар миллатчилигини фарқлаш лозим. Мустамлакачилар ва босқинчилар миллатчилиги бошқа халқларни асоратга солиш учун хизмат қилса, мазлум халқлар миллатчилиги уларни озодликка олиб чиқиш учун йўналтирилади. Миллатчилик экспансионизм, изоляционизм, шовинизм, натсизм кўринишларида намоён бўлиши мумкин. Миллатчилик бир мамлакат доирасида турли қарама-қаршиликни келтириб чиқаради, халқаро микёсда эса, турли мамлакатлар халқлари ўртасига нифоқ солади. Халқаро қонунчиликка кўра, миллатчилик инсон ҳуқуқларини чеклаш ва сиёсий жинойят сифатида баҳоланади.

1. Мустақиллик даврида миллатлараро тотувликнинг таъминланиши, миллий–маданий марказларнинг шаклланиши ва ривожланиши.

Ўзбекистон ўзининг кўп асрлик тарихида қадим-қадимдан кўпмиллатли ва кўпконфессияли мамлакат бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, “Турли миллат ва динга мансуб миллионлаб кишилар ўз тақдирларини ва келажакларини Ўзбекистон билан боғлаб, бу қадимий саҳий заминда тинч-тотув яшамокдалар”. Бизга маълумки, кўпмиллатли демократик жамиятда кўпинча миллатлараро муносабатлар давлат сиёсатининг асосий компоненти сифатида намоён бўлади.

Ўзининг таркиби ва мазмуни жиҳатидан хилма-хил халқлар бирлигидан ташкил топган бизнинг жамиятимизда миллатлараро тотувликни сақлашга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Ўзбекистоннинг бойликлари кўп, лекин бизнинг энг катта бойлигимиз, энг катта қадриятимиз, бу – жамиятимизда ҳукм сураётган тинчлик, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликдир²⁴⁶. Шу нуқтаи назардан қараганда, бугунги кундаги яна бир муҳим вазифа мамлакатимизда миллатлараро ва конфессиялараро тотувлик ғоясининг доимий устувор бўлишини таъминлаш билан боғлиқ. Бунда инсонпарвар, адолатли, ҳуқуқий жамият қуришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган мамлакатимиз аҳолиси онгида ҳар бир миллатнинг ўз миллий маданияти борлигини, ҳар бир этнос, этник гуруҳ дунёда ягона эканини, уларга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлиш, зинҳор бирини бошқасидан устун қўйиш мумкин эмаслигини назардан қочирмаслик ниҳоятда муҳим ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти шаклланиб бораётган Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик ва бағрикенгликни таъминлаш ва ривожлантиришда қуйидаги омилларга эътибор қаратиш лозим.

Биринчидан, миллатлараро муносабатларни ижтимоий тараққиёт нуқтаи назаридан ҳал этиш жаҳон халқларининг, айниқса полиетник давлатларнинг глобал муаммолардан биридир. Бошқа давлатларда миллий низоларга, ижтимоий этник тўқнашувларга сабаб бўлиб келади. Собиқ СССР ва сотсиалистик лагернинг тарқалиши билан унинг ўрнида пайдо бўлган мустақил давлатларда, айниқса Югославия, Руминия, Венгрия, Чехословакия, Украина, Қирғизистон, Грузияда миллатлараро тўқнашувлар авж олди. Ҳаттоки, энг ривожланган АҚШдек давлатда ҳам миллий-этник муаммолар мутлақ ҳал этилмаган. Ўз навбатида бугунги кунда глобал ўзгаришлар шаротида юзага келаётган имкониятлардан фойдаланишда турли давлатлар ўртасида кескин тафовутлар ҳам учраб турибди. Мазкур жараён, аввало, қудратли давлатларга ўз геосиёсий манфаатларини қондиришда улкан афзалликларни юзага келтирмоқда. Бундай геосиёсий манфаатлар эса иқтисодий тафовутларнинг кучайишига, нисбатан кам ривожланган давлатларнинг иқтисодий жиҳатдан қудратли мамлакатлар томонидан иқтисодий асоратга солишига омил бўлмоқда. Оқибатда мазкур тенденсиядан норозилик кайфияти миллатлараро муносабатлар совуқлашишига ҳам олиб келмоқда. Ўз навбатида иқтисодий жиҳатдан қудратли миллатларнинг иқтисодий дастаклар ҳамда ОАВ ёрдамида ўз кадриятлар тизимини ўзга миллатлар турмуш тарзига сингдиришга уринаётганлиги, табиий равишда, норозилик кайфиятларининг, мазкур миллат вакилларига нисбатан салбий муносабатнинг шаклланишига замин яратиб бермоқда.

Иккинчидан, бугунги глобал тараққиёт мигратсион жараёнларни кучайишига ҳам олиб келмоқда. Натижада, дунё давлатлари тобора кўпмиллатли характер касб этиб бормоқда. Мазкур тенденсия, ўз навбатида, жамиятдаги ижтимоий муносабатлар тизими мураккаблашувига, миллий муносабатларда янгидан янги муаммоларнинг юзага чиқишига олиб келмоқда. Шунингдек, муайян мамлакатларда чет элликларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетишига қарши титул миллатларда ўз устунлигини сақлаб қолиш учун фавқулудда чоралар қўллаш даъватлари, миллатчилик кайфиятларини кучайиши кузатилмоқда. Яъни, глобал этник муносабатлар тизимидаги уйғунлашув «бир хил одатлар, умумий принциплар бўйича яшаш, умумий кадриятларга асосланиш, бир хил анъаналарга ва ахлоқ нормаларига бўйсуниб, қондаларни бирхиллаштиришга интилиш» муайян миллатларнинг миллий турмуш тарзи, миллий маънавиятларининг эмирилишига олиб келмоқда. Ушбу вазиятда миллий ўзликни сақлаш инстинкти, кўп ҳолларда, миллий маҳдудликка, ўзга кадриятлар тизимини ёппасига, кўр-кўрона инкор этилишига ёки миллий нигилизм кучайишига ҳам сабаб бўлмоқда.

Учинчидан, миллатлараро муносабатларда ўзаро тотувлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш мамлакатимизнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиётига хизмат қиладиган ғоят муҳим омилдир. Зеро, жамият томонидан унинг парчаланиши ва беқарорлашуви учун кучли омил сифатида юзага келадиган миллатлараро манфаатларнинг тўқнашувига олиб келади. Миллатлараро муносабатлардаги ўзаро тенглик, самимийликка асосланган тотувлик ва диний конфессиялар ўртасидаги бағрикенглик тараққиётимизнинг муҳим омилларидан бири эканлиги халқимиз онги ва қарашларида шаклланган ҳамда ҳаётимизнинг реал амалиётига айланаётган бир шароитда давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг имкониятларидан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Тўртинчидан, XX аср охиридаги собиқ Совет тузумининг миллий масала бўйича олиб борган сиёсатидаги хатоликлар, миллий манфаатлар борасидаги ноҳақликлар оқибатида юзага келган парокандалик, турли Республикалар сингари мамлакатимизда ҳам содир бўлаётган эди. Лекин, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов бошчилигидаги ҳукумат раҳбарияти олиб борган оқилона сиёсат оқибатида тоғли Қорабўғ, Грузия сингарихудудларда содир бўлган воқеалар Ўзбекистонда бўлиб ўтмади. Бугунги кунда Ўзбекистонда 130 дан зиёд миллат ва элат яшайди. Булар эса биргаликда Ўзбекистон халқини ташкил этади. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш йўлида бораётган эканмиз, миллатлар орасида тотувликни мақсадли йўлга қўйишимиз даркор.

Бешинчидан, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда яшовчи халқлар, миллатлар ва элатларда ўзлигини англаш, ўзининг этномаданиятини ривожлантириш, жаҳон халқлари билан интегралсияга киришиб яшаш имконияти пайдо бўлди.

Ўзбекистонда миллий давлатчиликни ривожлантириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш борасида чуқур ижтимоий ислохотлар амалга оширилмоқда. Қисқа вақт ичида мамлакатда миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлаш, миллий ўзликни англашни ривожлантириш учун соғлом сиёсий муҳит шаклланди.

Қуйидаги фикрларда биз бу ўзликнинг айрим муҳим жиҳатларини ёки бошқача айтганда, миллатлараро тотувлик ғоясининг тарихий илдизларини қисқа кўрсатиб ўтамиз, яъни:

а) Марказий Осиё ҳудудида азалдан истиқомат қилиб келаётган барча миллат ва элатлар бир неча минг йиллар давомида асосан битта давлат миқёсида ёнма-ён туриб ва биргаликда ҳаёт учун курашиб келган;

б) уларни фақат узок йўллар ва йўл азоблари ажратиб турган бўлсада, бироқ уларнинг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий алоқалари ва бир-бирига бўлган турли хилдаги ўзаро ижобий таъсирлари тинимсиз давом этган;

в) бу халқлар минг-минг йиллар давомида умумий босқинчилар томонидан уларга ўтказилган ситам ва азоб-уқубатларни биргаликда баҳам кўрган, биргаликда курашиб озодликка эришишга муваффақ бўлганлар;

г) Марказий Осиёда жойлашган республикаларнинг ҳар биридаги кўпдан-кўп ёки деярли барча қишлоқ ва шаҳарларида турли миллат ва элат вакиллари бир-бирлари билан ён қўшни ва жон қўшни, бир жон ва бир тан бўлиб қудо-анда, тоғали-жиан, ёру биродар ва бошқа турдаги яқинликлар ўрнатилгани ҳолда яшаб келганлар.

Қадимдан бери Марказий Осиё ҳудудида яшаб келаётган барча миллат ва элатларнинг маданий-маънавий бирлиги ниҳоятда мустаҳкам ва унинг тарихий томирлари ўта чуқурдир. Бу бирлик шу қадар бой мазмунга эгаки, уни тўлалигича кўрсатиш учун, бир нечта китоблар ёзишга тўғри келади. Биз бу бирлиكنинг энг умумий ва муҳим томонларига эътибор берамиз.

Юқорида кўрсатилган миллат ва элатларнинг бирлиги қуйидагиларда ўз ифодасини топган, яъни:

-бир қисми қон-қариндош бўлиб кетганлигида;

-тиллари бир-бири ҳисобига бойиб бориб жуда ҳам яқинлашиб борганлигида;

-урф-одатлари, удумлари, маросимлари, таомиллари, юриш-туришлари, ҳаёт тарзи ва бошқалари ҳам жуда ўхшаш бўлиб кетганлигида. Шу туфайли айтиш мумкинки, улар учун Ўзбекистон нафақат ҳудудий, иқтисодий ва сиёсий маънодаги Ватан, балки уларнинг умумий урф-одатлари, анъаналари, маросим ва удумлари ватани ҳамдир (бу-етно-маънавий ва мафқуравий бирликлардир);

-доимо асосан бир хил диний эътиқодга эга бўлганлигида;

-турли хилдаги яқинликлари - қўни-қўшничилиги, қудо-андалиги, бир жойда фаолият кечириши, бир-бирларининг тилларини ўзлаштириб олганлиги ва ташқи кўринишга эга бўлиши ҳамда бошқалар, сўз билан ифодалаб бўлмайдиган кўп миллатли ижтимоий гўзаллик ва юксак инсонийлик муҳити шаклланганлигида.

Собиқ Советлар давлати даврида миллатлараро тотувлик ғояси интернационализм тушунчаси билан алмаштирилиб, миллатлараро муносабатлар совет ва марксистик идеологияси нуқтаи назаридан, ҳукмрон миллат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, тушунтирилар эди. Бу давлатдаги барча миллат ва элатларнинг бирлиги ва тотувлиги «совет халқи» деган ном билан номланиб, унинг мазмунида ҳеч қандай миллий маъно, ўзлик мавжуд бўлмаган.

Фахр билан таъкидлашимиз керакки, ҳозир диёримизда миллатлараро тотувлик ғояси миллий истиқлол ғоясининг асосий ғояларидан бири сифатида давлатимиз томонидан қўллаб-қувватланмоқда, ижтимоий ҳаётимизнинг барча жабҳаларида тўлақонли амал қилиши учун керакли бўлган қонун-қоидалар қабул қилинмоқда ва ҳоказо.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозимки, жаҳон миқёсида мафқуравий зиддиятлар кескинлашиб, таҳдидлар кучайиб бораётган бир даврда Ватанимизда бу ғоянинг узул-кесил амал қилиб бориши барчага ҳам маъқул бўлмоқда, деб бўлмайди. Баъзи бир ғанимларимиз, миллатлараро тотувлик ғояси Ватанимиз равнақ топишининг энг муҳим омилларидан бири эканлигини жуда яхши билади ва шунинг учун ҳам улар қандай бўлмасин, жамиятимиздаги миллатлараро муносабатларни бузишга ва уларнинг ўртасига раҳна солишга минг бор уринмоқдалар. Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг фикрига кўра «...ғанимларимизнинг асосий нияти – Ўзбекистонда ҳукм сураётган тинчлик ва осойишталикни, жамиятимиздаги бунёдкорлик муҳитини, бугун биз барпо этаётган фаравон ва осуда ҳаётни бузиш, тобора кучга кираётган давлатимизни ағдариш, танлаган йўлимиздан қайтаришдир».

Хулоса сифатида шуни айтишимиз ўринлики, миллатлараро тотувлик ғояси шўролар тузуми даврида айtilган қуруқ баландпарвоз гапдек бўлмасдан, балки бугунги кунда халқимизни, юртимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элатларни ягона мақсад сари янада бирлаштирувчи ва жипслаштирувчи, жамиятнинг тинчлиги ва осойишталигини мустаҳкамловчи, барчанинг фаолиятига онглилик ва мақсадга мувофиқлик киритувчи моддий ва маънавий кучга айланиб бормоқда.

Мустақиллик даврида миллий миллий – маданий марказларининг шаклланиши ва ривожланиши. Ўзбекистон полиетник давлатлар қаторига киради. Асрлар давомида бу эрда ўзбеклар билан ёнма-ён тожиклар, қорақалпоқлар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар ва бошқа кўпгина халқларнинг вакиллари аҳил ва иноқ яшаб келишган. Шуни айтиш мумкинки, мамлакатимизнинг кўпмиллатлилигига халқимизнинг очиққўнгиллиги ва меҳмондўстлиги ҳам сабаб бўлган. Бу минтақадан ўтган Буюк Ипак йўли эса иқтисодий, маданий ва маънавий алоқаларнинг кенгайишига хизмат қилган. Шу ўринда айрим далилларга мурожаат қиламиз:

1897 йилда республикаимизнинг ҳозирги ҳудудида 70 миллат вакили яшаган. 1927 йилга келиб 90 миллат ва элат вакили истиқомат қилган. 1959 йилда 113 миллат вакили рўйхатга олинган. Бугун эса 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бор.

Мамлакатимизда ана шунга асосан Ўзбекистонда яшовчи муайян бир миллат вакиллариининг миллий маданий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи жамоат ташкилотлар - Миллий-маданий марказларфаолияти йўлга қўйилган. Ҳозирги кунда юртимизда 140 дан зиёд миллий маданий марказлар фаолият юритмоқда. Президентимиз ташаббуси билан мазкур марказлар фаолиятини мувофиқлаштириш, уларга амалий ва услубий ёрдам кўрсатиш мақсадида 1992 йил январда Республика “Байналмилал маданиятлар маркази” ташкил этилган. У жамиятимиздаги тинчлик ва осойишталик, миллатлараро тотувликни янада мустаҳкамлаш, миллий ва умумбашарий анъаналарни равнақ топтириш, уларнинг мазмун-моҳиятини кенг тарғиб қилишга баҳоли қудрат ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда. Ташкил этилаётган кўплаб тадбирлар, концерт дастурлари, кечалар, фестиваллар, кўрик-танловлар, конференциялар шулар жумласидандир. Масалан, “Ўзбекистон — умумий уйимиз”, “Ватан ягонадир, Ватан биттадир”, “Қудратимиз — бирлик ва ҳамжихатликда” каби шиорлар остидаги фестиваллар кўп миллатли аҳолиимизнинг чинакам дўстлик байрамига айланиб улгурган, десак, муболага қилмаган бўламиз. Ҳар йили миллий айёмларимиз ҳам марказимиз бошчилигида миллий маданий марказлар билан биргаликда муносиб

нишонланмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинган санага бағишлаб ҳамда Халқаро бағрикенглик куни муносабати билан илмий-амалий конференциялар, учрашувлар ўтказиш йўлга қўйилган. Булар сирасига миллий маданият кунлари, декадалари, миллий байрамларни ҳам қиритиш мумкин.

Миллий-маданий марказлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг жамоат ташкилотлари тўғрисидаги амалдаги қонунларига ҳамда ўз низомига асосланган ҳолда фаолият кўрсатади. Миллий-маданий марказларм. муайян миллатга хос бўлган миллий маданият, тил, урф-одат, анъана ва таомилларни ўрганиш, сақлаб қолиш ва ривожлантиришдан манфаатдор бўлган Ўзбекистон фуқароларини ихтиёрий равишда бирлаштиради. Ўзбекистон Республикасининг "Нодавлат ва нотижорат ташкилотлар тўғрисида"ги қонуни (1999й. 14 апрел)га асосланган ҳолда тузилади. Низоми тегишли адлия ташкилотлари (Адлия вазирлиги ёки вилоят ва шаҳар адлия идоралари) томонидан рўйхатга олинади. Ўз фаолиятини бевосита ёки жамоалардаги бўлимлари орқали Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширади.

Ўзбекистон раҳбарияти аҳолининг кўпмиллатлилигини ҳисобга олиб, мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратмоқда. Давлатимиз миллий сиёсатининг асосий йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида баён этилган. Миллий сиёсат қуйидаги тамойилларга асосланади:

- Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратди;

- Миллатидан қатъий назар фуқароларнинг қонун олдида тенглиги;

- Давлат ва жамият бошқарувининг барча бўғинларида этник ўзига хосликларни ҳисобга олиш;

- Миллатчиликнинг ҳар қандай кўринишларига нисбатан муросасизлик;

- Ижтимоий ва сиёсий ҳаётда барча миллат ва элат вакилларининг ҳар томонлама иштирокини таъминлаш;

- Республикада ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қиладиган партиялар ва жамоат бирлашмалари тузилиши ҳамда уларнинг фаолияти тақиқланган.

Дастлабки Миллий-маданий марказлар корейслар, қозоқлар, яҳудийлар, арманлар томонидан республика вилоятларида 1989 йилда тузилган. Бу марказларнинг чинакам ривожланиши ва равақ топиши Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин бошланди. Ўзбекистон мустақиллиги муносабати билан уларнинг самарали фаолият қурсатиши учун кенг имкониятлар яратилди. Натижада Миллий-маданий марказлар сони йил сайин ортиб борди. Агар 1992 йил 10 та Миллий-маданий марказлар иш олиб борган бўлса, 1995 йилда уларнинг сони 72 тага, 2003 йилга келиб эса 135 тага этди. Улар республика маданий марказлари, вилоят, шаҳар, туман маданий марказларидан иборат.

Республикада ҳозирги пайтда қатор миллатлар вакилларитомонидан тузилган 150 га яқин миллий маданий марказ (МММ) фаолият олиб бормоқда. Таъкидлаб ўтиш ўринлики, бугун Ўзбекистон телевидение ва радиосида 10 тилда (ўзбек, қорақалпоқ, рус, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман, татар, уйғур, озарбайжон) кўрсатув ва эшиттиришлар олиб борилади. Газеталар 10 тилда (ўзбек, қорақалпоқ, рус, қозоқ, қирғиз, корейс, тожик, туркман, украин, инглиз), журналлар эса 8 тилда (ўзбек, қорақалпоқ, рус, инглиз, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман) босилади. Ўрта ва олий таълим 7 тилда: ўзбек, қорақалпоқ, рус, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман тилларида амалга оширилади.

Ўзбекистон қаби полиетник мамлакатда турли миллатлар вакиллари манфаатларини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш тараққиётнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади. Зеро, миллатнинг истиқболи бошқа халқлар ва мамлакатларнинг тараққиёти, халқаро майдондаги вазият ва имкониятлар билан ҳам боғлиқдир. Ўзбекистон Республикасида яшовчи турли миллат вакилларини республика ижтимоий, маънавий маърифий ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаш миллий-маданий марказлар фаолиятининг муҳим йўналишларидан биридир. Шунингдек, хорижий мамлакатлардаги турдош ташкилотлар ҳамда тарихий ватанлари билан дўстлик, ҳамкорлик, маданий-маърифий алоқалар ўрнатиш ва ҳамдўстлик алоқаларини ривожлантириш, Республика байналмилал маданият маркази, манфаатдор вазирликлар, идоралар, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамда ижодий уюшмалар билан ҳамкорликда мамлакатимизда фуқаролар ҳамжиҳатлиги ва миллатлараро тотувликни мустаҳкамлашга кўмаклашиш марказининг асосий вазифалари бўлиб ҳисобланади. Низомда белгиланган мақсад ва вазифаларга эришишда марказлар қуйидаги фаолият турларини амалга оширади: мусика ва театр студияларини, она тили, тарих, ёзув, адабиёт, халқ оғзаки ижоди, театр ва рассомчилик санъати, миллий урф-одатлар ва ҳунармандчилик, миллий спорт ва ўйинлар турларини ўрганиш бўйича ўқув гуруҳлари ва яқшанба мактабларини амалдаги қонунчиликка мувофиқ тузади; миллий маданият, миллий тил; миллий санъат турлари ва миллий урф-одатларни ўрганиш ва тарғиб қилиш мақсадларида семинарлар, конференциялар, давра суҳбатлари, фестиваллар ва учрашувларни; хор ва бадиий жамоаларни ташкил этади. Миллий-маданий марказлар фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 январ қарори билан ташкил этилган Республика байналмилал маданият маркази мувофиқлаштиради.

Миллатлараро тотувлик - умумбашарий қадрият. Эр юзидаги 1600 дан ортиқ миллатдан бор-йўғи 200 га яқини ўз давлатчилигига эга, ҳолос. Бундай шароитда бутун дунёда миллатлараро тотувликни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мунтазам ўрганиб бориш, сиёсий-ижтимоий ҳаётда буни доимо эътиборга олиш зарур. Жаҳон тажрибаси миллатлараро тотувликни таъминлашга бир ёклама, юзаки ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқаришини кўрсатди. Хусусан,

давлатга ўз номини берган (титул) миллат билан ўша жойда яшайдиган бошқа миллат ва элат вакиллари орасидаги муносабатлар жиддий эътиборни талаб қилади. Акс ҳолда, жамият ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин. Бу масала бизнинг мамлакатимиз учун ҳам жуда муҳим. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан қўллаб-қўлланган миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар ўртасида асрлар давомида миллий низолаб бўлмагани халқимизнинг азалий бағрикенглигини кўрсатади. Миллатлараро муносабатларда уйғунлик вужудга келган мамлакатларда қўп миллатлилик жамиятнинг сиёсий-иқтисодий ривожланишига самарали таъсир этади. Мамлакатимиз Конституциясида, «Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади»,— деб таъкидланиши, «Фуқаролар сайлов ҳуқуқдорининг қафолатлари тўғрисида»ги Қонунда эса барча фуқароларга ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкый мавқеи, ирқийва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқининг берилиши белгилаб қўйилганлиги ана шу бағрикенгликнинг замонавий сиёсий-ҳуқуқий ифодасидир.

«Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратди». Конституциямизда белгилаб қўйилган ушбу қоида ҳам ҳаётда ўзининг амалий ифодасини топмоқда. Республикамизда миллий-маданий эҳтиёжларни қондиришнинг муҳим механизмига айланган 120 га яқин миллий-маданий марказ фаолият кўрсатаётгани фикримизнинг далилидир. Бундан буён ҳам қўлга киритилган ютуқларни янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда яшаб келаётган миллатларни ўзаро ҳамжиҳатлик руҳида тарбиялаш миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан биридир.

Жамиятда миллатлараро тотувлик барқарор бўлишини таъминлаш йўлидаги амалий ишлар маънавий-руҳий жараёнларда ҳам ўз ифодасини топмоқда. Ушбу жараёнга хос хусусиятларга тўхталишдан олдин методологик аҳамиятга эга бир масалага диққатни қаратиш лозим. Маълумки, оммавий ахборот воситаларида ҳам, илмий адабиётларда ҳам бошқа мамлакатларда яшовчи турли миллат ва элат вакиллари ўз миллий давлатларига бўлган муносабатларини ифодалаш учун аксарият ҳолларда «етник ватан» ёки «тарихий ватан» тушунчалари ишлатиб келинмоқда. Бу тушунчаларнинг тўғрилигини инкор этмаган ҳолда, уларни ўринсиз қўллаш ҳоллари ҳам мавжудлигини таъкидлаш зарур. Масалан, юртимизда истиқомат қилувчи тожиклар учун Тожикистон, қирғизлар учун Қирғизистон, қozoқлар учун Қozoғистон, туркманлар учун Туркменистон ҳеч қачон этник ёки тарихий Ватан бўла олмайди. Бизнингча, «етник ватан» ва «тарихий Ватан» тушунчалари деярли бир хил мазмунга эга бўлиб, халқнинг тарихан этник бирлик сифатида шаклланган ҳудудини англатади. Номлари зикр қилинган миллатларнинг бир қисми эса тарихан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаб келган ва бугунги кунда қўшни давлатларга ном бериб сиёсий жиҳатдан уюшган қисми билан боғлиқ ҳолда ягона этнос сифатида ривож топган. Демак, улар тарихан шу ҳудудда яшаб, этноснинг бир қисми сифатида шаклланганлар. Шундай экан, юқоридагига ўхшаш каби ҳолатларни ифодалаш учун «етносиёсий ватан» тушунчасини ишлатиш ўринлидир. Зеро, диаспора вакиллари у ёки бу мамлакатга бўлган кизиқиш ва интилишлари ушбу ҳудудда этноснинг катта ёки асосий қисми яшаётгани билан эмас, балки уларнинг муайян давлат бирлигига уюшгани билан белгиланади. Кишиларнинг этник (тарихий) Ватанига интилишлари ҳам аксарият ҳолларда айнан миллий давлатчиликнинг мавжудлиги ва шундан келиб чиқадиган имкониятларнинг кенглиги билан боғлиқ бўлади.

Мамлакатимизга татбиқан олинганда эса, этник(тарихий) Ватани қаерда бўлишидан қатъи назар, фуқароларимизда «Ўзбекистон – ягона Ватан» деган туйғу қарор топганини бугунги кунда кечаётган маънавий-руҳий жараёнларнинг асосий хусусияти сифатида қайд этиш лозим.

2. Диний бағрикенглик, виждон эркинлиги ва диний кадрларнинг фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги ўрни

Диний бағрикенглик бизнинг дунёмиздаги турли бой маданиятларни, ўзини ифодалашнинг ва инсоннинг алоҳидалигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини ҳурмат қилиш ва тўғри тушунишни англатади. Уни билим, самимият, очиқ мулоқот ҳамда ҳурфикр, виждон ва эътиқод вужудга келтиради. Ўзбекистоннинг жўғрофий жиҳатдан муҳим савдо йўллари чорраҳасида жойлашгани, қўллаб-қўлланган давлатлар билан иқтисодий, маданий ҳамкорлик қилиб келгани эрли халқнинг диний ва маданий ҳаётига катта таъсир кўрсатган ва ўзига хос турмуш тарзини шакллантиришда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилган. Миллати ва диний қарашларидан қатъий назар, инсонни ардоқлаш ва ўзгаларни қадрлаш, катталарга ҳурмат ва бошқаларни иззат қилиш каби туйғулар халқимизнинг нафақат маънавий-маърифий, балки диний бағрикенглигининг маънавий асосини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида виждон эркинлигига доир моддалар ҳамда “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонуннинг мазмун-моҳиятини ҳар бир фуқаро, айниқса, бошқарув тизимида ишлаётган барча кишилар ҳамда руҳонийлар билиб олишлари, унга қатъий амал қилишлари ижтимоий заруратдир.

Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддасида “Ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди” дейилган. Демак, фуқаролар ўз виждони амр қилган хоҳлаган динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликлари мумкин. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунга биноан, ҳозир Ўзбекистонда 16 та диний конфессия, жумладан ислом, христиан, яҳудийлик ва бошқа динлар вакиллари ахил-иноқ, тинч-тотув яшаб, ўзларининг диний эътиқод амалларини эркин адо этиб келмоқдалар. Республикада 2250 дан ортиқ диний ташкилот, шу жумладан, Ўзбекистон мусулмонлари идораси, рус православ черкови, Тошкент ва Ўрта Осиё, эвангел

христиан баптистлар черковлари иттифоқи, Рим католик черкови, тўлиқ инжил христианлар маркази, Ўзбекистон библия жамияти, 2000 га яқин масжид, 163 та христиан черкови, 7 та яҳудийлар жамоаси, 7 та бахонийлар жамоаси, 2 та кришнани англаш жамияти ва 13 диний ўқув юрти, (1 та ислом маъҳади, 10 мадраса ва 1 православ ва 1 та тўлиқ инжил христиан семинарияси) давлат рўйхатидан ўтган.

Ўзбекистонни халқаро ҳамжамият томонидан эътироф этилиши 2007 йилда Ислом Конференцияси ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича муассаси (ИСЕССО) томонидан 2007 йилда Тошкент шаҳрини ислом маданияти пойтахти деб элон қилинишида айниқса яққолроқ намоён бўлди.

Мустақилликнинг илк даврларидан бошлаб юртимизда динлараро тинчлик ва тотувликни мустаҳкамлаш бўйича катта ишлар амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонун қабул қилиниб, диний бағрикенглик фуқаролар тотувлигининг муҳим омилларидан бирига айланди. Мустақиллик йилларида дин мавзuida қатор симпозиумлар, чунончи, муҳим саналар, бутун дунёга машҳур мутафаккир алломаларимизнинг юбилейларига бағишланган тадбирлар ўтказилди.

Ислом динининг бой меросини чуқур ўрганиш мақсадида 1995 йил Тошкентда Ислом тадқиқотлари халқаро маркази ташкил этилди. 1999 йил апрелида Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг “Тошкент ислом университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. 2007 йилда таълим, фан ва маданият соҳасидаги халқаро Айсеско ташкилоти томонидан Тошкент шаҳри Ислом маданияти пойтахти, деган юксак номга сазовор бўлди. Тошкент шаҳридаги Хазрати имом мажмуаси, Тошкент ислом университетида қисқа вақт давомида амалга оширилганишлар яна бир қарра ўзбек халқининг бунёдкорлик салоҳиятини бутун дунёга намоён этди.

Маълумки, дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзотнинг юксак идеаллар, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир. Айниқса, кўп асрлар мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маънавиятимиз ва турмуш тарзимиз, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримиз, инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, меҳр-шафқат сингари халқимизга мансуб бўлган фазилатларни безавол саклашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келмоқда.

Мустақиллик йилларида республикамызда Қуръон (уч марта), Қадимги Аҳднинг 16 китоби ва Янги Аҳд тўлалигича ўзбек тилига ўгирилиб, нашр этилди.

2004 йил 21 декабр куни Ўзбекистон мусулмонлари идорасида Республика Кўрлар жамияти билан ҳамкорликда тайёрланган Брайл ёзувидаги Қуръони қарим китоби тақдирот маросими ўтказилди. Ўзбекистон мазкур хайрли амалиётни амалга оширган жаҳоннинг учинчи мамлакати бўлди. Бугунги кунда мамлакатимизда 24 мингга яқин кўзи ожизлар истиқомат қилмоқда. Эндиликда махсус мактаб-интернатлар, кутубхоналар ҳамда барча истак билдирганлар мазкур Қуръондан фойдаланишлари мумкин.

Виждон эркинлиги – фуқароларнинг истаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқидир. Виждон эркинлиги ҳуқуқи БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан 1981 йил 25 ноябрда қабул қилинган 36-55-сон Резолюциясида белгиланган инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддасида: “Ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”, деб қайд этилган.

Виждон эркинлиги демократиянинг ажралмас таркибий қисмидир; у фуқароларнинг динга муносабатларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлиги, барча диний конфессияларнинг қонун олдида тенглиги, динга эътиқод қилиш ёки қилмасликка нисбатан ҳеч қандай мажбурият йўқлиги, диний идора ишларига давлатнинг аралашмаслиги, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланиш мумкин эмаслигини ифода этади. Виждон эркинлиги диндорларнинг диний ҳис-туйғуларини ҳақоратламаган ҳолда диний мутаассиблик, жаҳолатпарастлик, даъват ва низога, экстремизмга, қонуний давлатга қарши диний партия, жамоа, уюшма, ҳаракат ва жамғармалар тузилишига қарши ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш эркинлигини ҳам қафолатлайди. Мазкур қонуннинг 1- ва 4-моддалари фуқаролар ўзларининг динга бўлган муносабатини эркин белгилаш, маросим ва удулларни бажариш ҳамда қонун олдида барчанинг динга бўлган муносабатларидан қатъи назар тенглигига қафолат беради. Ўзбекистонда дин ва диний ташкилотлар давлатдан ажратилган, шунингдек, қуч ишлатишни тарғибот қилиш, миллатлар ва диний ташкилотлар орасига низо солиш учун диндан фойдаланиш ва конституциявий тузум асосларига қаратилган ҳаракатлар ман этилади. Расмий (қонуний) мақомга эга диний ташкилотларнинг динни тарғиб этишда ОАВ ва матбуотдан фойдаланиш эркинлиги ҳам қонун доирасида қафолатланади. Масалан, Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси ўз газета ва журналларига, нашриёт ва кутубхонасига эга бўлиб, уларни тарқатишда алоқа муассасаларидан бемалол фойдаланмоқда. Ҳозирги даврда мамлакатимизда 16 та диний конфессия – уюшма мавжуд бўлиб, буларнинг энг йириклари ислом, православ ва яҳудийликдир. Улар ихтиёрида масжидлар, мадрасалар, синагогалар, черковлар, журнал ва газеталар бор.

Бугун Ўзбекистон мусулмонлариданмиглаб фуқаролар ҳаж зиёратига, умра сафарига бемалол бориб келмоқдалар. Барча фуқаролар учун Виждон эркинлиги талаблари ва тамойилларини амалга ошириш имкони тўла таъминланиб, у жамиятимиз маънавий ҳаётининг таркибий қисмига айланган. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар масаласи ижтимоий ҳаётда муҳим ва мураккаб масала бўлиб, унинг замирида шахснинг ҳуқуқи, демократия, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий тушунчалар туради. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Сўзда эмас, амалда ҳар бир кишининг виждон эркинлигини, эътиқод эркинлигини таъминлашимиз керак. Биз одамларнинг маънавий

тарбиясини ўйлаб, тинчлик ва хайрли ишларни кўзлаб ҳаракат қилаётган ҳар бир кишини қўллаб-қувватлаймиз, улар билан ҳамкорлик қиламиз”. БМТ Низомидан тортиб, барча халқаро ҳужжат ва шартномаларда, ҳамма мамлакатларнинг Конституцияси ва қонунларида виждон эркинлиги масаласи ўз ифодасини топган. Ўзбекистон давлатининг дин соҳасидаги сиёсати ана шу декларатсиянинг асосий тамойилларига мос тушади. Дунёвий давлатимизнинг дин соҳасидаги сиёсати турли дунёқараш, эътиқодда бўлган кишилар ўртасидаги, давлат билан дин, диний ташкилотлар билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг амалда ҳуқуқий таъминланишини назарда тутди. Давлат қонунларида диний эътиқод ҳар кимнинг ҳусусий иши деб белгиланган. Айни вақтда “Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди” (61-модда). Асосий қонунимиз Ўзбекистон фуқаросини миллати, ирқи, жинси ва динидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли деб билади, шунингдек, ўз эътиқодини эркин намоеън этиш, ибодат қилиш, урф-одатлар ва миллий анъаналарини давом эттириш ва уларни ҳурмат қилишни кафолатлайди. Конституцияда белгиланган ушбу қоидалар 1998 йилда ЎзР Олий Мажлисининг 11-сессиясида қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги (янги таҳрир) Қонунда янада кенгрок ифодасини топди. Ушбу қонуний ҳужжатларда белгиланган қоидалар дунёвий демократик давлатнинг динга муносабатини акс эттиради. Зеро, Ўзбекистонда мустақиллик қўлга киритилгандан кейин барпо этилган миллий давлатбу – дунёвий характердаги давлатдир.

Диний қадриятларни ҳурматлаш. Ер қуррасида энг кўп тарқалган, жаҳон халқларининг асосий қисми эътиқод қилувчи ва жаҳон динлари деб тан олинган динлар: буддавийлик христианлик ва ислом динидир. Дин инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган баъзи мураккаб ижтимоий, маънавий, руҳий вазибаларни ҳам бажаради. Хусусан, у аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилишга хизмат қилади. Айни пайтда, ҳар бир дин турли урф-одат, маросим ва байрамлар ёрдамида ўз қавми турмушини тартибга солиш, назорат қилишга ҳам хизмат қилади. Шу билан бирга, динда қабул қилинган урф-одатларнинг унга эътиқод қилувчилар томонидан ўз вақтида амал қилиб борилиши ҳам шарт қилиб қўйилишини таъкидлаш зарур. Диний бағрикенглик (толерантлик) – хилма-хил диний эътиқодида бўлган кишиларнинг олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаши, кишилиқ жамияти раванқи йўлида хизмат қилишини англатади. Ҳозирда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки жамиятнинг барча аъзолари ҳамкорлигини назарда тутди. Диний бағрикенглик тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, озод ва обод Ватан қуришнинг муҳим шартидир.

Қадимдан диёримизда буддавийлик зардуштийлик насронийлик, яхудилик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, маданият марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда масжид, черков, синагогалар фаолият кўрсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб халқлар, қавмлар ўз диний амалларини эмин-еркин адо этган. Ватанимиз тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир давларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари орасида диний асосда можаролар бўлган эмас. Бу юртимиз халқларининг диний бағрикенглик борасида катта тажрибага эга бўлганидан далолат беради.

Ҳозирда мамлакатимизда ўн олти конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда. Уларга ўз диний маросимларини ўтказиш ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этиш учун зарур барча шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўзбекистон Конституциясида, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда мустаҳкамлаб қўйилган.

Маълумки, дунёдаги динлар асл моҳиятига кўра, эзгулик ғоясига асосланади ва тинчлик яхшилик, дўстлик каби хусусиятларга таянади. Одамларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Инсон ҳаётининг асл мақсади инсон ва табиатга нисбатан одилона, оқилона муносабатда бўлиш, доимо яхши, савобли ишларни амалга оширишдан иборатлигини таъкидлайди. Шундай экан, ҳақиқий диний қарашлар ортида диний бағрикенглик ётади.

Бутунги глобаллашув тенденциялари турли соҳаларда тобора авж олаётган, натижада у ёки бу ҳудудда этакчи мавқега эга бўлиш учун гоҳ яширин ва гоҳ очиқчасига мафкуравий, айрим ҳудудларда геосиёсий, геостратегик манфаатлар ўзаро тўқнашаётган, бир-бирлари билан зиддиятга киришаётган даврда диний ғоялардан фойдаланиш ҳам баъзи сиёсий «ўйинчи»лар учун асосий омиллардан бири деб қаралмоқда. Айниқса, айрим минтақаларда ислом динидан фойдаланишга уриниш кенг авж олмоқда.

Бағрикенглик дин учун, диний эътиқод эркинлиги учун табиатан хос хусусият. Мамлакатимизда демократизм тамойили айнан шу парадигмага асосланади. Бунга биноан, ислом диний эътиқоди табиатан ва тарихан эркин эътиқод. Ушбу ҳолат ислом динининг муқаддас манбаи – Қуръони каримда ғоявий жиҳатдан мустаҳкамланган. Хусусан, «Юнус» сурасининг 99-оятда шундай дейилган: «Агар Раббингиз хоҳласа эди, эр (юзи)даги барча кишилар ёппасига имон келтирган бўлур эдилар. Бас, Сиз одамларни мўмин бўлишларига мажбур қиласизми?!» Ушбу оят ислом динининг асл моҳияти толерантлик яъни диний бағрикенгликка асосланиши, эътиқод эркинлиги исломда устувор эканини исботлайди. Исломига мажбуран, жазо йўли билан киритиш қатъиян ман қилинади. Бунга «Наҳл» сурасининг 125-ояти ҳам асос бўлади: («Ёй, Мухаммад!) Раббингизнинг йўли(дини)га ҳикмат ва чиройли насиҳат билан даъват этинг! Улар билан энг гўзал услубда мунозара қилинг!»

Бир сўз билан ифодалганда, диний маърифат ва бағрикенгликни ривожлантириш демократик, очиқ жамиятни шакллантириш учун ғоявий асос бўлади, ҳеч қандаекстремизм ва терроризмга ўрин қолдирмайди. Чунки бундай шароитда диний экстремизм ва терроризм учун маънавий асос, база йўқолади, жамиятда соғлом маънавий-ғоявий муҳит қарор топади. Бу борада мамлакатимизда қабул қилинган “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонуннинг катта аҳамияти бор.

3. Жамоатчилик назоратининг моҳияти

Жамоатчилик назорати фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг муҳим шарти ҳисобланади. Жамоатчилик назорати бўлмаган ёки жамоатчилик назорати этарли даражада кучга эга бўлмаган мамлакатда фуқаролик жамияти шаклланишини ҳам тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун мамлакатимиз Конституциясида жамоатчилик назоратининг мамлакатимиз фуқаролари давлат бошқарувида иштирок этишларининг муҳим воситаси экани эътироф этилмоқда. Биринчи Президентимиз Ислам Каримовнинг 2010 йил 12 ноябрда эълон қилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси”да жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонунни қабул қилиш зарурлиги алоҳида таъкидланди: “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамият, фуқаролик институтлари назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратишга қаратилган «Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида»ги Қонунни қабул қилиш фурсати этди.”¹

Жамоатчилик назоратини ташкил қилиш масалаларини таҳлил қилишдан аввал “жамоатчилик назорати” тушунчасининг турдош тушунчалар билан умумий жиҳатлари ва тафовутларини аниқлаб олиш лозим. Ҳозирги кунда матбуотда ва илмий адабиётларда “жамоатчилик назорати”, “ижтимоий назорат”, “фуқаролик назорати” каби атамалар ишлатилмоқда. Таҳлил шуни кўрсатмоқдаки, мазкур атамалар кўпинча синоним сифатида ва баъзан ноўрин қўлланилмоқда.

“Жамоатчилик назорати” ва “фуқаролик назорати” тушунчалари бир-бирига жуда яқиндай туюлади. Аслида улар ўртасида умумийликлар билан бир қаторда жиддий тафовутлар ҳам мавжуд. Улар ўртасидаги тафовутлар аввало шундан иборатки, ҳарбий юристларнинг фикрига кўра, фуқаролик назорати армия фаолияти устидан жамоат ташкилотлари олиб бораётган назоратни англатади. Масалан, бизнинг мамлакатимизда Мудофаа вазирлиги қошида тузилган Жамоатчилик кенгаши ана шундай назоратни амалга оширади. Шу маънода фуқаролик назорати ноҳарбий ташкилотлар томонидан Қуролли кучлар фаолиятининг мамлакатимиз қонунларига мослиги ва мақсадга мувофиқлигини назорат қилишни билдиради. Иккинчидан, фуқаролик назорати алоҳида шахслар томонидан Қуролли кучлар фаолиятининг Конституцияга, халқаро шартномаларга мослиги, шунингдек, Қуролли кучлар тизимидаги ижтимоий масалаларнинг ҳуқуқий меъёрларга мослиги устидан ўтказиладиган назоратни ҳам билдиради. “Жамоатчилик назорати” ва “фуқаролик назорати” тушунчалари ўртасидаги тафовут худди мана шу ўринда кўринади. Фуқаролик назоратини ҳеч бир жамоат бирлашмасига аъзо бўлмаган фуқаро ҳам амалга ошириши мумкин. Жамоатчилик назоратини эса алоҳида фуқаролар эмас, жамоат бирлашмалари ва уларнинг вакиллари амалга оширади.

“Жамоатчилик назорати” ва “ижтимоий назорат” тушунчалари ўртасидаги тафовут аввало, шундаки, “ижтимоий назорат” тушунчаси мазмун доирасига кўра “жамоатчилик назорати” тушунчасидан кенгрок. Бу тушунча таркибига “жамоатчилик назорати” тушунчасидан ташқари давлат назорати ва фуқаролик назорати ҳам қиради. Чунки улар ҳам моҳиятан ижтимоий назоратнинг кўринишларидир.

Жамоатчилик назоратига турли-туман таърифлар берилган. Жамоатчилик назоратининг асосий хусусиятларини қамраб оладиган қуйидагича таърифдан фойдаланиш ўринлироқ бўлади: “Жамоатчилик назорати — жамоат бирлашмалари томонидан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг амалдаги қонунларга мослигини аниқлаш ва баҳолаш бўйича юритадиган фаолият”.

Ҳозирча мамлакатимизда “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун қабул қилинмаган бўлса ҳам, шундай қонун лойиҳаси кенг жамоатчилик муҳокамасига тақдим қилинди. Муҳокама қилинаётган Қонун лойиҳасида жамоатчилик назоратининг мақсадлари қуйидагича таърифланади: “Жамоатчилик назоратининг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлаш;
- давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари фаолиятида қонунийликни таъминлаш;
- жамият манфаатларини ҳимоя қилиш”.

Қонун лойиҳасида жамоатчилик назоратининг вазифалари қуйидагича тавсифланади: “Жамоатчилик назоратининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- давлат органлари ва жамиятнинг ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанати тизимини таъминлаш;
- давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан қонунларга, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига риоя этилиши ва уларнинг таъминланиши аҳволи тўғрисида фуқароларни хабардор қилиш;
- давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан қонунга риоя қилмаслик ҳолатларини аниқлаш ва кенг жамоатчиликни хабардор қилиш, уларни жамоатчилик ёрдамида бартараф этиш, жамиятда ижтимоий адолат принципини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш;
- фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш соҳасида фуқаролик жамияти институтлари ва давлат органларининг ҳамкорлиги”.

Фуқаролик жамияти институтлари ўз ташаббуслари билан шаклландиган ва ўзини ўзи бошқарадиган институтлар ҳисобланади. Лекин ана шу ўзини ўзи бошқарадиган институтлар ўзига ўхшаш бошқа институтлар билан мутаносиб равишда фаолият юритишлари учун улар муайян даражада ривожланган бўлишлари керак. Шунинг учун ҳам, фуқаролик жамияти институтлари ўша муайян даражага этгунларича уларга давлатнинг мадади зарур бўлади.

2014 йилда Конституциямизга киритилган ўзгаришлар жамоатчилик назоратига конституциявий мақом берди. Конституциямизнинг 32-моддаси энди қуйидаги тахрирда баён қилинди: “Ўзбекистон

Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш, шунингдек давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўли билан амалга оширилади.” Фуқароларимизнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этишлари давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўли билан амалга оширилишининг Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилиши жамоатчилик назоратига мамлакатимизда қанчалик катта аҳамият берилаётганининг белгисидир.

Жамоатчилик назорати фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши билан боғлиқ тарзда ривожланиб боради. Фуқаролик жамияти ривожланиб боргани сари жамоатчилик назорати учун кенгрок имкониятлар ва истикболлар пайдо бўлади. Иккинчи томондан, жамоатчилик назоратининг ривожланиши фуқаролик жамияти институтларининг ривожланишига олиб келади. Ривожланган ва кенг кулоч ёйган жамоатчилик назоратини фуқаролик жамиятисиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, фуқаролик жамиятининг ривожланишини ҳам жамоатчилик назоратисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Фуқаролик жамияти жамоатчилик назорати ривожланиши учун имкониятлар яратишининг сабаби шундаки, том маънодаги самарали, мустақил ва холис жамоатчилик назоратини иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан эркин фуқаролар ва уларнинг бирлашмаларига амалга ошириши мумкин.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ва модернизатсиялаш шароитида жамоатчилик назорати мазмунида ана шундай ўзгаришлар ўз ифодасини топади. Бу эса фаолият субъекти бўлган ҳар бир шахс ўз зиммасига муайян мажбуриятларни олиш билан бирга, бошқалардан, давлат ҳокимияти органларидан уларнинг зиммасидаги мажбуриятларни, вазифаларни бажаришларини талаб қилиши мумкинлигини англатади.

Мамлакатнинг барқарор ривожланишида жамият ва шахснинг муносабатларини тартибга солувчи асосий механизмлардан бири бўлган давлат назорати муҳим рол ўйнайди. Айни пайтда, жамият, ундаги фуқаролик институтлари ва барча фуқаролар жамоатчилик назорати орқали давлат ва бошқарув субъектларининг фаолиятини мавжуд ижтимоий меъёрлар, қадриятлар, ҳуқуқий андозалар ёрдамида назорат қилади.

Жамоат ташкилотлари давлат ҳокимияти органлари билан бирга назорат ишларини олиб боришлари ва зарур ҳолларда давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини олиб боришлари ҳам мумкин. Бу икки вазиятбир-бирини инкор қилмайди.

Давлат бошқаруви органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг зарурлигини буюк алломалар ва файласуфлар асослаб беришган. Масалан, Аристотел ўзининг асарларида халқнинг мансабдор шахслар ва ҳукмдорлар устидан назоратини давлатнинг сиёсий бақарорлиги ҳамда гуллаб-яшнашининг энг муҳим шартларидан бири деб ҳисоблаган.

Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шахри» асарида ҳам ҳукмдорларнинг аҳоли олдида ҳисоб бериб туришлари ва уларнинг қонунларга сўзсиз бўйсунушлари зарурлиги алоҳида таъкидланади.

Ш.Монтеске жамият ҳукуматсиз мавжуд бўла олмаслиги, лекин мавжуд қонунлар фуқароларга ҳукумат фаолияти устидан назорат олиб бориш имконияти беришини таъкидлайди.

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини ривожлантириш икки йўналишда олиб борилмоқда. Биринчидан, давлат ўзининг бош бошқарув субъекти мақомини сақлаган ҳолда жамоат ташкилотлари билан алоқаларни янги асосга ўтказмоқда. Энди, давлат ўзининг муайян функцияларини жамоат ташкилотларига ўтказмоқда, бир қатор ваколатларини, ҳуқуқ ва ресурсларни уларга бермоқда. Шу йўл билан давлат жамоат ташкилотларининг ўзини ўзи бошқариш имкониятларини кенгайтирмоқда. Иккинчи томондан, жамият жамоат ташкилотларини ривожлантириш орқали уларнинг улкан салоҳиятларини мамлакатни бошқариш йўналишида фаоллаштирмоқда.

Президент Концепсиясида белгиланган тадбирларни амалга ошириш фуқаролик жамияти институтлари жамоатчилик назорати ёрдамида давлат органларига ҳалақит бермаган ҳолда давлат бошқаруви механизмларини такомиллаштиришга, Коррупцияга қарши салоҳиятини оширишга, фуқароларга кўрсатилаётган давлат хизматлари сифатини яхшилашга катта ёрдам кўрсатади.

Жамоатчилик назоратини амалга оширишда ҳуқуқий меъёрлар пойдевор вазифасини бажаради. Ҳуқуқий меъёрларнинг асос вазифасини бажариши жамоатчилик назоратининг ҳар бир қадами мавжуд қонунлар асосида қўйилишини тақозо этади.

Жамоатчилик назоратининг моҳият жиҳатидан ҳуқуқий назорат экани фуқаролик жамиятининг таркибий қисми бўлган ҳуқуқий давлатнинг моҳиятига тўла мос келади. Айни пайтда фуқаролик жамиятини ривожлантириш, ҳуқуқий давлатни яратиш йўлида амалга оширилаётган жамоатчилик назоратининг ўзи ҳам мавжуд қонуний меъёрларга асосланиши лозим.

Давлат органи ўзининг назорат функцияларини амалга оширишда жамоатчилик назорати субъектларидан келиб тушадиган ахборотдан фойдаланади, жамоатчилик назорати эса, ўзининг функцияларини кўпинча тегишли давлат органларига мурожаат қилиш орқали амалга оширади. Ана шундай ўзаро боғлиқлик мамлакатимизда “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш тўғрисида”ги қонун лойиҳасини муҳокама қилиш жараёнида ҳамда мазкур қонун лойиҳасини ҳаётга тадбиқ қилиш бўйича Бухоро ва Самарқанд вилоятларида ўтказилган эксперимент давомида ўзининг ёрқин ифодасини топди.

ННТларнинг вужудга келиши объектив воқеликнинг инъикоси бўлиб, ҳатто энг ривожланган демократик мамлакатларда ҳам давлат ўзининг фуқароларига ўз органлари ва мансабдор шахсларининг суиистеъмолликлардан холи эканига тўла қафолат беролмайди.

Демократия феноменининг йирик тадқиқотчиларидан бўлган Алексис де Токвил демократик тузумнинг моҳияти ҳукуматнинг ҳокимиятини чеклашда, деб талқин қилган эди. Инсоннинг ҳуқуқини ҳукумат эмас, биринчи навбатда, қонун, шахснинг ўзи ва жамият ҳимоя қилиши керак. Демократик жамиятда жамоат бирлашмаларининг вужудга келиши жамиятнинг бошқариш қонунларидан бири бўлибгина қолмай, мутлақ зарурий қонун ҳамдир. Де Токвилнинг фикрига кўра, “Дунёдаги мамлакатлар орасида энг демократик мамлакат фуқаролари мақсадга этишишда ўзаро маслаҳатлашиш асосида иш кўрадиган ва мазкур жамоавий ҳаракат усулини бошқалардан кўра кўпроқ қўллайдиган мамлакатдир”⁶. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш бўйича тузилган жамоат ташкилотлари барча мамлакатларни тезкор, самарали ва кам сарф билан инсон ҳуқуқлари муаммосини ҳал қилишга қўмаклашадиган ва ҳокимият органлари суиистеъмолликларидан ҳимоя қиладиган ташкилотларга бўлган эҳтиёжни ифодалайди.

Демократик мамлакатларда тузилаётган ННТлар бир қатор умумий функцияларга эга. Фуқароларнинг талабларини ифодалаш; сўз эркинлигини таъминлаш; жамоатчиликнинг давлатни бошқариш ва демократик жараёнларда иштирок этишга сафарбар қилиш қабилар ана шундай функциялар жумласига киради..

XX аср охирига келиб бир қатор муаммоларни ҳал қилишда, хусусан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ННТларнинг иштирокини таъминлаш халқаро-ҳуқуқий жараённинг узвий таркибий қисмига айланди. БМТ доирасида инсон ҳуқуқларига оид асосий ҳужжатларни тайёрлашни ННТларнинг иштирокисиз тасаввур қилиш қийин.

Жамоатчилик назорати қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

- у жамият ва унинг алоҳида институтларини бошқариш, жамиятнинг барча аъзолари эҳтиёжлари ва манфаатларини уйғунлаштириш шакли сифатида намоён бўлади;

- мамлакатдаги турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини уйғунлаштиришда ва бу манфаатлар ўртасида низолар келиб чиқишининг олдини олишда муҳим восита ҳисобланади.

- жамиятдаги тезкор ҳал қилиниши лозим бўлган вазифаларни бажаришда жамиятнинг куч-ғайратини бирлаштириш ва мувофиқлаштириш вазифасини бажаради.

- жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий меъёрларнинг бажарилишини қафолатлайдиган восита ҳисобланади.

Давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини олиб борувчи институтлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- мамлакатдаги турли ижтимоий-маданий ҳамда касбий гуруҳларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий партиялар. Сайловчилар сайлов жараёнида у ёки бу партияга овоз берар экан, ижроия ҳокимияти органлари фаолиятини бавосита назорат қиладди. Айни пайтда, улар овоз бермаган партияларнинг фаолиятига ишончсизлик билдирган ҳисобланади;

- меҳнаткашларнинг манфаатларини тақдим ва ҳимоя қилиш мақсадида тузилган касаба уюшмалари;

- нотижорат характерга эга бўлган жамоат ташкилотлари ва уюшмаларининг турли-туманлиги. Мазкур уюшма ва ташкилотлар давлат ҳокимияти органлари олдида фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тақдим қилиш ва ҳимоя қилиш мақсадида тузилади;

- мамлакатда жамоат-давлат тузилмаларининг мавжудлиги. Бундай тузилмалар қаторига турли вазирликлар ва идоралар қошида ташкил этилган жамоатчилик кенгашлари ва уюшмаларини киритиш мумкин;

- мамлакат ҳудудида жамоатчилик ҳокимиятининг қуйи бўғини ҳисобланадиган ўзини ўзи бошқариш органларининг мавжудлиги. Ўзбекистонда ана шундай органлардан ҳисобланадиган маҳалла институтининг фаолияти аҳолини ўзининг эҳтиёж ва манфаатларини қондириш ва ҳимоя қилиш мақсадида уюштиришга йўналтирилган бўлади;

Ижтимоий тараққиётнинг умумий қонуниятларидан бири шундаки, жамият ўсиб ва ривожланиб бориши жараёнида оддий халқ ва ҳокимият ўртасидаги бевосита алоқалар мураккаблашиб боради. Масалан, қишлоқ жойларда ҳар бир фуқаро қишлоқ оқсоқоли билан бевосита мулоқот қилиш имкониятига эга. Шаҳарларда, айниқса, катта шаҳарларда истиқомат қилувчи фуқаролар бундай имкониятга эга эмас. Бундай шаҳарларда ҳар доим воситачилар пайдо бўладики, улар бир томондан, халқнинг эҳтиёж ва қайфиятини юқори идораларга этказиб турса, иккинчи томондан, ҳокимият фаолияти тўғрисида аҳолига ахборот этказиб туради. Ана шундай воситачилар жумласига оммавий ахборот воситалари, реклама ва пиар агентликларини киритиш мумкин. Шундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, халқ ва ҳокимият ўртасидаги ўзаро муносабатлар икки турли бўлиши мумкин:

1. Унчалик катта бўлмаган ижтимоий тизимлар учун хос бўлган бевосита ўзаро таъсир.

2. Шаҳарлар ва умуман, катта ижтимоий тизимларда ҳокимият ва аҳоли ўртасида бавосита ўзаро таъсир вужудга келади. Бунда воситачилик вазифасини оммавий ахборот воситалари, ПИАР ва реклама агентликлари қабилар бажаришади.

4. Жамоатчилик назорати тизими

Жамоатчилик назорати жуда қадим замонлардан буён мавжуд. Масалан, ибтидоий жамоада шахс ҳулқини жамоа назорат қилган. Агар шахс ҳулқ-атворида жамоа томонидан қабул қилинган меъёрлардан оғиш бўлса, жамоа аъзолари турли санкциялар ёрдамида унинг ҳулқини тегшли томонга ўзгартирган.

Ўзбекистонда қадимдан ўзини ўзи бошқариш органи бўлган маҳалла назоратчилик функцияларини ҳам бажарган. Бундай функцияни маҳалла жамоаси юқоридан туширилган фармонлар, буйруқлар ва бошқа ҳуқуқий меъёрларга муносабат билдириш шаклида ифодалаган.

Жамоатчилик назорати узоқ тарихга эга бўлса ҳам, уни илмий тушунча сифатида фанга ижтимоий психологиянинг асосчиларидан бўлган Т.Тард олиб кирди. Унинг талқинида мазкур тушунча жинойтчиликнинг хулқ-атворини меъёрий қоидалар доирасига қайтариш учун қўлланиладиган усуллар мажмуини ифодалаган. Кейинроқ, бу тушунчанинг мазмуни анча кенгайди. Бундай кенгайиш америкалик сотсиологлар Э.Росс ва Р.Парк тадқиқотлари туфайли юз берди. Уларнинг талқинида жамоатчилик назорати индивидга унинг хулқ-атворини ижтимоий меъёрларга мос келтириш мақсадида ўтказиладиган таъсирни англатади.

Америкалик сотсиолог Т.Парсонс тавсифида жамоатчилик назорати санксиялар ёрдамида девиант хулқ-атворга таъсир ўтказиш орқали уни меъёрий ҳолатга келтиради ва ижтимоий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, жамоатчилик назорати ижтимоий тизимнинг ўзини ўзи тартибга солиш усулидир. Мазкур усул ҳуқуқий меъёрлар ёрдамида ҳамда мазкур тизимнинг таркибий қисмлари орқали тартиб ва барқарорликни таъминлаш мақсадида ўтказилади. Жамоатчилик назоратининг характери, мазмуни, йўналтирилганлиги мазкур ижтимоий тизимнинг характери, моҳияти ва типи билан белгиланади. Жамоатчилик назорати ибтидоий, архаик жамиятларда ҳозирги ривожланган индустриал жамиятлардагига нисбатан мутлақо ўзгача хусусиятга эга бўлади. Архаик жамиятларда у содда тузилмага эга бўлса, индустриал жамиятларда мураккаб тизим сифатида намоён бўлади.

Санксиялар - жамоатчилик назоратининг элементи. Алоҳида шахслар ва ижтимоий гуруҳларнинг хатти-ҳаракатига тезкор муносабат билдириш мақсадида жамият ижтимоий санксиялар тизимини яратган. Санксиялар ўз моҳиятига кўра, алоҳида шахс ва ижтимоий гуруҳлар, муассаса ва ташкилотларнинг хатти-ҳаракатига муносабатдир. Ижтимоий санксиялар тизимининг вужудга келиши тасодифий ҳол эмас. Меъёрлар жамият кадриятларини ҳимоя қилиш мақсадида яратилган бўлса, санксиялар ижтимоий меъёрлар тизимини ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш учун хизмат қилади. Меъёр санксия ёрдамида ҳимоя қилинмаса, унга одамлар амал қилмай қўяди.

Санксиялар моддий ва маънавий бўлиши мумкин. Моддий санксиялар вазифасини жарима, мол-мулкни мусодара қилиш қабиладир. Маънавий санксиялар эса танқидий фикр, хайфсан, кесатик, пичинг, изза қилиш қаби шаклларда бўлиши мумкин. Фуқаролик жамияти институтлари маъмурий ва ҳуқуқий санксияларни қўллаш ваколатига эга эмас. Улар фақат маънавий санксияларни қўллаши мумкин. Лекин ўринли ва тўғри қўлланган маънавий санксияларнинг кучи ҳуқуқий санксиялар кучидан кам бўлмаслиги мумкин.

Алоҳида шахс ёки ижтимоий гуруҳ ижтимоий меъёрларга бўйинсунишни истамаса ёки уларни четлаб ўтишга ҳаракат қилса, жамият мажбурлаш чораларини қўллайди. Ҳозирги жамиятларда мажбурлаш орқали назорат қилишнинг қатъий ишлаб чиқилган қоида ва тизимлари мавжуд. Мазкур тизимлар меъёрлардан оғишнинг типлари ва даражасига кўра, мутаносиб равишда қўлланиладиган санксиялар йиғиндисидан иборат.

5. Жамоатчилик назоратининг субъектлари

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг давлат ҳокимияти органлари фаолияти қонунларга мослигини назорат қилиш ҳуқуқи уларнинг давлат бошқарувидаги фақат якуний-назорат босқичида иштирок этиши билангина чекланмайди. Улар ўзларининг мазкур ҳуқуқини давлат бошқарувининг аввалги босқичлари, яъни режалаштириш ва ташкиллаштириш босқичларида ҳам намоён қилишлари мумкин. Шунинг учун нодавлат нотижорат ташкилотлари давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг қонунларга мослигини назорат қилиш ҳуқуқини фақат назорат босқичигабоғлаб қўйиш унчалик тўғри бўлмайди.

Мазкур ташкилотлар давлат бошқарувининг режалаштириш босқичларидаёқ иштирок этиш ҳуқуқи улар давлат ҳокимияти органлари, жумладан, маҳаллий давлат бошқаруви органларининг ижтимоий аҳамиятга молик тадбирлар ва дастурларини режалаштириш босқичидаёқ назоратқилишида намоён бўлади. Бундан ташқари, ҳар қандай назорат, жумладан, жамоатчилик назоратининг самарадорлиги давлат ҳокимияти органлари, жумладан, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари муайян тадбир ва дастурларни амалга ошириб бўлгандан кейин уларнинг қонунларга мос ёки мос эмаслигини назорат қилиши мумкин ва баъзи ҳолларда зарур бўлади. Лекин бундай йўл тутиш самарали эмас. Чунки тадбир ёки дастур амалга оширилиб, унга давлатнинг, яъни солиқ тўловчиларнинг маблағлари сарфланиб бўлгандан кейин бу тадбир ёки дастур ўринсиз экани аниқланса, бу тадбир ёки дастур учун маблағлар ноўрин сарфланган, деб топиш эҳтимол тўғридир. Лекин энди ноўрин сарфланган маблағларни қайтариб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ННТлар ўзларининг назорат қилиш ҳуқуқини ўша тадбир ёки дастур режалаштириш босқичида эканидаёқ амалга оширишлари керак. Бунинг учун муайян шарт-шароит зарур.

Маълумки, ННТлар ҳокимият функциялари ва ваколатларига эга эмас. Лекин улар давлат ҳокимият органлари фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқига эга. Ана шу ҳуқуқ самарали ишлаши учун давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг шаффофлигини таъминлаш зарур. Шунинг учун мамлакатимизда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг очиқлигини таъминлаш бўйича махсус қонун қабул қилинган. Бу Қонуннинг 5-моддасида, жумладан, шундай дейилади: “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисидаги ахборот жумласига қуйидагилар қиради: давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан ишлаб чиқилаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг, норматив ва бошқа ҳужжатларнинг лойиҳалари тўғрисидаги маълумотлар; 7 Мамлакатимизда жамоатчилик назоратига алоқадор қонунларнинг пухта ўйлаб тузилаётгани ва қабул қилинаётгани Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисидаги ахборот жумласига норматив ва бошқа ҳужжатларнинг лойиҳалари тўғрисидаги маълумотлар

киритилганида ҳам намоён бўлади. Мазкур ҳолат жамоатчилик назоратининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолиятини тадбирлар режалаштирилиши босқичидаёқ назорат қилиш учун имконият яратади.

Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонунида ҳам фуқароларнинг бирлашмалар тузиш ҳуқуқи қафолатланган: “Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Умумий декларацияга, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосланиб, ушбу Қонунда фуқароларнинг жамоат бирлашмаларини тузиш эркинлиги уларнинг ажралмас ҳуқуқи сифатида мустақкамлаб қўйилади”⁸Мазкур Қонунда “жамоат бирлашмаси” тушунчасига таъриф ҳам берилган: “Ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир.” Қўриниб туриптики, жамоат бирлашмаларига берилган таъриф кўпчилик томонидан эътироф этилган “Википедия” лугатида келтирилган таърифга тўла мос келади ва таъкидлаш жоизки, бизнинг қонунимизда жамоат бирлашмаларига берилган таърифнинг бир қатор жиҳатлари “Википедия”дагидан кенг ва мустақкамроқдир.

Конституциямизда давлатимиз ижтимоий давлат экани мустақкамлаб қўйилган. Жамоатчилик назорати давлатнинг ижтимоийлигини таъминлайдиган муҳим омилдир. Жамоатчилик назорати бўлмаган давлатни ижтимоий давлат деб бўлмайди. Жамоатчилик назорати қанчалик кучли бўлса, давлатнинг ижтимоийлик даражаси шунчалик юқори бўлади. Давлат ижтимоий ҳаётида халқ қўллаб-қувватлаган нарсаларгина яшashi керак.

Жамоатчилик экспертизаси яқунларига кўра аҳоли қўллаб-қувватламайдиган нарса ва ҳодисаларга барҳам бериш зарур. Жамоатчилик назоратининг шаклларида бири бўлган жамоатчилик экспертизаси мамлакатда юз бераётган сиёсий, иқтисодий ва маънавий жараёнларга аҳолининг муносабатини аниқлайди ва мазкур жараёнларнинг қай бири яшashi ва қай биридан воз кечилиши кераклиги тўғрисида халқнинг ҳукмини ифодалайди.

Фуқаролик жамияти институтлари жумласига жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, ёшлар, хотин-қизлар ҳаракатлари, экологик ҳаракат, турли жамғармалар, уюшмалар киради. Бу институтлар том маънода жамоат бирлашмаларидир. Конституциямизнинг ХИИИ бобида жамоат бирлашмаларига қуйидагича таъриф берилади: “Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади.”¹⁰

Таърифдан қўриниб турибдики, барча фуқаролик жамияти институтларини жамоат бирлашмалари ташкил қилади. Демак, фуқаролик жамияти институтлари жамоат бирлашмалари сифатида жамоатчилик назоратининг субъектлари ҳисобланади. Мана шу жумланинг ўзида фуқаролик жамияти институтларининг жамоатчилик назоратини ташкил қилишдаги ўрни ва роли ўз ифодасини топган.

Жамоат бирлашмалари орасида сиёсий партиялар жамоатчилик назоратини ташкил қилишда анча фаол иштирок этмоқда. Мамлакатимиздаги энг кўп сонли жамоат ташкилоти қасаба уюшмаларидир. Улар меҳнатни муҳофаза қилиш, меҳнаткашларнинг дам олишини ташкил қилиш ва назорат қилиш каби масалаларда бир қанча ижобий ишларни амалга оширди.

Ташкилот ва қорхоналардаги Жамоа шартномаларининг маъмурият томонидан бажарилишини назорат қилиш қасаба уюшмаларининг энг асосий вазифаларидан ҳисобланади. Бу вазифани қасаба уюшмаларининг кўпчилик бошланғич ташкилотлари қониқарли бажармоқда.

6. Жамоатчилик назоратининг шакллари

Фуқаролик жамияти шаклланишида фуқаролик жамияти барча институтларининг ўзаро алоқадорликда ишлаши муҳим аҳамият касб этади. Жамоатчилик назоратининг мақсади давлат ҳокимияти органларининг аҳоли олдидаги барча мажбуриятларини қандай бажараётганликларини назорат қилишдан иборат. Мамлакатни модернизатсиялаш, Коррупцияга қарши кураш кучайтирилаётган ҳозирги шароитда жамоатчилик назоратининг роли бекиёс даражада ортади. Жамоатчилик назоратини кучайтириш мамлакатда қонунчиликни таъминлашнинг қафолати вазифасини бажаради. Давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати турли қўриниш, шакл ва усуллар ёрдамида ўтказилади. Жамоатчилик назорати турлари ва шакллари тўла ва чуқур англаш учун қуйидаги ҳолат ва ҳодисалар ҳақида аниқ тасаввурлар ҳосил қилиш лозим:

- давлат ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати тушунчасининг мазмун ва моҳиятини таҳлил қилиш;

- жамоатчилик назоратини тартибга солиб турувчи ҳужжатларни таҳлил қилиш;

- фуқаролик жамияти институтларининг жамоатчилик назорати олиб боришдаги амалий фаолиятларини таҳлил қилиш.

Жамоатчилик назорати муайян шаклларда олиб борилади. Жамоатчилик назорати шакллари хилма хил бўлиб уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- жамоатчилик экспертизаси;
- жамоатчилик мониторинги;
- жамоатчилик тинглови;
- жамоатчилик суриштируви;
- жамоатчилик муҳокамаси;

- жамоатчилик кузатуви.

Жамоатчилик назоратининг ҳозирги шароитда бизнинг мамлакатимизда энг кўп қўлланаётган шаклларида бири жамоатчилик тингловидир. Мазкур шакл ижтимоий аҳамиятга молик бўлган у ёки бу муаммони ҳал қилишда турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ўзаро келиштиришга хизмат қилади. Жамоатчилик тинглови қуйидаги мақсадларни қўзлаб ўтказилади:

- ижтимоий аҳамиятга молик бўлган муаммоларни аниқлаш ва муҳокама қилиш;

- мазкур муаммони ҳал қилишдан манфаатдор бўлган томонларни аниқлаш;

- манфаатдор томонларнинг мазкур муаммо бўйича мавқеини қайд қилиш ва барча томонлар учун мақбул бўладиган қарор вариантини ишлаб чиқиш.

Жамоатчилик тинглови иштирок этаётган барча томонларнинг ўз фикр ва далилларини баён қилишини кўзда тутати. Бунда улар муҳокама қилинаётган масалага алоқадор бўлган ҳужжатлар билан танишиб чиқади.

Жамоатчилик тингловининг иштирокчилари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- мазкур муаммони кун тартибига қўйишда ташаббус кўрсатган томон (инвестор, тайёрланган лойиҳа муаллифлари);

- маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг, маъмурият, давлат назорат идораларининг вакиллари;

- муҳокама қилинаётган масаладан манфаатдор бўлган жамоатчилик, шу жумладан, жамоат ташкилотларининг вакиллари.

Жамоатчилик тингловини ташкил этиш ва ўтказишга маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, жамоат ташкилотлари ва бирлашмаларининг вакиллари жалб этилиши лозим.

Жамоатчилик тингловининг объекти жамиятда вужудга келган муаммони ҳал қилиш бўйича тайёрланган лойиҳа бўлиши мумкин. Мабодо, лойиҳа таркибида ёпиқ маълумотлар мавжуд бўлса, лойиҳа муаллифлари жамоат тинглови учун алоҳида маъруза тайёрлашади. Шу билан бирга, муаммони ҳал қилиш бўйича тайёрланган ҳужжатнинг қисқача мазмуни кўпчилик учун тушунарли бўлган содда тилда тайёрланган бўлиши зарур.

Мамлакатимизда жамоатчилик назоратининг энг кўп тарқалган кўринишларидан бири туман ва шаҳарларда маҳаллий ҳокимият органлари раҳбарлари, хусусан ҳокимларнинг ҳудуд аҳолиси олдида муайян давр (чорак, ярим йил ёки йил) давомида режаларнинг қандай бажарилаётгани тўғрисида ахборот беришидир. Бунда ҳокимдан ташқари ҳудуддаги аҳолига хизмат кўрсатадиган барча ташкилот ва муассасаларнинг раҳбарлари ҳозир бўлишади. Тинглов давомида эришилган ютуқлар билан бир қаторда йўл қўйилган камчиликлар, режадан орқада қолиш, кўрсатилаётган хизматларнинг тўлалиги ва сифати сингари масалалар ҳам муҳокама қилинади. Бундай тингловлар мамлакатимиздаги барча ҳудудларда анъана тусини олди.

Жамоатчилик тинглови якунлари бўйича ташкилотчиқуйидаги вазифаларни бажариши зарур:

- қарор лойиҳаси бўйича тайёрланган ҳужжатга тинглов жараёнида билдирилган таклиф ва мулоҳазалар асосида тегишли ўзгаришлар киритиш;

- жамоатчилик тинглови натижаларини ҳужжатлаштириш.

Жамоат тингловининг асосий ҳужжатлари қуйидагилар: муҳокама қилинаётган лойиҳа, берилган саволлар ҳамда таклифлар, уларга берилган жавоблар; жамоатчилик тингловининг баённомаси; томонларнинг келишмовчилиги қайд этилган якуний ҳужжат; лойиҳага тинглов натижасида киритилган ўзгаришлар рўйхати.

Жамоат тингловининг якунловчи ҳужжатини оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш тавсия этилади

Жамоатчилик тинглови муаммога экспертларни жалб қилиш, тинглов ҳақида оммавий ахборот воситаларида эълон бериш, жамоатчилик тингловини ўтказадиган жойни ижарага олиш каби молиявий маблағларни талаб этадиган масалалар билан боғлиқ. Одатда, тегишли молиявий маблағ бу муаммони ҳал қилишдан манфаатдор томон ва ҳал қилиш учун буюртма берган буюртмачи ёки инвестор томонидан қопланади. Шунингдек, қўшимча маблағлар (хайрия маблағлари, жамоат ташкилотлари аъзоларидан тушган бадаллар) ҳам жалб қилиниши мумкин.

Жамоатчилик экспертизаси. “Экспертиза” тушунчаси муайян масалани мутахассислар томонидан ўрганиш ва у ҳақда хулосалар беришни англатади. Ижтимоий соҳада шундай масала ва муаммолар мавжудки, уларни ўрганиш ва тадқиқ қилиш муайян қийинчиликлар билан боғлиқ. Бу қийинчиликлар ўрганилаётган масала ва муаммонинг мураккаблиги туфайли вужудга келади. Шунинг учун ҳам, жамиятда экспертиза қилишга катта эҳтиёж мавжуд.

Экспертиза қилиш, қўпинча, бирор бир ҳужжат, лойиҳа, бажарилган иш натижалари ҳақида хулоса беришни англатади. Ижтимоий экспертиза мутахассис (эксперт)лар томонидан объектнинг ҳолатини ташхислаш, унинг ҳақидаги ахборот тўғрилиги ва ишончилигини аниқлаш, унинг кейинги тадрижини, шунингдек, бошқа объектларга таъсирини прогнозлаш ҳамда қарор қабул қилиш учун тавсиялар ишлаб чиқишни камраб оладиган тадқиқотдир. Экспертиза, жумладан, жамоатчилик экспертизаси тўрт функцияни бажаради:

1. Диагностик функция. Мазкур функция ўрганилаётган объектнинг ҳолатини аниқлашни ифодалайди.

2. Ахборот-назорат функцияси. Мазкур функция объект ва унинг атрофидаги муҳит ҳақидаги ахборотни ўрганиш, унинг тўғрилиги ва ишончлилигини аниқлаш. Агар ахборотда ноаниқлик ва нотўғри маълумотлар бўлса, уларга тегишли тузатишлар киритишни билдиради.

3. Прогностик функция. Мазкур функция ўрганилаётган объектнинг яқин, ўрта ва узоқ истикболда қандай ҳолатга ўтиш эҳтимолини аниқлашни билдиради.

4. Лойиҳалаш функцияси. Мазкур функция ўрганилаётган объектни экспертиза қилиш натижаларини ижтимоий лойиҳалаш ва қарорлар қабул қилишда қўллашни назарда тутди.

Жамоатчилик экспертизасининг объектлари давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти, ижтимоий институт ва жараёнлар, концепсиялар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бўлиши мумкин. Жамоатчилик экспертизасидан ўтказиш лозим бўлган объектларнинг барчасини санаб ўтиш жуда кўп вақт талаб қилади. Умумлаштириб айтганда, жамоатчилик экспертизасининг объекти давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг қонунларга мослиги ёки мос эмаслигидан ташқари, ижтимоий, сиёсий аҳамиятга молик барча фаолият ва жараёнлар бўлиши мумкин. Лекин жаҳондаги мамлакатлар ўз тараққиётининг турли босқичларидаги эҳтиёжларидан келиб чиқиб жамоатчилик назоратининг турли қирралари ёки объектларига оид қонунлар қабул қилиши мумкин. Жамият, ижтимоий гуруҳ ёки алоҳида шахслар ҳаёти ва фаолиятига ижобий ёки салбий таъсир ўтказиши мумкин бўлган ҳар қандай ҳужжат ва қарорлар экспертизадан ўтказилиши мумкин.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари қабул қилган ёки қабул қилмоқчи бўлган қарорлар қуйидаги ҳолларда экспертизадан ўтказилиши тавсия этилади:

- қабул қилинган ёки қилинаётган қарорларнинг аҳоли ҳаёт фаолиятига ва турмуш даражасига ўтказадиган таъсири миқёсини аниқлаш зарур бўлганда;

- қабул қилинган қарорни амалга оширишнинг оқибатлари турли ижтимоий гуруҳлар, турли ҳудудлар ҳаётида вужудга келтирадиган оқибатлари қай даражада турли-туман бўлиши мумкинлигини аниқлаш зарур бўлганда;

- қабул қилинган қарор ва ҳужжатлар тўғрисида турли-туман, бир-бирига зид фикрлар мавжуд бўлганда;

- қабул қилинган ёки тайёрланган қарор этарли асосланмаганда. Унинг ижобий ва салбий оқибатлари қандай бўлиши аниқ бўлмаганда;

- қарор қабул қилаётган орган мазкур қарорнинг оқибатларини башорат қилишга эҳтиёж сезганда;

- бир-бирига зид бўлган қарор вариантлари мавжуд бўлганда.

Бизнинг мамлакатимизда жамоатчилик назорати бўйича тайёрланган қонун лойиҳаси бўйича ўтказиладиган жамоатчилик экспертизасининг мақсади давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг амалдаги қонунларга мослигини, шунингдек, мазкур қарорлар фуқаролар манфаатларига ҳамда жамоатчилик фикрига қай даражада мослигини аниқлашдан иборат.

13-МАВЗУ: ИЖТИМОЙ ШЕРИКЛИК

Режа

1. Ижтимоий шериклик-етуклик мезони
2. Ижтимоий шерикликнинг тарихи ва тадрижи
3. Ижтимоий шерикликнинг назарий асослари
4. Ўзбекистонда ижтимоий шериклик назариясининг бойитилиши ва амалиётининг ривожлантирилиши

1. Ижтимоий шериклик-етуклик мезони

Республикамиз Биринчи Президентиз Ислом Каримов ўзининг 2010 йил 12 ноябрида Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик Палатасининг қўшма мажлисида баён қилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепсияси”да давлат ҳокимият органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ўртасида ижтимоий шериклик муносабатларини ўрнатиш зарурлигини кўрсатиб ўтди. Бу кўрсатма мазмун эътибори билан жуда долзарб ва сермазмундир.

Ижтимоий шериклик ғояси ижтимоий ва сиёсий соҳада инсоният кашф қилган энг буюк ихтиролардан биридир. Инсоният ижтимоий шерикликнинг зурурлигини англаб этиши учун кўп асрлар керак бўлди. Бу жараёнда узоқ давом этган конфронтацияни, мурасиз курашларни, кескин ижтимоий низоларни бошдан кечиришга тўғри келди.

“Ижтимоий шериклик” тушунчаси ижтимоий фанларга кириб келганига кўп вақт бўлгани йўқ. Бу тушунча даставвал меҳнат муносабатлари доирасида ва уларни тартибга солиш мақсадида яратилди. Капитал билан меҳнат, иш берувчилар билан ёлланма ишчилар ўртасидаги муносабатлар асрлар давомида ривожланиб келаётган бўлса ҳам, уларни тартибга соладиган ижтимоий шерикликнинг зарурлиги ва мумкинлигини XIX асрнинг охири- XX аср бошларига келибгина англай бошланди. Бу давргача ижтимоий меҳнат жараёнларидаги зиддиятлар гоҳ пасайиб, гоҳ кучайиб давом этаверди. Бу зиддиятлар ижтимоий муносабатларнинг негизини ташкил этувчи муносабатлар, яъни иш берувчилар билан ёлланма ишчилар манфаатларининг мос келмаслиги натижасида вужудга келган эди.

Ижтимоий шериклик ижтимоий ва сиёсий соҳада инсоният кашф қилган энг буюк ихтиро сифатида XX асрда майдонга келди. Унгача ҳам одамлар орасида шериклик муносабатлари мавжуд бўлган. Бундай муносабатлар минглаб йиллардан буён давом этиб келади. Шерикликнинг қуртаклари ҳатто юқори даражада

ривожланган ҳайвонлар, масалан бўрилар, арслонлар, сиртлонлар ва Африкадаги сиртлонсимон итлар галаларида ҳам кўзга ташланади. Муваффақиятга эришиш учун бу ҳайвонларнинг ҳар бири ов жараёнида ўзларининг ҳатти –ҳаракатини шерикларининг ҳатти-ҳаракатлари билан мослаштириб амалга оширади. Бу шерикликнинг куртаклари ва ибтидоий кўринишлари эди.

Ижтимоий шерикликнинг XX асргача ҷамиятда мавжуд бўлган шерикликдан асосий фарқи шундаки, авваллари шериклик алоҳида шахслар, нари борса, кичик гуруҳлар ўртасидаги шерикликдан иборат эди. Масалан, бир ҷамоада меҳнат қилаётганлар, бир касб эгалари, кўни-қўшнилари, қариндош-уруғлар, таниш-билишлар бирор юмушни бажаришда бир-бирлари билан шериклик қилар эди. Шерикликнинг бу кўриниши ҳозир ҳам давом этиб келмоқда.

Ижтимоий шериклик шерикликнинг ривожланишидаги янги юксак босқични ифодалайди. Ижтимоий шериклик алоҳида шахслар ёки кичик гуруҳлар эмас, катта ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги шерикликни билдиради.

2. Ижтимоий шерикликнинг тарихи ва тадрижи

Ибтидоий ҷамоа тузуми даврида ҳали катта ижтимоий гуруҳлар вужудга келмаган эди. Ҷамият кичик гуруҳлар (оила ва ибтидоий гала)дан ташкил топган бўлиб уларнинг орасида тез-тез зиддиятлар пайдо бўлар эди. Бу зиддиятлар асосан ҳудуд ва тирикчилик манбаларини таллашиш оқибатида юз берар эди.

Ҷамиятнинг манфаатлари бир-бирига зид бўлган катта ижтимоий гуруҳлар: куллар ва қулдорлар синфига бўлиниши манфаатлар зидлигини кескинлаштириб юборди. Манфаатлар ўртасидаги зиддиятнинг кескинлашуви манфаатлари поймол этилаётган синф-кулларнинг стихияли чиқишлари исён ва қўзғолонларга олиб келди. Бундай исёнларни бостириш учун қулдорлар миршаблар ва армия сингари тузилмаларни ташкил қилди. Қулдорлар мафкураси қулдорларнинг олий табақа эканини асослашга, одамлар ўртасидаги мулкӣ ва ҳуқуқӣ тенгсизликни илоҳӣ кучлар иродаси билан ифодалашга ҳаракат қилар эди.

Феодализмга ўтиш билан боғлиқ янги ижтимоий гуруҳлар: феодаллар ва деҳқонлар синфининг вужудга келиши улар ўртасидаги зиддиятни шаклан бироз юмшатди. Заминдорлар деҳқонларга анчагина ён босишди: уларга оила қуриш, ҳосилнинг муайян улушини олиш ҳуқуқи берилди. Бироқ заминдорлар мафкураси феодаллар, улар ичидаги табақалар: дворянлар, граф, маркиз, герцог ва ҳоказоларнинг асилзодалиги, улар олий ирқ вакиллари экани маъбудлар иродаси билан белгиланганини асослашга хизмат қилар эди. Деҳқонларнинг тўла тизим шаклига келмаган мафкурасида эса адолатли подшо, меҳрибон заминдор тўғрисидаги орзу-умидлар ифодаланар эди. Айни пайтда бу мафкура бешафқат хўжайинларни қоралар эди. Кўриниб турганидек, қулдорлар мафкураси фақат қулдорлар манфаатини, заминдорлар мафкураси феодаллар манфаатини ифода ва ҳимоя қилар эди. Бу мафкуралар эзилаётган муқобил синфлар: куллар ва деҳқонлар манфаатини мутлақо ўйламаз эди.

Капитализм даврида ишчилар капиталистлар билан шаклан тенг ҳуқуқларга эга бўлишди. Уларнинг ҳуқуқӣ ҳолати ва маиший турмуши деҳқонларникига қараганда шаклан анча юқори эди. Лекин улар ҳам тирикчилик қилиш учун ўзларининг куч ва қобилиятларини сармоядорларга сотишга мажбур эдилар. Капиталистик тузумнинг дастлабки босқичларида ишчилар жуда чекланган миқдордаги шахсий мулкка эга эдилар, уларнинг асосий кўпчилиги қашшоқ турмуш кечирар эди. Бундай ҳолат ҷамиятдаги ижтимоий ларзаларга барҳам бера олмасди.

Ишчилар ва деҳқонларнинг исёнлари янги даврда ҳам давом этаверди. Капиталистлар мафкураси сармоядорларнинг манфаатини қулдорлар ва феодаллар мафкураси сингари ниқобсиз ифодаламас эди. Бу мафкура энди ҳукмрон синф манфаатини пардали тарзда ҳимоя қила бошлади. Яъни энди капиталистларнинг бойлиги уларнинг ақли заковати, ҳаракатчанлиги, ишчанлиги, топқирлиги каби сифатлари билан изоҳлана бошланди. Ишчилар ҳам ақл-заковатини ишга солса, ишчан ва топқир бўлса бемалол бойиб кетиши мумкинлиги тарғиб қилинди.

Капитализмнинг дастлабки босқичларида шаклланиб улгурмаган ишчилар мафкураси кейинчалик тизим ҳолига кела бошлади. Ана шундай тизимлардан бири сотсиалистик революсия назарияси эди. Бу мафкура гўё ишчилар манфаатини акс эттирса ҳам, муқобил синф –капиталистларни фақатгина қоралаб қолмай, уларни бутунлай, таг-томири билан йўқ қилишга чақирар эди.

Кўриниб туриптики, ижтимоий синфларнинг мафкуралари фақат шу синф манфаатларини кўзлаб яратилган. Мафкураларнинг синфӣ хусусиятга эга бўлиши синфлар ўртасидаги зиддиятларни юмшатмаган, балки бу зиддиятларнинг кескинлашувига хизмат қилган. Синфӣ манфаатлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви ижтимоий ларзаларга олиб келган. Бирорта ҳам синфӣ мафкура муқобил синф манфаатлари тўғрисида бироз бўлса ҳам бош қотирмаган. Сотсиалистик революсия назарияси ишчилар манфаатини ифодаловчи ягона ҳақиқӣ назарияликка даъво қилса ҳам, аслида ишчиларнинг ҳақиқӣ манфаатлари капиталистларни йўқ қилишда эмас, улар билан қилишувга эришишда эди. Лекин у пайтда тараққиётнинг мана шундай йўли ҳам мавжудлиги ҳали англамаган эди.

Фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш натижасида меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва исёнлар капиталистларни бироз ён босишга ундади. Улар ишчи аристократияси, деб аталган қатламга бироз имтиёзлар бердилар. Лекин бу ҳолат ҳам исёнларга барҳам бера олмади. Исён ва қўзғолонлар давом этаверди. Ана шундай исёнларнинг юқори чўққиларидан бири Октябр тўнтариши бўлди. Бу тўнтариш дохӣлари эксплуатация йўқ қилинган янги сотсиалистик тузум қурилгани тўғрисида бонг уришса ҳам аслида эксплуатация тугатилмади. Капитализм даврида ишчиларни эксплуатация қилиш натижасида вужудга келган қўшимча қийматни капиталистлар ўзлаштирган бўлса, энди ишчилар меҳнати туфайли яратилган қўшимча қийматни марказ, давлат ва унинг амалдорлари ўзлаштира бошлади.

Сотсиалистик тузум, деб аталган тузум аслида капиталистик муносабатларнинг янги шакли-давлат капитализми бўлиб чиқди. Бу тузум даврида ишчиларни эксплуатация қилишдан ташқари, чекка ўлкаларни хомашё базасига айлантирилди ва шу шаклда миллий эксплуатация ҳам давом этаверди. Эксплуатацияга қарши норозиликларни бостириш учун кучли репрессия аппарати ташкил этилди. Бунинг оқибатида нафакат алоҳида шахслар, балки бутун халқлар қатағонга учради. Бир қатор халқларнинг ўз ватанларидан депортация қилиниши бунга мисол бўлади. Лекин бу депортация қилинмаган халқлар эмин-еркин яшаганини англатмайди. Уларнинг депортация қилинмагани давлатнинг уларга нисбатан бағрикенглиги ва ён босиши эмас, уларнинг ўз юртларида давлатга кўпроқ манфаат келтириши мумкинлиги туфайли эди. Эксплуатацияга нисбатан норозиликлар ўтган асрнинг 80-йилларига келиб саноат ривожланган ҳудудларда забастовка ва стачкалар шаклида намоён бўлди. Саноати унчалик ривожланмаган чекка ҳудудларда эса аҳолининг норозилиги стихияли тарзда миллатларaro тўқнашувлар тарзида юз берди. Бизнинг юртимизда ана шундай зиддиятларнинг тадрижи Президент Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” китобида жуда ишончли ва таъсирчан тарзда очиб берилган.

Иш берувчи сармоядорлар билан ёлланма ишчилар ўртасида XX аср бошларигача том маънодаги шериклик мавжуд бўлмаган. Уларнинг манфаатлари ўртасидаги зиддиятлар кўпинча забастовкалар, стачкаларга ва исёнларга айланиб кетган.

XX асргача мавжуд бўлган шериклик алоҳида шахслар ва кичик гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб келган бўлса, ижтимоий шериклик катта ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни тартибга сола бошлади. Масалан, иш берувчи сармоядорлар билан ёлланма ишчиларнинг манфаатлари ўртасидаги асосий зиддият шундан иборат эдики, сармоядорлар ёлланма ишчиларни кўпроқ ишлатиб камроқ ҳақ тўлашдан, ёлланма ишчилар эса камроқ ишлаб кўпроқ ҳақ олишдан манфаатдор эдилар. Бу зиддиятни таҳлил қилган Маркс уни ҳал қилишнинг йўли фақат битта-сотсиалистик революцияни амалга ошириш, деган хулосага келган эди. Шу хулоса асосида у сотсиалистик революция тўғрисидаги назарияни яратди. Бу назарияга кўра ёлланма ишчилар комфирка атрофига бирлашиб революция қилишлари, сармоядорларнинг барчасини кириб битиришлари ва мамлакатда пролетар диктатурасини ўрнатишлари керак эди. Маркснинг яна бир хулосаси сотсиалистик революция барча мамлакатларда ғалаба қозониши ва коммунистик жамият қурилиши тўғрисидаги назария эди.

Ана шу назария асосида Россияда 1917 йил октябр ойида давлат тўнтариши амалга оширилди ва пролетар диктатураси ўрнатилди. Бу ҳодиса гўё Маркснинг сотсиалистик революция назарияси тўғрилигини тасдиқлаётгандай туюлар эди. Аслида бу ҳол Маркс назариясининг тўғрилиги туфайли эмас, инсоният ҳали тараққиётнинг бошқа йўли-ижтимоий шериклик йўли ҳам мавжудлигини кашф этиб улгурмагани туфайли вужудга келган эди.

Ўтган асрнинг 20- ва 30-йилларидаги қатағонлар, миллионлаб одамларнинг ёстиги қурилиши ана шу сотсиалистик революция назариясининг меvasи эди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин собиқ иттифокда амалга оширилган империалистик сиёсат, якка партия ва якка миллатнинг ҳукмронлиги, миллий республикаларнинг кўпчилиги марказга хомашё этказиб берадиган ўлкаларга айлантириб қўйилиши ҳам октябрдаги давлат тўнтаришининг мудҳиш акс-садоси эди.

Ижтимоий шериклик ғояси марксизмнинг муқобили сифатида майдонга чиқди. Унинг вужудга келишига кучли туртки берган ҳодисалардан бири Октябр тўнтариши бўлди. Ўтган асрнинг 20-йиллари охири ва 30-йилларида собиқ иттифокда юз берган қатағонлар пролетариат диктатураси қандай дахшатли оқибатларга олиб келишини кўрсатди. Кейинчалик пролетариат диктатурасининг қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлиги бошқа бир қатор мамлакатларда ҳам намоён бўлди. Энди Ғарб мамлакатларидаги сиёсатчилар ва жамиятшунос олимлар сотсиалистик революция ва пролетариат диктатурасига муқобил бўлган ғояларни зудлик билан излашга тушди. Ана шундай ғояни топиш учун уларга мулкдорлар ва давлат ҳокимияти органлари буюртма беришди. Бу йўналишда Ғарб сотсиал-демократлари бир қатор муваффақиятларга эришди.

XX асрнинг ўрталарида Т.Парсонс ва Ю.Хабермаслар томонидан яратилган консенсус назарияси ижтимоий шерикликнинг кенг миқёсда ёйилишига катта туртки берди. Бу назария ижтимоий шартнома назарияси ўрнига келиб, ижтимоий шерикликнинг назарий методологик асоси вазифасини бажара бошлади.

Ижтимоий шериклик бозор муносабатларига ўтиш ва демократик институтларни ривожлантиришнинг муҳим шарти эканини жаҳон амалиёти тасдиқлади. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бозор ислохотларини чуқурлаштириш учун ижтимоий шериклик тамойилларини кенгроқ ва тўлароқ тадбиқ қилиш зарур бўлди. Ана шу зарурат Президент Ислом Каримовнинг “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси”да аниқ ва яққол кўрсатиб берилди. Президент Концепсиясида белгиланган вазифаларни амалга ошира бориб 2014 йилда мамлакатимизда “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди ва у 2015 йил 1 январидан кучга кирди. Бу Қонуннинг қабул қилиниши мамлакатимизда ижтимоий шерикликни ҳаётга тадбиқ қилишда муҳим босқич бўлди. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ижтимоий шериклик соҳасидаги ишларнинг якунланганини эмас, янги масъулиятли босқич бошланганини англатади.

XX асрнинг ўрталаридан бошлаб жаҳондаги кўпчилик мамлакатларда ижтимоий шерикликнинг турли жиҳатларини тадқиқ қилишга киришилганда собиқ шўролар иттифоқида бу масалага умуман эътибор берилмади. Бунинг сабаби шундаки, собиқ шўролар тузумида ҳукмрон бўлган синфий кураш назарияси ижтимоий шерикликни инкор қилар эди. Ижтимоий шерикликнинг меҳнат муносабатларинини тартибга

солиш имкониятлари ҳам инкор қилиниб, бундай муаммолар фақат капиталистик ижтимоий муносабатларга хос, деб эълон қилинган эди.

Ижтимоий шерикликка қизиқишнинг ўсишини таъминлаган ижтимоий муаммолар XX аср охириларида бошлаб сотсиалистик лагер, деб аталган тизимнинг парчаланиши, кўпчилик мамлакатларда трансформация жараёнларининг бошланиши ҳамда кучайиши эди. Собик сотсиалистик тузумнинг эмирилиши ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчиликнинг тикланиши, мулкдор ва сармоядорлар синфи ҳамда учинчи сектор- нодавлат нотижорат ташкилотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига олиб келди.

Собик иттифокда нодавлат ташкилот деб аталадиган касаба уюшмалари, овчилар жамияти, ихтирочилар уюшмаси сингари ташкилотлар мавжуд бўлса ҳам амалда улар ҳукмрон партия кўрсатмаси билан тузилар ва шу партиянинг кўрсатмалари доирасидан четга чиқа олмас эди. Мустақиллик даврида вужудга келган нодавлат нотижорат ташкилотлар ўзларининг фаолиятини ижтимоий шериклик тамойилларига асосланиб олиб бора бошлади. Бундан ташқари, аҳолининг қўллаб-қувватлашига эришиш учун ҳокимият органлари вакиллари ҳам ижтимоий шериклик технологияларига мурожаат қила бошлади. Дастлаб меҳнат соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш мақсадида шакллانган ижтимоий шериклик ҳозирги кунда турли ижтимоий гуруҳлар, субъектлар ва жамоаларнинг ўзаро муносабатларини ҳам тартибга солишга хизмат қилмоқда. Бундан ташқари, ижтимоий шериклик кўпроқ стратегик режалаштириш, ҳудудларни комплекс ривожлантириш ҳамда бошқарув қарорлари қабул қилишда борган сари кўпроқ ва муҳимроқ рол ўйнамоқда.

Ижтимоий шериклик ҳозирги кунда жаҳондаги кўпчилик мамлакатларнинг Меҳнат кодексларида, мамлакатларни стратегик ривожлантиришга алоқадор ҳужжатларда, турли соҳаларга оид услубий тавсиялар ва меъёрий ҳужжатларда мустаҳкам ўрин эгалламоқда.

Ижтимоий шериклик XX аср охири ва XXI аср бошларида сиёсий барқарорликни таъминлашда, жамиятда янгича инсоний муносабатларни шакллантиришда борган сари кўпроқ ва муҳимроқ рол ўйнамоқда. Шуларнинг бари ижтимоий шерикликни фанлараро ёндашув асосида чуқур, атрофли ва жиддий таҳлил қилиш заруратини вужудга келтирди. Бу муаммони тадқиқ қилишда сотсиология, фалсафа, иқтисодиёт, ижтимоий психология, ва сиёсатшунослик сингари қатор фанларнинг тадқиқот методологиялари ва категорияларидан фойдаланилмоқда.

Ижтимоий шериклик даставвал меҳнат муносабатларини тартибга солиш мақсадида вужудга келган бўлса ҳам, ҳозирги кунда унинг фаолият юритиш соҳалари меҳнат муносабатлари доирасидан анча четга чиқади.

XX аср охири ва XXI аср бошларида “секторлараро ижтимоий шериклик” концепсияси кўп мамлакатларда, шу жумладан МДХга аъзо мамлакатларда кенг тарқала бошлади. Мазкур концепсияга кўра, ижтимоий шериклик субъектлари ҳокимият, бизнес ва нодавлат нотижорат ташкилотлар вакилларида иборат. “Секторлараро ижтимоий шериклик” икки ёки уч сектор: давлат, бизнес, нотижорат сектор ижтимоий муаммоларини ҳал қилишда ўзаро келишилган конструктив ҳаракатларни амалга оширишни ифодалайди. Республикаимизнинг “Ижтимоий шериклик тўғрисида” Қонунида ижтимоий шериклик субъектлари ҳақидаги 3-бобида шундай дейилади: “Ижтимоий шериклик давлат органларининг нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини, шу жумладан тармоқ, ҳудудий дастурларни, шунингдек норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган бошқа қарорларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш борасидаги ҳамкорлигидир”.

Шуни унутмаслик керакки, Республикаимизнинг “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонунида ижтимоий шериклик субъектлари давлат органларининг нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари деб кўрсатилиши мамлакатимизда меҳнат муносабатларида ҳам ижтимоий шериклик мавжудлигини инкор қилмайди. Меҳнат муносабатлари соҳасидаги ижтимоий шериклик масалаларини Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнат Кодекси” ва ўттиздан ортиқ қонунлари ва бошқа меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлари тартибга солади. Бу ҳақда “Меҳнат Кодекси”нинг 1-моддасида шундай ўдейлади: “Ўзбекистон Республикасида меҳнатга оид муносабатлар меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, жамоа келишувлари, шунингдек жамоа шартномалари ва бошқа локал норматив ҳужжатлар билан тартибга солинади”.

Меҳнат соҳасидаги ижтимоий шериклик муносабатлари мамлакатимизда дунёнинг кўп мамлакатларида бўлгани сингари бипартизм (икки томонлама) шаклида, масалан, жамоа шартномалари ҳамда трипартизм (уч томонлама) масалан, иш берувчилар, ёлланма ишчи ва хизматчилар ҳамда давлат ҳокимияти органлари ёки уларнинг вакиллари иштирокида олиб борилмоқда. Мамлакатимизда 2011 ва 2014 йилларда ижроия ҳокимияти (Вазирлар Маҳкамаси), бизнес вакиллари (Савдо-саноат палатаси) ҳамда ёлланма ишчи ва хизматчилар (Касаба уюшмалари Федератсияси) тонидан имзолаган “Бош келишув”лар ҳам меҳнат муносабатлари соҳасидаги ижтимоий шериклик ҳам мустаҳкам меъёрий-ҳуқуқий асосда олиб борилаётганидан далолат беради.

3. Ижтимоий шерикликнинг назарий асослари

Ижтимоий низоларни тизимли таҳлил қилиш бўйича дастлабки уринишларни италиялик давлат арбоби ва назарийчи Никколо Макиавелли амалга оширган эди. У биринчилардан бўлиб низоларнинг фақат вайронкор эмас, балки яратувчилик функциялари ҳам мавжудлигига эътибор қаратди. Бунда у низоларга тўғри таъсир ўтказиш зарурлигини таъкидлади. Унинг фикрига кўра бундай вазифани давлат бажариши лозим эди.

Ижтимоий меҳнат муносабатлари тизимини биринчилардан бўлиб англиялик Френсис Бекон назарий таҳлил қилди. У ижтимоий табақаларнинг фикрларини менсимаслик, бошқарув жараёнидаги хатоликлар, миш-мишлар ва ғийбатларнинг тарқалиши жамиятдаги низоларнинг пайдо бўлишига олиб келишини далиллар билан кўрсатиб берди.

Одамлар ўртасида ижтимоий шартнома тузиш зарурлиги ғояси Томас Гоббснинг асарларида баён қилинди. Мазкур шартнома жамиятнинг ўзини ўзи ҳимоя қилиши ҳамда хусусий мулкнинг абадий бўлишига хизмат қилади. Унинг “Левиафан”, “Фуқаролар ҳақидаги таълимотнинг фалсафий элементлари” асарларида ижтимоий шартномага эришиш зарурлиги асослаб берилган. Бундай шартнома умумий келишув ҳамда хусусий мулкнинг ҳавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади.

Ёлланма ишчи ва иш берувчи капиталист ўртасидаги ўзаро муносабатлар Адам Смит асарларида илк бор таҳлил қилинди. Хўжалик юритишнинг асосий мақсади фойда олиш эканини эътироф этар экан, у эркин рақобат, хусусий мулк ҳумронлиги, савдо-сотиқ эркинлиги, давлатнинг иқтисодийётга аралашмаслиги иқтисодий ҳаётнинг “табiiй тартиби” деган хулосага келди. Унинг фикрига кўра, ёлланма ишчилар ва кпиталистлар ўртасидаги ўзаро кураш жамиятнинг ривожланиб бориши манбаи, рақобат эса инсоният учун фаровонлик келтирувчи ҳодисадир.

Ижтимоий шерикликнинг назарий концептуал асослари ижтимоий ҳаракат назарияси, ижтимоий бирдамлик, ижтимоий келишув, ижтимоий жипслик тўғрисидаги ғоялар асосида шаклланди.

М.Вебер фикрига кўра анъанавий ҳаракат таҳлил қилиш ҳамда оқилона танқид қилиш мумкин бўлмаган маданий анъаналарда мустаҳкамланган хулқ-атвор намунаси. Ҳаракатнинг мазкур типи аҳамияти одамларнинг кундалик хулқ-атвори кўпинча ана шу тарзда юз бериши билан белгиланади. Бундай ҳаракатларда ҳал қилувчи ролни урф-одатлар, турли даражада анланган одатларга садоқат ўйнайди.

Ижтимоий ҳаракат назарияси америкалик сотсиолог Парсонс томонидан тадқиқ этилди. У субъектларнинг ўзаро таъсири механизмларини тадқиқ қилди. Бунда у кўпчилик томонидан эътироф этилган меъёрлар, хулқ-атвор андозалари фаолиятнинг ички мотивларига айланиши жараёнига алоҳида аҳамият берди. Мувоzanат, консенсус, ижтимоий тизимнинг меъёрий ҳолатидаги энг муҳим белгилар эканига эътибор қаратар экан Т.Парсонс ана шу ҳолатни назорат қилиш ва тартибга солиш жараёнларига катта эътибор берди. Унинг фикрича, айнан ана шу жарёнлар жамиятни кўнгилсиз низолардан ҳимоя қилади. Унинг тадқиқотларида консенсус муаммоси ўзаро келишилган ҳаракат йўлларини излаш билан бевосита боғлиқ тарзда тадқиқ этилади. Бундай ўзаро таъсир шерикларнинг ўзаро экспектатсияларига, яъни бир-бирларидан кутаётган ҳаракатлар ва натижаларга асосланади.

Ижтимоий шерикликнинг назарий ва ташкилий асосларидан бири бўлган консенсусни немис сотсиологи Ю.Хабермас демократиянинг муқобили сифатида талқин қилади. Унинг талқинида демократик усул жамоа ва жамиятни иккига: кўпчилик ва озчиликка бўлиб қўяди. Консенсус эса бўлинган жамоа ва жамиятни бирлаштиради. Бунга у ҳал қилинаётган муаммога нисбатан кўпчиликнинг фикрини аниқлаш йўли билан эмас, барча томонлар қарши бўлмаган эчимни топиш йўли билан эришади. Консенсусга эришиш учун манфаатлари ва ёндашувлари бир-бирига унчалик мос келмаётган томонлар ҳеч бир томон қарши бўлмаган эчимни топишга ҳаракат қилишлари ва топишлари керак.

Консенсус моҳиятан келишувни билдиради. Лекин унинг XX асргача мавжуд бўлган келишувлардан фарқи шундаки, у келишувга эришишнинг янги самарали амалиётини яратди. Унга кўра манфаатлари бир-бирига мос келмайдиган томонлар ўзаро муносабат ва музокарага киришар экан, улар аввало бир-бирларига ён босишлари керак. Қолаверса, улар барчани қониқтирадиган, ҳеч бўлмаганда ҳеч қайси томонда қаршилиқ уйғотмайдиган эчимни топишга ҳаракат қилишлари ва топишлари лозим. Бундай эчимнинг топилиши консенсусга эришганликни билдиради.

Ижтимоий шериклик тарихи ва тадрижини қисқача кўриб ўтиш шундан гувоҳлик берадики, унча мавжуд бўлган барча назария ва мафкуралар фақат у ёки бу синф, ижтимоий гуруҳ манфаатларини ифодалаган. Ижтимоий шериклик назарияси муносабатга киришувчи барча ижтимоий гуруҳлар манфаатини уйғунлаштирилгандагина жамиятда тотувлик ва ижтимоий барқарорлик вужудга келиши мумкинлигини асослайди. Шунинг учун бу назария у ёки бу синф назарияси эмас, ўзаро муносабатларга киришаётган барча ижтимоий гуруҳлар манфаатларини уйғунлаштириш орқали ифодаладиган назария ҳисобланади. Ижтимоий гуруҳлар манфаатларини уйғунлаштириш фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг муҳим шарт ва асоси ҳисобланади.

Ижтимоий шериклик жараёнида ўзаро таъсирнинг энг муҳим белгиларидан бири консенсусга йўналтирилганликдир. Бу белги ижтимоий субъектларнинг мақсадлари ва манфаатларини мавқеларни ўзаро яқинлаштириш орқали рўёбга чиқаришни назарда тутди. Бу жараён томонларнинг босим ўтказишга мойиллигини инкор қилади. Томонлардан бирининг босим ўтказишга интилиши бир зумда ижтимоий шерикликни йўқ қилиб уни ўзаро курашга айлантиради.

Ижтимоий шерикликнинг жуда муҳим белгиларидан бири эркин фикр алмашишнинг кафолатланганлиги, томонлар ўзининг меъёрий қадриятли тизимларини эркин тақдим қила олиши ҳисобланади.

Ижтимоий шериклик назарияси низолар муаммоси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда вужудга келади. Чунки ижтимоий шериклик низоларни ҳал қилиш жараёнида вужудга келади ва низоларни ҳал қилиш учун хизмат қилади. Ижтимоий шериклик низолар туфайли юзага келади, низолардан ўсиб чиқади. Бу жараён низоларни бошқариш ҳамда манфаатларни келиштириш асосида ҳал қилишга интилиш босқичида, шунингдек, компромиссга, консенсусга интилиш босқичида юз беради.

Ижтимоий шерикликнинг жамият ҳаётига кенг тадбиқ этилиши ўз-ўзидан автоматик тарзда юз берадиган ҳодиса бўлмай, атрофлича ва пухта ўйлаб амалга ошириладиган сиёсат натижасидир. Мамлакатимизда бундай сиёсатни Президент Ислом Каримов ишлаб чиқди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ислохотларнинг негизида ётган беш тамойил ижтимоий шерикликнинг жамият ҳаётида илдиз отиши учун шароит яратди.

Ижтимоий шериклик турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг манфаатларини максимал даражада ҳисобга олиш, мувофиқлаштириш ва имкон борича тўлароқ рўёбга чиқаришни назарда тутди.

Ижтимоий шериклик моҳият эътибори билан жамиятда консенсус ва осойишталик ўрнатилишига, шунингдек, турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар ўртасидаги тарангликларни юмшатишга, турли даражадаги ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида сиёсий бирдамликни шакллантиришга йўналтирилган бўлади.

Ҳар қандай мамлакат ҳудудида аҳолининг кўпчилиги манфаатларини қўзлайдиган адолатли ижтимоий тартиботларни жорий этиш фақатгина давлат органларининг иши эмас. Жаҳон тарихи гувоҳлик беришича, ижтимоий низоларни алоҳида ҳолда давлат ҳам, оила ҳам, бозор муносабатлари ҳам ҳал этолмайди. Фақатгина ижтимоий шериклик, яъни ижтимоий-сиёсий майдондаги турли кучларнинг конструктив мулоқотиғина инсонларга хос турмуш кечириш имкониятларини бериши мумкин. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда ижтимоий шериклик муносабатларини ҳаётга тадбиқ этишнинг асосий мақсади давлат ва фуқаролик жамиятлари ўртасида катта ижтимоий аҳамиятга молик дастурларни амалга оширишда ўзаро ҳамкорликни таъминлашдир.

Ўзаро ҳамкорлик жамиятда мавжуд бўлган қашшоқлик, жиноятчилик, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, этимлик сингари ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш учун зарур. Бу жараёнда иштирок этаётган барча томонлар ана шу муаммоларни ҳал этишда ўзларининг масъулиятларини ҳис этишлари лозим. Айни пайтда улар бу муаммоларни ҳал этиш учун турлича имкониятлар ва турлича тасаввурларга эга. Ана шу турличалик, ўзаро тафовутлар, баъзи зиддиятларга қарамай ўзаро шериклик муносабатларини ўрнатиш мумкин ва зарур.

Ижтимоий шерикликнинг муҳим кирраларидан бири ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш йўллари ва усуллари биргаликда топиш, бу муаммоларни ечишга кенг жамоатчиликни жалб этиш ҳамдир.

Ижтимоий шерикликнинг тадбиқ этилиши давлатнинг кучли, барқарор ва самарадор бўлишига олиб келади, чунки у ҳокимиятнинг мақсадлари ва ҳаракатларини кенг жамоатчилик томонидан маъқулланиши, қўллаб-қувватланишини таъминлайди. Ижтимоий шериклик ғоялари кенг халқ оммаси мақсадлари ва манфаатларига яқин бўлиб, тегишли тушунтириш ишлари олиб борилганда, у кўпчилик аҳоли томонидан қўллаб-қувватланади. Бу тамойил халқни ҳокимият билан яқинлаштиради, адолатли, самарали жамият шаклланишига қўмаклашади.

Демократик тамойилларга амал қиладиган давлатнинг мақсади ҳуқуқий давлатни шакллантиришдир. Ҳуқуқий давлат фуқаролик жамияти қуришнинг муҳим шарти ҳисобланади. Кўнгилли жамоат бирлашмаларида, қасаба уюшмаларида, хайрия жамғармалари ва бошқаларда иштирок этиш ҳар бир фуқаронинг шахсий иши бўлса ҳам, аслида у жамият ва шахснинг муносабатлари даражасини кўрсатадиган индикатор ҳисобланади. Бундай бирлашмаларда иштирок этиш бир томондан шахсий иш бўлса, иккинчи томондан, улкан сиёсий аҳамиятга эга бўлган ижтимоий ҳодисадир. Фуқаролар ўз эркинликлари ва ҳуқуқларидан фойдаланиб, жамоат бирлашмаларига аъзо бўлар экан, ўз зиммаларига муайян масъулият ва мажбуриятни оладилар. Жамоат бирлашмаларига аъзо бўлишдан аввал фуқаролар ўша бирлашмаларнинг мақсадлари, тамойиллари, стратегия ва тактикаларидан хабардор бўлишлари зарур.

Жамиятда мавжуд муаммоларни аниқлаш, ифодалаш ва тегишли ташкилотларга этказишда жамоат бирлашмалари муҳим рол ўйнайди. Уларнинг масъулияти ҳам худди мана шунда, яъни муаммони аниқлаш ва давлат ёки бизнес вакилларига этказишда кўринади. Ана шу бирлашмалар фаолиятида иштирок этар экан, фуқаролар муайян муаммолар тўғрисида атрофлича маълумотга эга бўлади ва бу маълумот уларнинг зиммасига муаммони ечиш йўллари излаш, ундан давлат ҳокимияти органлари ва бизнес вакиллари тегишли тарзда хабардор қилиш масъулиятини юклайди. Фуқароларнинг мана шу жараёнда фаол иштирок этиши ижтимоий шерикликнинг ҳаракатга келтирувчи кучи ҳисобланади.

Ижтимоий шериклик субъектларидан бири бўлган давлатнинг функциялари ана шу шерикликни ривожлантириш учун ҳуқуқий ва иқтисодий стимуллари яратишдан иборат. Ўзбекистонда давлатнинг энг муҳим функцияларидан бири жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар ўртасидаги мувозанатни ва диалогни сақлаб туришдир. Давлат томонидан ўтказилаётган кучли ижтимоий сиёсат аҳолининг муайян гуруҳлари ҳаддан ташқари бойиб кетиши, бошқа гуруҳлар эса қашшоқлашиб кетишининг олдини олиб туради. Бундай сиёсатнинг мақбуллиги шундаки, жуда бой ва жуда қашшоқ гуруҳлар ўртасида нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ва маданий тафовутлар келиб чиқади. Бундай тафовутларнинг кучайиши эса, зиддиятларга, ижтимоий ларзаларга олиб келиши мумкин.

Ижтимоий шериклик турли мамлакатларда умумий хусусиятлар билан бир қаторда миллий ўзига хосликларга ҳам эга бўлади. Кўпинча ижтимоий шериклик тушунчаси ижтимоий онга адекват тарзда акс этмайди. Чунки, ижтимоий шерикликни тўла ва чуқур тушуниш учун ижтимоий фанлар, хусусан, сотсиология, ижтимоий фалсафа, ҳуқуқшунослик фанлари бўйича муайян билимларга эга бўлиш тақозо этилади. Баъзан ташкилотлар ичидаги ёки ташкилотлар ўртасидаги ҳар қандай ҳамкорликни ижтимоий шерикликнинг кўриниши сифатида қабул қилинади. Аслида бу ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди. Бундай ҳамкорлик оддий шерикликнинг кўринишидир. Ижтимоий шериклик, юқорида таъкидланганидай, катта ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги шерикликни англатади.

Ҳозирги кунда ижтимоий шерикликнинг моҳияти ижтимоий-сиёсий майдондаги кучлар: давлат тузилмалари, тижорат корхоналари ва нотижорат ташкилотлари ўртасидаги конструктив алоқадорлик сифатида англашилади. Ижтимоий фанларда бу кучлар 1-, 2- ва 3-сектор номлари билан юритилади. Ижтимоий шериклик ҳар уч сектор вакиллари ўртасида ҳамкорлик пайдо бўлганда ва бу ҳамкорлик ҳар уч гуруҳ ва жамият учун манфаатли экани англашилганда вужудга келади.

Ижтимоий шерикликнинг куйидаги муҳим элементларини кўрсатиш мумкин: ижтимоий муаммо; шерикларнинг манфаатлари ва шерикликнинг ҳуқуқий асосланиши; ўзаро таъсир ва ўзаро назоратнинг қоидалари ишлаб чиқилгани; ижтимоий шериклик жараёнларини ёритадиган ахборот майдони мавжудлиги; томонларнинг ўзаро жипслашиши учун лойиҳаларнинг мавжудлиги; ижтимоий шериклик жараёнининг барқарорлиги ва доимийлиги; ижтимоий муаммоларни ечишнинг инноватсион усуллари излаш ва топиш; ижтимоий муаммонинг барча томонлар учун муҳимлиги; шерикларнинг манфаатларини аниқлаш ва ҳисобга олиш; фаолият мақсади ва вазифаларини биргаликда белгилаш; ҳамкорлик жараёнида амал қилиши зарур бўлган аниқ қоидаларни ишлаб чиқиш; ҳамкорлик алоҳида-алоҳида ҳаракат қилишга нисбатан бир неча баробар самарали бўлиши мумкинлигини барча томонлар тўла англаб этиши.

Ҳар қандай кооператсия ҳам ижтимоий шерикликка мисол бўла олмайди. Чунки, кооператсияга томонлар ўзларининг мақсадларига эришиш учун бирлашадилар. Масалан икки ёки ундан ортиқ хусусий корхонанинг муайян фаолият турларини биргаликда амалга ошириш тўғрисида тузган битими ижтимоий шериклик эмас. Бу иқтисодий шерикликдир. Ижтимоий шериклик кўпқиррали ҳодиса бўлиб сиёсий жиҳатлардан ташқари маънавий, ахлоқий, фалсафий жиҳатларга ҳам ега. Уни ижтимоий амалиётга тадбиқ қилиш учун жамиятда бағрикенглик кенг тарқалган бўлиши тақозо этилади.

Бағрикенгликнинг амалий аҳамияти қай даража катта эканини шундан ҳам билиш мумкинки, бир қатор шахслараро муносабатларгина эмас, гуруҳлараро муносабатларни ҳам унинг ёрдамисиз йўлга қўйиб бўлмайди. Масалан, ижтимоий шериклик муносабатларига киришаётган гуруҳлар ва шахсларда бағрикенглик сингари маънавий-ахлоқий сифат бўлмаса, унинг қарор топиши бениҳоя қийинлашади.

Ижтимоий тараққиёт интенсивлашаётган ва давлатлараро муносабатлар мураккаблашиб кетаётган ҳозирги даврда бағрикенглик гуруҳлар ва давлатлараро муносабатларни тартибга солишда, жамиятда миллатлараро, ижтимоий гуруҳлараро, динлараро тинч-тотувликни таъминлашда борган сари улканроқ аҳамият касб этмоқда.

Бағрикенглик аҳамиятининг ортиб бориши унинг умуминсоний қадриятлар билан узвий боғлиқлиги туфайли ҳам юз бермоқда. Мазкур қадриятлар асосида бағрикенглик шахслараро ва гуруҳлараро муносабатларнинг кўпчилик томонидан энг мақбул, деб ҳисобланадиган йўли сифатида намоён бўлмоқда. Шунинг учун ҳам катта ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш механизми бўлган ижтимоий шерикликнинг ижтимоий ҳаётда қарор топиши кўп жиҳатдан бағрикенгликнинг ижтимоий гуруҳлар фаолияти тамойили сифатида қандай ўрин эгаллаганига боғлиқ бўлмоқда.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси инқилобий йўл эмас, ижтимоий шериклик мамлакатларни фаровон ҳаётга олиб келиши мумкинлигини кўрсатди. Биз ана шу шериклик йўлини танладик. Лекин бу Ғарб мамлакатлари тажрибасини механик тарзда Ўзбекистонга кўчиришни англамайди. Мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб ислохотлар ўтказиш Президент Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган ва ҳозир дунёда ўзбек модели номи билан машҳур бўлган моделда ўз ифодасини топган.

4. Ўзбекистонда ижтимоий шериклик назариясининг бойитилиши ва амалиётининг ривожлантирилиши

Инсоният тарихида буюк рол ўйнаган ижтимоий шериклик назарияси Мустакил Ўзбекистонда ҳаётга кенг тадбиқ этила бошлади. У ҳаётга нафақат тадбиқ этилди, балки унинг назарий асослари бойитилди ва амалий жиҳатлари ривожлантирилди.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Президент Ислом Каримов томонидан “Кучли давлатдан кучли жамият сари” шиори ўртага ташланди. Кучли жамият эса фуқаролик жамиятидир. Баъзан, “Нима учун бира тўла “Кучли давлатдан фуқаролик жамияти сари” шиори олға сурилмади?” деган савол ўртага ташланади. Даставвал “Кучли давлатдан кучли жамият сари” шиори ўртага ташланишининг сабаби шундаки, собиқ шўролар тузуми даврида “фуқаролик жамияти” тушунчаси умуман ишлатилмасди. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки йилларида бу тушунча мамлакатдаги кўпчиликка таниш эмасди. Агар ўша даврда “Кучли давлатдан фуқаролик жамияти сари” шиори ўртага ташланса, у кўпчилик учун тушунарли бўлмай қоларди.

Президент Ислом Каримовнинг “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш” Концепсиясида ижтимоий шериклик тўғрисидаги қонунни қабул қилиш зарурати тўғрисида сўз юритилар экан, жумладан шундай дейилади: “Фуқаролик жамияти институтларининг янада ривожланишига эришиш, амалга оширилаётган ислохотларимизнинг очиқ-ошкоралиги ва самарадорлигини таъминлашда, уларнинг ролини кучайтиришда «Ижтимоий шериклик тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Ушбу қонунда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини амалга ошириш, гуманитар муаммоларни ҳал этиш, мамлакатимиз аҳолиси турли қатламларининг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларини ҳимоя қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларининг давлат тузилмалари билан ўзаро муносабатларидаги аниқ чегараларни белгилаш ва ташкилий-ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш каби масалалар бўйича ҳуқуқий нормалар кўзда тутилиши даркор.”

Ижтимоий шерикликнинг назарий масалалари Президент Ислом Каримовнинг қатор асарлари, нутқ ва мақолалари, хусусан, унинг зикр этилган Концепсиясида чуқурлаштирилган бўлса, амалиётнинг

ривожлантирилиши уни мамлакатимизда Президент раҳбарлигида амалга ошириш жараёнида юз берди. Президент Концепсиясидан юқорида келтирилган иқтибосда ижтимоий шерикликнинг моҳияти, мақсадлари, вазифалари очиб берилган.

Тарихга қилинган қисқа экскурс асрлар давомида катта ижтимоий гуруҳлар ўртасида доимо зиддиятлар мавжуд бўлгани, бу зиддиятлар кўплаб марта қон тўкилишларни келтириб чиқаргани, исёнлар ҳукмрон синфлар томонидан аёвсиз бостирилганидан гувоҳлик беради. Тарихда ҳукмрон синфларнинг эзилувчи синфларга ён босишлари ҳам кузатилган. Лекин бу ён босишлар эпизодик характерга эга бўлиб тактик мақсадларда вақтдан ютиш ёки иложсизлик туфайли юз берган.

Тарихда синфларнинг манфаатларини уйғунлаштиришга қақирқлар ҳам бўлган, лекин ана шундай уйғунликни таъминлашга қаратилган мафкуралар бўлмаган. Ижтимоий шериклик синфий зиддиятларни юмшатиш, манфаатларнинг уйғунлигини таъминлашга қаратилган мафкура эди. Бу мафкуранинг келиб чиқишига асосий сабаб меҳнат соҳасидаги муносабатлар эди ва бу мафкура биринчи навбатда меҳнат муносабатларини тартибга солиш мақсадида яратилди. Кейинчалик бу мафкура ривожланди ва бойитилди. Мустақил Ўзбекистон мисолида ижтимоий шериклик нафақат меҳнат муносабатларини, балки жамиятдаги мавжуд муносабатларнинг катта қисмини тартибга солиш вазифасини бажара бошлади.

Президент Ислом Каримов Концепсиясида меҳнат муносабатларига урғу берилмаганининг сабаби ҳозирги кунда меҳнат муносабатларидаги антагонистик зиддият кўпчилик мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам бартараф этилганида. Бундан ташқари, меҳнат муносабатларини тартибга солишга йўналтирилган қонунлар ва бошқа ҳуқуқий меъёрлар дунёнинг кўпчилик мамлакатларида мавжуд. Бундай ҳужжатлар орасида марказий ўринни “Меҳнат кодекси” эгаллайди. Ўзбекистонда бундай Кодекс 1995 йилда қабул қилинган эди. “Меҳнат Кодекси”дан ташқари яна кўплаб ҳуқуқий-меърий ҳужжатларда меҳнат муносабатларини тартибга солиш масалалари кўриб чиқилган. Бундан чиқадиган хулоса шундаки, асосан тартибга солинган меҳнат муносабатларини яна бир марта тартибга соладиган ҳужжат ёки институт яратишга зарурат йўқ. Ижтимоий шериклик энди жамият олдида турган бошқа муаммоларни ҳал қилишга йўналтирилиши лозим. Ислом Каримов Концепсиясида ана шу муаммолар кўрсатиб берилган.

Президент Концепсиясида “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонунни қабул қилиш зарурати ҳақида гапирилар экан, асосий эътибор фуқаролик жамиятини ривожлантиришга қаратилади. Фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш масалаларига бағишланган фалсафа, сотсиология, сиёсатшунослик ва бошқа фанларга оид адабиётларда асосий эътибор фуқаролик жамияти институтларининг моҳияти, миқдори, функциялари қаби масалаларга қаратилган. Бундай институтлар фуқаролик жамиятининг негизини ташкил қилади. Бироқ негизнинг ўзи фуқаролик жамияти, дегани эмас. Бундай институтларнинг сони ўн минглаб ва юз минглаб бўлса ҳам фуқаролик жамияти қурилиб қолмайди. Фуқаролик жамияти вужудга келиши учун ана шу институтлар, давлат ҳокимияти органлари ва бизнес вакиллари ўртасида шериклик муносабатлари бўлиши шарт. Шу маънода айтиш мумкинки, ижтимоий шериклик фуқаролик жамиятига олиб борадиган асосий йўлдир.

Ижтимоий шериклик назариясига Ислом Каримов Концепсиясида аниқлик ва янгиликлар киритилиши билан бир қаторда амалий соҳада ҳам мазкур назария ривожлантирилди. Бундай ривожлантириш ижтимоий шериклик субъектлари доирасини кенгайтириш ва уларнинг ўзаро муносабатларини ривожлантириш шаклида амалга оширилди. Холислик тақозосига кўра қайд этиш лозимки, XX аср охири ва XXI аср бошларида ижтимоий шерикликка нисбатан “секторларо ўзаро таъсир” назарияси ҳам вужудга келди. Бу назария тарафдорлари ижтимоий шерикликни меҳнат муносабатлари доирасидан ташқарига олиб чиқишди. Унга кўра ижтимоий шериклик субъектлари бўлган давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва бизнес вакиллари ижтимоий масалаларни ҳал қилишда ҳамкорлик қилишлари лозим. Мазкур назария тарафдорлари ҳар уч сектор вакилларининг ижтимоий масалаларни ҳал қилишда ўзаро тортишув ва мунозаралар жараёнида консенсусга келиб фаолият юритишларини назарда тутди. Ўзбекистонда ижтимоий шериклик субъектлари ўзаро муносабатларининг янгича шакли вужудга келди. Бу шакл томонларнинг ўзаро рақобатига эмас, ўзаро ёрдам ва ҳамкорлигига асосланади. Томонларнинг мана шундай муносабати ижтимоий шерикликнинг синергия эффектини вужудга келтиришига олиб келди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида шўролар тузуми даврида ижтимоий ташаббуслари бўғилган ва шундай вазиятга кўникиб қолган аҳолининг тафаккур тарзини ўзгартириш зарур эди. Мустабид тузум даврида одамлар ижтимоий шериклик тўғрисида билим олиш ва кўникмалар ҳосил қилиш имконига эга эмас эдилар. Чунки у даврларда ижтимоий фанлар бўйича чоп этилган адабиётларда бу мавзу умуман тилга олинмас, олинган пайтларда эса фақат танқидий нуқтаи назардан ёритилар эди.

Шўролар даври ижтимоий-гуманитар фанларида ижтимоий шериклик ғайри илмий назария сифатида баҳоланар эди. Ана шундай кайфиятда тарбияланган одамлар ижтимоий шериклик муносабатларига мустақиллик қўлга киритилгандан кейин ҳам киришиб кетишлари қийин кечди. Шунини ҳисобга олиб давлат томонидан нодавлат нотижорат ташкилотлари қўллаб-қувватлана бошлади. Давлат даставвал фуқаролик жамияти институтлари эркин ҳаракат қилишлари учун меърий-ҳуқуқий базани тайёрлади. Бу ҳақда Президент Концепсиясида шундай дейилади: “Айтиш керакки, фуқаролик жамияти институтлари тизимида нодавлат нотижорат ташкилотларни тобора ривожлантириш, уларнинг мустақил иш юритиши ва чинакам мустақиллигини таъминлаш, ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, фаолиятини ташкилий-ҳуқуқий, моддий-техникавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни кучайтиришга қаратилган «Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этди.

Сўнги йилларда «Жамоат фондлари тўғрисида»ги, «Ҳомийлик тўғрисида»ги қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтлари ривожланишига кўмаклашиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори ва бошқа қатор ҳужжатлар қабул қилинди ва улар фуқаролик жамияти институтлари ижтимоий фаоллигини кучайтиришда муҳим омил вазифасини бажармоқда²⁶³.

Давлат фуқаролик жамияти институтлари эркин ҳаракат қилишлари учун меъёрий-ҳуқуқий базани тайёрлаш билан бир қаторда уларга иқтисодий жиҳатдан кўмак беришни ҳам кучайтириб борди. ННТларга кўрсатилаётган кўмак давлатнинг иқтисодий салоҳияти ошиши билан бирга кучайиб борди. Бу кўмак кейинги бир неча йил давомида айниқса салобатли бўлди. 2010 йилда Президент “бундай кўмакнинг миқдори кейинги уч йилда ўн бир миллиард сўмдан ортиқ ташкил қилди”, деб айтган бўлса, 2015 йилнинг ўзида бу кўмак ҳажми сўмни ташкил қилди.

Давлатнинг ННТларга ҳар томонлама кўмак кўрсатаётганининг сабабларидан бири шундаки, ННТларнинг асосий мақсади-аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатиш. Аҳолига ижтимоий хизматни давлат идоралари ҳам кўрсатади. Лекин ННТлар таркиби ихчамлиги ва бевосита аҳоли ташаббуси билан тузилгани сабабли уларнинг хизмати тезкор ва аниқ манзилга қаратилган бўлади. Бундан ташқари, ННТлар ижтимоий хизматлар кўрсатишга давлат бюджети маблағларидан ташқари хусусий сектор маблағларини ҳам грантлар, хайрия ишлари, бадаллар, волонтерлар фаолияти шаклида жалб этиш имкониятига эга. Ўзбекистонда давлат ННТларнинг мана шу хусусият ва имкониятларини ҳисобга олиб ҳар томонлама ёрдам кўрсатмоқда. Давлатнинг кўмаги грантлар, ижтимоий буюртмалар, субсидиялар тарзида амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда ижтимоий шерикликнинг ўзига хос хусусиятлари, мақсадлари ва субъектлари “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамлаб қўйилган. Мазкур Қонуннинг 3-бандида бу ҳақда шундай дейилади: “Ижтимоий шериклик давлат органларининг нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини, шу жумладан тармоқ, ҳудудий дастурларни, шунингдек норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган бошқа қарорларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш борасидаги ҳамкорлигидир”²⁶⁴

Давлатнинг ННТларга кўрсатадиган кўмаги барқарор ва салмоқли бўлишини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати Кенгашларининг «Нодавлат нотижорат ташкилотларини, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қўшма қарори ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Шу қарор асосида ННТларга мўлжалланган грантлар миқдори ва ажратилаётган маблағ ҳажмининг ортиб бориши фуқаролик жамияти институтларининг тезроқ оёққа туриб олишлари ва фаоллигининг ортишида сезиларли рол ўйнамоқда.

Мамлакатимизда ижтимоий шерикликни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш соҳасида олиб борилаётган ишларга қисқача кўз югуртириб чиқишнинг ўзи ҳам бу масалада жаҳон фани яратган назария янги ёндашув билан бойитилгани, унинг бир қатор жиҳатлари аниқлаштирилгани, мазкур соҳа амалиёти эса жиддий бойитилганидан гувоҳлик бermoқда.

14-МАВЗУ. ФАОЛ ФУҚАРОЛИК ПОЗИТСИЯСИГА ЭГА БЎЛГАН ЁШ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Режа

1. Ёшларда фуқаролик позитсиясини шакллантиришнинг ижтимоий-маънавий ва ахлоқий жиҳатлари
2. Фуқаролик жамиятини ривожлантиришда фуқаролик маданияти ва масъулиятининг ўрни
3. Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсатининг стратегик йўнашалилари
4. Баркамол авлодни тарбиялаш ғояси ва уни амалга ошириш механизмлари
5. Ёшларда фуқаролик позитсиясини шакллантиришнинг ижтимоий-маънавий ва ахлоқий жиҳатлари

Ўзбекистон Республикасида мамлакатни модернизатсия қилиш ва кучли фуқаролик жамиятини барпо этишга қаратилган ислохотларнинг туб моҳияти аҳоли турмуш тарзининг фаровонлигини ошириш, фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти ва савиясини юқори даражага кўтариш, уларда аниқ фуқаролик позитсиясини шакллантиришда ўз ифодасини топади. Давлатнинг тараққий этишида ва ундаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муносабатларнинг янги босқичга ўтишида мамлакат олдида турган вазифаларни турли йўналишларга тақсимлаган ҳолда, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шарти, Президент И.Каримов таъкидлаганидек, “... – бу жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини кескин кучайтиришдан иборат. Ёки бошқача қилиб айтганда, бу – “Кучли давлатдан – кучли жамият сари” деган тамойилни амалда ҳаётга жорий этиш демакдир. Ҳаммамизга аёнки, бу йўналиш ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўтказиб беришни тақозо этади”²⁶⁵. Демак, фуқаролик жамиятини қарор топтириш учун давлат ўзининг айрим вазифаларини бўйнидан соқит қилиб, аста-секин жамиятнинг бошқа институтларига топширмоғи лозим. Бунинг учун эса давлат томонидан муайян шарт-шароитлар, имкониятлар яратилиб, жамиятнинг ўз-ўзини ташкил этувчи ва бошқарувчи идораларининг фаолияти тўғри йўлга қўйилишини талаб этувчи механизмларни вужудга келтириш зарур.

Ўзбекистон фуқаролари миллати, ирки, жинси, касб-кори, ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар фуқаро сифатида қонун олдида ҳуқуқан тенг ва бирдек масъулиятлидирлар. Шунинг учун ҳам мавжуд муаммоларни бартараф этишда фуқароларнинг ўз фуқаролик ҳуқуқларини билиб олишлари ва улар ҳимоя қилишлари ҳамда бурчларини чуқур англаб этишлари учун уларни ҳуқуқий жиҳатдан тарбиялаб бориш долзарб вазифалардан бири сифатида қаралмоқда. Бу жараён фуқаролар учун маънавий камолот манбаи бўлиши билан бирга, уларнинг бу борадаги масъулиятини янада оширишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ана шунинг учун ҳам, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш кучли давлатдан, кучли фуқаролик жамиятга ўтиш концепсияси замирида инсон эркинликларини фуқаро, халқ манфаатларига мос ҳолда босқичма-босқич юзага чиқариш асосий вазифа сифатида белгиланган. Маълумки, қонунларнинг ҳар бир моддасида инсоннинг муайян йўналишдаги эркинликлари берилади. Лекин ёдда тутмоқ керак-ки, бундай тартиб, йўл-йўриқ ёки имконият фақат битта фуқаронинг эркинлигини юзага чиқариш учунгина жорий этилган эмас. Балки бу ҳуқуқий меъёр барча учун тенг асосга эга. Ҳамонки шундай экан, барча яъни бутун жамият аъзолари ана шу меъёр асосида ўз эркинликларини бир хил даражада амалга ошириши шарт.

Шунингдек, бугун биз қураётган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг маънавий биноси мустаҳкам бўлиши лозим. Бу эса, энг аввало, фуқароларни, айниқса, ёшларни чуқур билимли, теран фикрли, ўз ўтмиши дурдоналаридан ва маънавий қадриятларидан хабардор, ватанпарвар, ҳақиқатпарвар, фидойи қилиб тарбиялашни тақазо этади. Комил инсон шахсини тарбиялаш эса энг мураккаб ва қийин жараёндир. Бу жараёни амалга ошириш улар онгига миллий қадриятларни сингдириш мақсадга мувофиқдир. Демак, бугунги ёш авлод ўз тарихини, маданиятини, миллий қадриятларини, тилини, динини ва урф-одатларини мукамал билсагина, мустақилликнинг асл моҳиятини чуқурроқ англаб етадилар. Фуқаролик жамияти ҳам ана шу миллий қадриятларимизга асосланиб ривожлантирилиши бежиз эмас. Зеро, “Мадомики биз ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти қураётган эканмиз, маънавият соҳасидаги ХХІ асрга мўлжалланган ҳаракат дастуримиз шундан келиб чиқмоғи даркор, яъни эркин фуқаро – онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириши бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарур”²⁶⁷.

Инсонга ёшлигидан сингдирилган маданий-маънавий қарашлар, ахлоқий қадриятлар, анъаналар, диний-руҳий туйғулардан иборат. Бу бўғинда у оиласи, қариндош-уруғлари, маҳалласи, миллати, юрти билан бирлигини, унинг таркибий қисми эканлигини ҳис этади. Натижада, унинг онги ва қалбида миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуси шаклланади. Бу жараёнда шахсда ҳақиқий фуқаролик позитсияси шаклланади. Зотан, Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек, ҳар қандай ислохотнинг энг муҳим самараси, аввало, халқнинг маънавий-руҳий қарашларидаги янгиланиш жараёнлари, унинг онгу тафаккурининг юксалиши, мамлакатда юз бераётган ўзгаришлар унинг ҳаётига, тақдирига дахлдор бўлганлигини чуқур ҳис қилиши ва шундан ҳулоса чиқариши билан белгиланади. Ушбу сўзлардан кўриниб турибдики, ёшларнинг ижтимоий сиёсий фаолигини ошириш бугунги кундаги энг долзарб вазифалардан биридир. Шу мақсадда ҳар биримиз ушбу вазифаларни амалга оширилишида фаол фуқаролик позитсиямизни кўрсатишимиз ҳамда юртбошимизни биз ёшларга қарата айтган “Фарзандларимиз, ёшларимиз бизнинг нафакат ишончимиз ва келажагимиз, ёшларимиз бугунги ва эртанги кунимизнинг хал қилувчи кучидир” сўзларини доимо ёдимизда сақлашимиз зарурдир.

Фуқаролик туйғуси эса шахснинг “Авлоддан-авлодга ўтиб келаётган маданий жараёнлар ахлоқий қадриятларнинг ўтмиш билан келажакни узвий алоқадорлигини таъминлаб, тарихий мероснинг нодир неъматларини ўзгартириш асосида шаклланади”²⁶⁹. Фуқаролик жамиятининг асосий мезонларидан бири бу фуқароларнинг юксак даражада онг ва маданиятга эга бўлишликлари ҳисобланади. Шу нуқтаи-назардан қараганда, фуқаролик жамиятида фаол, ташаббускор, ғайратли, фақат яратувчанлик, ижодкорлик руҳи ва қайфияти билан яшовчи шахсларга эътибор ва эҳтиёж катта бўлади. Бундай юксак интеллектуал салоҳият тафаккур эркинлигининг қай даражада шаклланиши билан узвий боғлиқ. Жамиятнинг инсон учун яратган реал иқтисодий қулайликлари ва имкониятлари, юридик ҳақ-ҳуқуқлари, қарор топган ахлоқий ва маънавий муҳит унинг тафаккури эркин, илғор ва юксак идеалларни кўзлаши билан уйғунлашмоғи лозим. Олимларимизнинг кузатишича, фуқароларнинг ижтимоий воқеликка янгича, мустақил ва эркин тафаккур асосида ёндашиши юқори кўрсаткичга эга. Айни пайтда, психолог ва сотсиологларнинг нуқтаи назарича, янги шаклланаётган фуқаролик жамияти ривожига кўп жиҳатдан шахс онги, характери ва дунёқарашини коррекциялаб боришни талаб этмоқда.

Ҳозирга келиб, мамлакатимизда фуқаролик жамияти, унга монанд давлат бошқаруви тизимини – демократияни қарор топтириш зарурати ва масъулияти ҳар бир фуқаронинг юксак маънавий салоҳиятининг, фалсафий тафаккур тарзини янада шакллантириш вазифасини қўндаланг қилиб қўйди. Дарҳақиқат, одамзот ўз олдида турган вазифаларни ҳал этишдан олдин ҳамма нарсани ақл тарозисига қўймоғи, ўзи ташлайдиган амалий қадамларнинг эҳтимолий натижаларини аввалдан тахмин қилмоғи, назарда тутмоғи лозим. Фуқаролик маданиятини юксалтиришда таълим бекиёс ўрин тутди. Бугунги кунда ҳам олдимизга қўйган асосий мақсад - фуқаролик жамиятини барпо этиш ва уни такомиллаштириш учун Миллий дастурда кўзда тутилган билимли, онгли, тафаккури озод, замонавий дунёқарашли, миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқ инсонларни тарбиялашга янада муҳим эътибор қаратиш ва бу масалалар таълим ислохотларининг бош вазифаси деб қабул қилиб, уни амалга оширишдан иборат. “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида яратилган ва амалга оширилаётган янги таълим модели айнан ана шу мақсадга эришиш йўлида ўзининг янгича таълим ва тарбиявий жараёнини шакллантириб бормоқда. Фарзандларимиз тўққиз йиллик ўрта таълимни тамомлаб, ўз хоҳиш иродаси ва интилишига қараб икки турдаги уч йиллик ўқув юртларида-академик литсейлар ва касб-ҳунар коллежларида таълимни мажбурий –

ихтиёрий давом эттириш имкониятларига, буларни тугатганлар эса олий ўқув муассасаларига киришда бир хил ҳуқуқларга эга бўлдилар. Унутмаслигимиз керакки, маърифат халқимиз, миллатимиз қонидадир. Бизда қадимдан “Маърифатли инсон” тушунчаси анча кенг маънони англатади. Анъанавий шарқона қарашга кўра, маърифатлилик–фақат билим ва малака эмас, айти пайтда чуқур маънавият ва гўзал ахлоқ дегани ҳамдир. Халқимиз билимли, камолотли инсон деганида айнан шундай одамларни кўз олдида келтиради. Шунинг учун ҳам Кадрлар тайёрлаш миллий моделимизнинг бутун моҳияти миллий тарихимиз ва ҳаётимиз билан боғланиб кетган. Шу тариқа Ўзбекистонда бевосита ўзимизга хос, ўзимизга мос бўлган такрорланмас, буюк тарихимиз, анъаналаримизга асосланган ва, шу билан бирга, ҳозирги давр талабларига жавоб бера оладиган Кадрлар тайёрлаш миллий модели яратилди. Дастуримизнинг, моделимизнинг миллийлиги ҳам айнан шулардан иборатдир.

Фуқаролик жамият асослари шаклланаётган республикамизда, ёшларимизнинг фаолликини юксалтириш, уларда миллат, халқ ва жамият олдидаги бурч ҳамда масъулиятини юракдан ҳис қилиш туйғуларини камол топтириш ҳамда уларнинг онгу шуурида мустахкам ҳаётий позитсияни, эътиқод ҳамда маслакни шакллантириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир. Шунинг учун ҳам бугунги кунда таълим тизимининг барча босқичларида ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга қаратилган дарс соатлари, ўқув курслари йўлга қўйилган. Мазкур саъй-ҳаракатларни амалга ошириш, эгаллаган билимларини амалиётда қўллаш кўникмаларини мустахкамлаш, қолаверса, бу борада фаол фуқаролик позитсиясига эга бўлган ёшларни қўллаб-қувватлаш келажакда натижалар келтиради. Зеро, замонавий таълимнинг мақсади ҳар бир кишига ўз фаолияти учун зарур бўлган янги билимларни олиш ва уларни жамият ҳаётига тадбиқ этиш имкониятини яратишдан иборатдир. Шу боис тарбиявий ва ўқув ишлари шахснинг интеллектуал онг ва маданият даражасини инсон, жамият, давлат манфаатларига жавоб берадиган энг муҳим принципларни англаб этишга қадар оширишга йўналтирилиши лозим. Айтганда фуқаролик жамиятини барпо қилишда фуқаро онги, маданияти, дахлдорлик ҳисси ва масъулиятини юксалтириш ҳамда такомиллаштиришни ҳозирги талаб даражасида йўлга қўйиш муҳим аҳамиятга эгадир. Албатта, ёшлар фаолиятида ушбу зарурий масала ўзининг долзарб жиҳатлари билан ажралиб туради ва самарали тарзда амалга оширишни йўлга қўйишимиз лозимлигини яна бир бор қайд қиламиз.

2. Фуқаролик жамиятини ривожлантиришда фуқаролик маданияти ва масъулиятининг ўрни

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсад этиб белгиланган даврда демократик тамойилларни шакллантириш, фуқаролар ижтимоий –сиёсий фаоллигини ошириш, шахс эркинлигини амалда жорий этиш, сиёсий жараёнларни эркинлаштириш, демократик меъёрлар асосида кўппартиявийлик тизимини такомиллаштириш, жамият ҳаётида жамоат ва нодавлат ташкилотлар фаоллигини ошириш каби вазифалар умуминсоний қадриятларни ўзида ифода этган ҳолда фуқаролик маданияти билан туташади. Агар фуқаролик жамиятини юксак фуқаролик маданиятини ошкор этиш имконияти сифатида эътироф этадиган бўлсак, фуқароларнинг маънавий этуқлиги бундай жамиятдаги демократик тамойилларни тўлиқ англаш омили эканлигини тушунамиз. Чунки фуқаролик жамиятида инсонни олий қадрият даражада тушуниш бевосита ҳар бир фуқаронинг ўз маданият даражасини қанчалик англаши ва унга содиқлиги билан характерланади.

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш ўзининг бир қатор мезонларига эга бўлиб, уларнинг асосийларидан бири – ҳар бир инсонда масъулият туйғуси билан яшаш хусусиятини шакллантиришдир. Масъулият одамнинг ҳар бир амали, фаолияти маҳсулини тўлиқ тасаввур қилган ҳолда унинг ўзи ва ўзгалар учун нима наф келтиришини англай олиш қобилиятидир. Масъулиятни ҳис қилган инсон ўз ишини доимо пухта режалаштириб, унинг оқибатларини олдиндан тасаввур қила олади ва зарур натижага эришиш учун бутун кучи ва салоҳиятини сафарбар этишга қодир бўлади. Шахсий масъулиятни фуқаролик масъулиятдан фарқлаш лозим. Биринчиси шахснинг кундалик фаолиятдан келадиган шахсий манфаатни, иккинчиси эса жамият манфаатларини назарда тутаяди. Фуқаролик масъулиятини ҳис этган инсон, энг аввало, ўзи меҳнат қилаётган жамоа ёки таълим олаётган ўқув даргоҳи, ўз маҳалласи ва юрти равақини ўйлайди. Мустақил Ўзбекистон фуқаролари учун ягона мақсад Ватан равақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги учун хизмат қилиш бўлса, демак ҳар бир инсон фуқаролик масъулиятининг маъно-мазмунини ана шу ғояларни амалга оширишда, деб билиши даркор.

Фуқаролик масъулияти, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир онгли фуқаронинг қайси миллат вакили бўлишидан қатъий назар Республика Конституциясида қафолатланган ҳуқуқларидан фойдаланиш баробарида, унга жавобан фуқаролик масъулиятини ҳам ҳис этиб яшашидир. Бу шундай деганики, ҳар бир фуқаро мамлакат Конституциясига, Олий Мажлис қабул қилган барча қонунларга, Вазирлар Маҳкамаси чиқарган қарорларга риоя этиши ва ҳурмат қилиши, уларни амалга ошириши учун масъулият сезиши лозим. Бинобарин, давлат ўз фуқаросига ҳуқуқ ва қафолат берар экан, шунга яраша унинг зиммасига масъулият ҳам юклайди. Шуни унутмаслик керакки, ижтимоий тараққиётнинг демократик ривожланиш жараёни шахснинг ўзини ўзи англаши, қадр-қимматини қай даражада эъзозлай олиши, жамият учун хизмат қилиш имконияти ва ҳаракат меъёрига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси кишиларнинг ўзи яшаб турган кўча, маҳалласидан тортиб, то яхлит мамлакатнинг барқарорлигини сақлаб қолиш, хавфсизликни таъминлашда юксак масъулиятни ўз фаолиятида онгли равишда амалга ошириш демакдир. Бир хил мақомга эга бўлган шахсларда талаб ҳам тенг бўлади. Ана шу жиҳатнинг ўзи ҳам фуқаролик масъулиятини англаувчи далиллардан биридир. Фуқаролик масъулияти билан миллий масъулият орасида ўзига хос муштарақлик мавжуд. Сир эмас ҳар бир миллатнинг балоғатга этган онгли аъзоси ўша ўзи мансуб миллатнинг олдида масъулияти бўлади. Миллатнинг миқдорий, иқтисодий, маданий, ахлоқий, маърифий, манавий тараққий эта бориши, эр юзидаги бошқа халқлардан орқада қолиб кетмаслиги учун биринчи шу халққа мансуб кишилар

жавобгарлик туйғусини туйиш лозим. Оила ва жамиятдаги ҳар бир ҳаракатида, босган ҳар қадамида шу миллатнинг умумий манфаатини унутмаслик миллий масъулият ҳиссининг муҳим томони ҳисобланади. Кишиларнинг муайян миллат равнақи йўлидаги сиёсий онглилиги ва маънавий этуклиги даражаси миллий масъулиятни англаувчи иккинчи муҳим томонидир. Шунини алоҳида қайд этиш зарурки, миллий масъулият бу юртимизда яшовчи барча миллат ва элнинг масъулиятидир.

Шу ўринда ривожланган давлатлар тажрибасига алоҳида эътибор қаратишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Масалан, жаҳоннинг этакчи давлати саналмиш АҚШда фуқаролик маданиятини юксалтириш қандай йўлга қўйилган? Америкаликларга қандай ғоя ва қадриятлар сингдирилмоқда? Бу саволларга жавоб топиш учун фуқаролик маданияти қандай ғоявий устунларга таянишини аниқлаш кифоя. АҚШ фуқаролари Конституцияни, америка давлатчилигининг асосчилари ва демократик тамойилларни муқаддас деб биладилар ва бу туйғуни ёшларга сингдириш ҳақида тинимсиз қайғурадилар. Ёшларда эркин яшашга иштиёқ, мустақилликни қадрлаш туйғуси шакллантирилади.

АҚШ ниманинг эвазига фан ва технологиялар соҳасида бошқалардан ўзиб кетди? Бу саволнинг ҳам жавоби бор: Америкада эркин фикр ва ижодий тафаккур қадрланади ҳамда ўзгача фикрлайдиганларга нисбатан бағрикенглик қарор топтирилган. Лекин америкалик фуқарони тарбиялашнинг энг асосий жиҳати бошқа бир ғояда яширин. У ҳам бўлса, ҳар бир инсонни ноёб истеъдод эгаси деб билиш, ҳар бир шахсга ҳазрати инсон сифатида мурожаат қилишдир. Инсонга бундай муносабат, сўзсиз, унинг салоҳиятини юзага чиқаришга имкон беради. Айнан шу ғоя таъсирида америкаликлар орасида ўзини «ўртамиёна одам» деб биладиган ёхуд «мен бир оддий одам» деб гапирадиган кишилар низоҳатда кам учрайди.

Шундай қилиб, ҳар бир америкалик болалигиданоқ кимгадир ва нимагадир орқа қилишга эмас, балки ўз кучига таянишга ўргатилади. Лекин, энг асосийси, ҳар бир америкаликда келажакка ишонч уйғотилади. Худди ана шу «америка орзуси» кишиларни янги мақсадлар сари рағбатлантиради, янги ғояларни амалга оширишга шавқ уйғотади. Хулоса ясайдиган бўлсак, демократия қоидалари ва эркинлик Америка мафкурасининг пойдеворини ташкил этади. Бундай тарбия натижасида фақат ўз кучига ишониш, руҳий озодлик ва мустақил фикрлаш каби хислатлар америкаликларнинг қон-қонига сингиб кетган. Албатта, юқорида келтирилган фикрлар «АҚШда бу борада муаммо йўқ экан» деган хулоса учун асос бўлмайди. Охириги пайтларда эркинликка ҳадеб урғу беравериш оқибатида америкаликлар эркинликни жамият олдидаги мажбуриятлардан ҳам озодлик сифатида идрок эта бошладилар. Шу боис ҳозирги кунда АҚШнинг зиёлилари томонидан янги мафкура - «либерал-натсионализм» мафкурасини яратиш зарурлиги ҳақидаги фикр ўртага ташланмоқда. Бу мафкура миллий ва ирқий жиҳатдан бўлиниб кетган кўп сонли ижтимоий гуруҳларни «АҚШ-миллатлар ҳамжамиятидир» ғояси атрофида бирлаштиришни назарда тутди. Эътибор берадиган бўлсак, янги мафкурада миллий омилнинг устуворлиги ўрнатилмоқда. Демак, гап АҚШ да аста-секинлик билан ягона миллий вужудни шакллантириш, халқнинг бирдамлигини кучайтиришга хизмат қилувчи мафкурани яратиш ҳақида бораётир.

Энди мисол тариқасида Шарққа мурожаат қилайлик. Шарқнинг энг илғор мамлакатларидан бири - Японияда фуқарони тарбиялашнинг энг самарали ва таъсирчан усулидан фойдаланилади. Бундай тарбиянинг асосий маскани сифатида мактаб танланган. Чунки мактабда бола билим олишдан ташқари шахс сифатида ҳам шаклланади. Кунчиқар мамлакатда фуқаро тарбияси «ахлоқий тарбия» тизими доирасида амалга оширилади. Расмий ҳужжатларда «ахлоқий тарбия» тизими қуйидагича номланади: «характерни шакллантиришга йўналтирилган таълим», «давлат учун мақбул ахлоқий сифатларни тарбиялашга қаратилган фаолият», «фуқаролик ахлоқи асосларини тарбиялаш». Аслида бу тизим миллатни тарбиялаш тизими вазифасини ўтайди. Ундан қудратли мафкуравий таъсир воситаси сифатида ҳам фойдаланилади. Кўпчилик олимларнинг фикрича, айнан «ахлоқий тарбия» тизими мамлакат иқтисодий равнақининг ғоявий асосини ташкил қилади. Чунки бу тизим ишлаб чиқаришда маънавий салоҳиятдан унумли фойдаланишга йўналтирилган. Иккинчи жаҳон урушидан хароба бўлиб чиққан мамлакатнинг 30-40 йилда ишлаб чиқариш ҳажми бўйича дунёда иккинчи ўринга чиқиб олгани кўпчиликнинг хайратини уйғотади. "Кичик бир оролнинг бундай қисқа вақтда ҳунармандчилик устахоналаридан автоматлашган саноатгача бўлган йўлни босиб ўтганлигини қандай тушунтириш мумкин?". Мазкур саволга жавобан японлар қуйидагича жавоб берадилар: "Салоҳият инсонларда яширин". Япония менежментининг олтин қоида-сига кўра, инсондан қимматроқ бойлик йўқ.

Хўш, давлат япон кишисида қандай қадрият ва сифатларни қарор топтиришга ҳаракат қилади? Аслида меҳнатсеварлик, интизомлилик ва жамоавийлик япон миллий характери-га хос хусусиятлар саналади. Бироқ давлат бу билан қаноатланмай, ўз фуқароларида ушбу сифатларни мустаҳкамлаш ва кучайтириш вазифасини маорифга юклайди. Натижада, мактабларда гуруҳий бирдамликни тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилади. Бунда коллективнинг ютуғи ҳам, мағлубияти ҳам гуруҳнинг ҳар битта аъзосига боғлиқ эканлиги ҳақидаги ғоя сингдирилади. Муҳими, боладан умумий ишда ўз ролини аниқ билиш ва шунга яраша масъулиятни ҳис қилиш талаб этилади. Бундай тарбия кўрган фуқаро жамоа муаммоларини ўзининг шахсий муаммолари сифатида қабул қилади. Олимларнинг фикрича, айнан шундай гуруҳий бирдамлик (япончада «айдагасасюги») туфайли мамлакат мисли кўрилмаган иқтисодий ютуқларга эришди. Меҳнат япон кишиси учун ахлоқий қадрият саналади. Унинг қадрият даражасига кўтарилишида "ахлоқий тарбия" тизимининг роли бекиёс. Гап шундаки, япон кишисига мактабдаёқ қуйидаги ғоялар сингдирилади: "Фақат тиришқоқлик ва меҳнат билан муваффақиятга эришиш мумкин", "Ўз устингда тинимсиз ишла - шунда бировдан кам бўлмайсан". Бу каби ғоялар таъсирида улғайган япон кишиси ўзининг барча ҳаракатларини қуйидаги мантқиққа бўйсундиради: "Бор имкониятларингни ишга сол!".

Шундай қилиб, давлат ўз фуқароларида тиришқоклик ва ҳафсала, кунт ва ғайратни мақсадли равишда қарор топтиради. Интизомдан жамият манфаатларида фойдаланиш борасида эса японларнинг айниқса бошқаларга ўрнак бўла олади. "Ахлоқий тарбия" натижасида Японияда фуқаролар меҳнат интизомининг бузилишини шунчаки салбий иллат деб ҳисобламай, балки уни Ватанга хиёнат деб қабул қиладилар. Японияда фуқаро тарбияси замон эҳтиёжлари ва жамият манфаатларига мослаштириб борилади. Айнан шу туфайли япон фуқаролари жамият тараққиётини ҳаракатлантирувчи қудратли куч саналадилар. Кўриниб турибдики, миллат келажагини ўйлайдиган ҳеч бир давлат фуқаро тарбияси масаласини эътиборсиз қолдира олмайди. Ана шу маънода жамиятимиз ёшларни моддий-маънавий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш, айниқса, глобаллашув туфайли ахлоқимизга, турмуш тарзимизга катта куч билан кириб келаётган бузғунчи ғоялардан, уларни сақлаб қолиш учун мафкуравий бўшлиққа йўл қўймаслик, замонавий ёшларни барча ҳаётий эҳтиёжларини рўёбга чиқариш бугунги куннинг энг муҳим вазифаси бўлиши керак. Чунки эҳтиёж том маънода эркин фаолият ҳамда фуқаролик масъулиятини белгиловчи мезон ҳисобланади. Биз ўз фаолиятимизга қай даражада ва қай мазмунда баҳо бермайлик, фаолиятимиз мотивлари муайян эҳтиёжлар туфайли шаклланади. Эҳтиёжлар ва манфаатлар уйғунли ҳисобга олинмаган жойда масъулиятсизлик, бефарқлик ва ҳатто жиноятлар содир бўлади.

3. Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсатининг стратегик йўналашилари Ҳозирги фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришга доир ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида ёшларни шу юртга, шу Ватанга муносиб фарзанд сифатида тарбиялаш долзарб вазифалардан бирига айланди. Шунинг учун давлатимиз ва халқимиз таълим-тарбия ташкилотлари ҳамда жамоат бирлашмаларидан ёшларни этук инсон бўлишларига муносиб ҳисса қўшишига катта умид билан қарайди. Фуқаролик жамияти асослари шаклланаётган бир шароитда шахс эркинлигини янада кенгайтириш уларда давлат ва жамият ҳаёти, унинг равнақини таъминлашдаги бурч ва масъулиятларини чуқур англаб этиш, кўникмаларини ҳосил қилиш ҳуқуқий савияси ва маданиятини юксалтиришда, давлат органлари, таълим муассасаларигина масъул бўлиб қолмай шу билан бирга жамоат ташкилотлари ва бошқа нодавлат тузилмаларини фаоллик даражасини ортишини ҳам тақозо этади. «Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги юксалиб борган сари деб, таъкидлаган эди И.А.Каримов, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориш зарур. Бу борада ўзини ўзи бошқарадиган идораларнинг, маҳалларнинг нуфузини ва мавқуини ошириш, уларга кўпроқ ҳуқуқлар бериш катта аҳамият касб этади».

Ёшларда фуқаролик маданиятини шакллантириш - уларга мустақил давлат тузилмасининг хусусиятлари, мамлакатнинг халқаро майдонда тутган ўрни, ватанпарварлик ва миллатлараро дўстлик туйғулари, республикамиз иқтисодиётини ривожлантириш йўлида амалга оширилаётган ижтимоий ҳаракатлар, меҳнат анъаналари, миллий истиқлол ғояси ва мафкура асослари ҳақидаги билимларни бериш асосида уларда фуқаролик ҳиссини зиммаларидаги бурч ва мажбуриятларни бажаришга нисбатан масъулият, ёт мафкуравий қарашларни англаш ва унга қарши бўлиш, ижтимоий фаоллик ва фидойилик каби сифатларни мужассамлаштирган яхлит бир тарбия жараёни ҳисобланади.

Фуқаролик жамиятининг институтлари - ўз-ўзини бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларини мустаҳкамлаш ҳамда ривожлантириш ёшларнинг сиёсий маданиятини, фаоллигини оширишнинг муҳим шартларидан биридир. Ўзбекистонда давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини эркинлаштириш, кучли давлатдан кучли жамиятга ўтиш вазифаларини амалга оширишда ҳар бир ёшнинг жамиятда ўз ўрни бўлишини билиш, энг муҳими, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб, тушуниши улкан аҳамият касб этади. Бу ўз масъуллигини англашга эришишда мавжуд демократик институтлар, ўз-ўзини бошқариш органлари, партиялар, нодавлат ва жамоат ташкилотлари муҳим ўрин тутати. Чунки, жамиятда яшаётган ҳар бир ёшнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти мавжуд сиёсий институтлар, партиялар ёки нодавлат ва жамоат ташкилотлари орқали амалга ошириладиган демократик сиёсий жараёнларда акс этади. Бу, бир томондан, ёшларнинг сиёсий фаоллик даражасига, уларнинг сиёсий қарашларини идрок этиб, унинг иштирокига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, жамиятдаги мавжуд ўз-ўзини бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг иш фаолиятига, ёшларни ўз атрофларига бирлаштиради.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократлашув жараёни инсонлар, турли хил ижтимоий қатламлар, сиёсий институтлар, давлат ва нодавлат ташкилотларнинг фаолияти ва ўзаро муносабати билан боғлиқ. Жамият ҳаётининг демократлашуви ҳамда мамлакатни модернизатсиялаш жараёнлари аҳолининг энг катта ижтимоий қатламини ташкил этадиган ёшларнинг ижтимоийлашишига ҳамда уларнинг тарбиясига катта таъсир кўрсатади. Ёшлар — жамиятнинг туб негизи, аҳолининг илғор қатлами, келажақнинг ишончли эгалари ҳисобланади. Шу нуқтаи-назардан қараганда, ҳар бир давр ёшларининг билим даражаси, дунёқараши, ўй-фикри, маънавий киёфасига қараб ўша жамиятнинг эртанги кунини аниқ тасаввур этиш мумкин. Шу боисдан ҳам мустақилликка эришилгач, аниқроғи, 1991 йилнинг 20 ноябрида "Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида"ги Қонуннинг қабул қилиниши билан мамлакатимизда ёшларга эътибор масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилган эди. Ушбу Қонуннинг 1-моддасида: "Ёшларга оид сиёсат Ўзбекистон Республикаси давлат фаолиятининг устувор йўналиши бўлиб, унинг мақсади ёшларнинг ижтимоий шаклланиши ва камол топиши, ижодий иқтидори жамият манфаатлари йўлида имкони борица тўла-тўқис рўёбга чиқиши учун ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий жиҳатдан шарт-шароит яратиш ҳамда уларни кафолатлашдан иборатдир", — дея мустаҳкамлаб қўйилган. Ўз-ўзидан, давлатнинг бу жараёндаги асосий вазифаси — ёшларнинг жамиятга турли хил салбий оқибатларсиз кириб келишини таъминлаш, уларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини тўла амалга оширишларини кафолатлашдан иборат. Бу эса, давлатнинг ёшларга оид сиёсатини амалга оширишида ўз ифодасини топади.

Шунингдек, Оила кодекси, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Таълим тўғрисида”ги, “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги, “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги, “Вояга эتماганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги, “Васийлик ва ҳомийлик тўғрисида”ги қонунлар ёшлар тарбиясида, уларни соғлом турмуш тарзига ўргатишда, иш билан банд қилишда, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда муҳим ҳуқуқий база вазифасини ўтамоқда. Шунингдек, давлатимиз раҳбарининг 2014 йил 6 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори мустақиллик йилларида олиб борилган босқичма-босқич, тадрижий ислохотларнинг мантикий ва қонуний давоми бўлиб, бу борадаги ишларнинг янги босқичини бошлаб берди. Республикамызда мазкур қарор ижросини таъминлаш, шунингдек, мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларда ёшларнинг фаол иштирокини таъминлаш, юксак маънавиятли, мустақил ва эркин фикрлайдиган, замонавий илм-фан ютуқларини пухта ўзлаштирган ҳар томонлама соғлом ва баркамол авлодни вояга етказишга қаратилган ёшларга оид давлат сиёсатини изчил амалга ошириб келинмоқда.

Қарорнинг айнан бугунги кунда қабул қилиниши фикримизча, қуйдагилар билан изоҳланади: Биринчидан, мустақиллик йилларида ёшлар сиёсати бўйича амалга оширган ишлари-мизни сарҳисоб қилар эканмиз, уларни ҳаққоний баҳолаш ва ислохотлар дастурига маълум ўзгаришлар киритиш билан бирга, биринчи навбатда, эртанги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўлидаги изчил ҳаракатларимизда ёшларнинг фаол иштирокини кучайтиришимизга эҳтиёж туғилгани, иккинчидан, ҳозирги пайтда мамлакатимиз ёшларининг сиёсий-ҳуқуқий маданияти ва ижтимоий онг даражасининг ўсиб бориши, жамиятни демократлаштириш ва либерал-лаштириш жараёнларининг жадал ривожланиши, ёш авлоднинг илм-фан, спорт соҳасида эришаётган ютуқлари бу соҳадаги ислохотларни янги, янада юқори босқичга кўтаришимиз учун зарур шарт-шароитларни юзага келтираётгани, учинчидан, жаҳон миқёсида глобаллашув ва ахборот технологиялари тобора кучайиб бораётган бугунги замонда биз дунёда юз бераётган туб ўзгаришларни ҳолисона ва танқидий баҳолаган ҳолда фарзандларимиз келажагини кўзлаб, ёшлар сиёсатини амалга оширишда қўшимча чора-тадбирларни белгилаб олиш зарурияти, тўртинчидан, ҳар томонлама чуқур ўйланган, аниқ мақсад ва устувор йўналишларни ўз ичига олган ёшларга оид дастур ва уни амалга ошириш стратегиясига эга бўлган мамлакат ва халқ пировард натижада муваффақиятга эришиши шулар жумласидандир. Қарорга биноан мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларда ёшларнинг фаол иштирокини таъминлаш, юксак маънавиятли, мустақил ва эркин фикрлайдиган, замонавий илм-фан ютуқларини пухта ўзлаштирган ҳар томонлама соғлом ва баркамол авлодни вояга етказишга қаратилган ёшларга оид давлат сиёсатини изчил амалга ошириш мақсадида, давлат ва жамоат ташкилотларининг таклифларини инобатга олиб, “Ўзбекистон Республикасида 2014 йилда ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар Дастури” маъқулланди.

Дастур 7 бўлим, 67 банддан иборат. Унда кўзда тутилган чора-тадбирлар қўламли ҳам кенг бўлиб, ижтимоий-сиёсий, сотсиал-иқтисодий, маданий-маърифий, суд-ҳуқуқ соҳаларини ўзида мужассамлаштирган. Унда ёшларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, демократик давлат куриш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнларида уларнинг фаоллигини ошириш, юксак маънавиятли, мустақил фикрловчи, қатъий ҳаётий позитсия, кенг дунёқараш ва чуқур билимга ега бўлган ватанпарвар ёшларни тарбиялаш, уларда турли мафкуравий таҳдидларга қарши иммунитетни шакллантириш, ёшларни ижтимоий ҳимоя қилиш, замонавий касб-ҳунарларни пухта эгаллашлари учун муносиб шароитлар яратиш, уларни иш билан таъминлаш ва тадбиркорликка жалб қилиш, иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлаш, ижодий ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқаришга қаратилган ишларни тизимли йўлга қўйиш, ёшларни жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланишга кенг жалб этиш, ёшлар орасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятлар содир этилишининг олдини олиш, баркамол авлодни тарбиялашда оммавий ахборот воситалари ва замонавий ахборот-коммуникатсия технологияларидан самарали фойдаланиш каби энг муҳим ва долзарб йўналишларда чора-тадбирлар кўзда тутилган. Дастурда белгиланган йўналишлар ўзаро узвий, чамбарчас боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо этади.

Ёшларни ижтимоий ҳимоя қилиш, замонавий касб-ҳунарларни пухта эгаллашлари учун муносиб шароитлар яратиш, уларни иш билан таъминлаш ва тадбиркорликка жалб қилиш ушбу дастурнинг ўзига хос бўлган жиҳати бўлиб ҳисобланади. Ёш тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлаш, ижодий ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқаришга қаратилган ишларни тизимли йўлга қўйиш кўзга тутилган. Йигит-қизларни жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланишга кенг жалб этиш, ёшлар орасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, вояга эتماганлар ва ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятлар содир этилишини олдини олиш, баркамол авлодни тарбиялашда оммавий ахборот воситалари ва замонавий ахборот-коммуникатсия технологияларидан самарали фойдаланишни кенг ривожлантириш, ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, интилишларини қўллаб-қувватлаш, уларни маънавий ва жисмоний камол топтириш, Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш, турли ёт ғояларни тарғиб қилиб келаётган ва паст савияли «оммавий маданият» таъсиридан асраш каби масалалар дастурнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

4. Баркамол авлодни тарбиялаш ғояси ва уни амалга ошириш механизмлари

Мамлакатимизда вояга этиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама соғлом ва мустаҳкам руҳда тарбиялаш, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, қонуний манфаатларини муҳофаза этиш давлат

сиёсати даражасига кўтарилганлиги барчамизга маълум. Давлатимиз раҳбарининг ташаббуси ва раҳнамолигида ёшлар тарбиясининг устувор йўналишлари белгилаб олинди ва бу борада туб ислохотлар амалга оширилди. Чунки Юртбошимиз «Юксак маънавият - энгилмас куч» асарида таъкидланганидек: «Айни пайтда юртимизда миллий тикланиш жараёни қарийб бир ярим аср давом этган ижтимоий-сиёсий қарамликдан кейин дастлабки пайтларда мутлақ табиий равишда ўзига хос «инкорни инкор» қонунияти асосида кечганини айтиш лозим. Лекин биз собиқ тузумнинг мафкуравий қарашларини умуман инкор этишнинг ўзи ҳеч қандай бунёдкорлик дастурига эга бўлмаган сиёсий ва маданий экстремизм хавфини туғдириши эҳтимолини яхши аңғлар эдик. Шу билан бирга, тарихий қадриятлар, урф-одат ва аъёнлар, турмуш тарзига орқа-олдини уйламасдан, ёппасига бетартиб қайтиш бошқа бир кескинлик, дейлик бугунги давр ҳаётини қабул қилмаслик, жамиятни янгилаш заруратини инкор этиш каби номақбул ҳолатларга олиб келиши мумкинлигини унутмаслик зарур эди. Барчамизга маълумки, миллат ва халқнинг руҳи, дунёқараши ва турмуш тарзини ифода этадиган миллий маънавиятга муносабат, уни замон талаблари асосида ривожлантириш, одамларнинг дунёқараши ва тафаккурини ўзгартириш масаласи ҳар томонлама чуқур ва пухта уйлаб иш юритишни талаб қилади».²⁷³ Ёшларга оид давлат сиёсатининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини ёшлар билан ишловчи ташкилотлар фаолиятида кўриш мумкин. Ёшлар ҳар бир давлатнинг келажагини белгилловчи куч эканини эътиборга олсак, дунёнинг деярли барча давлатларида бежиз ёшлар сиёсатини амалга ошириш бўйича миллий консепсиялар ишлаб чиқилиб, самарали фаолият олиб бормаётганининг гувоҳи бўламиз. Масалан, европа давлатларидан Германия, Франция, Буюк Британия ва Шветсияда бу борада эришилган натажалар диққатга сазовор. Бугунги кунда дунёнинг тараққий этган давлатларида ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишнинг икки хил стратегияси амал қилмоқда. Булар: ёшлар сиёсати соҳасида давлатнинг этакчи ролига асосланган стратегия ҳамда ёшлар сиёсати соҳасида давлат ва фуқаролик жамияти тузилмалари тенглигига асосланган стратегия. Ҳозирги даврда Германия ва Францияни биринчи йўналишдаги сиёсатни олиб борадиган давлатлар сирасига киритиш мумкин. Ушбу давлатлар ўз фаолиятини ёшлар сиёсатини умуммиллий, минтакавий ва ҳудудий даражаларга қараб ихтисослаштириш асосида олиб боради. Бунда ёшлар сиёсати оила, қариялар, аёллар ва ёшлар ишлари бўйича вазирлик томонидан Конституция ва федерал қонунлар асосида амалга оширилади. Хусусан, Францияда ёшлар сиёсати Ёшлар ишлари, спорт ва жамоат бирлашмалари бўйича вазирлик томонидан ишлаб чиқилади.

Ёшлар сиёсати соҳасида давлат ҳамда фуқаролик жамияти тузилмалари тенглигига асосланган стратегия Буюк Британия ва Шветсияга хос бўлиб, бунда ёшлар сиёсатининг умумий кўриниши, мақсад ва этакчи вазифалари давлат томонидан белгилаб берилса, бу вазифаларнинг ижроси маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда жамоат бирлашмалари томонидан амалга оширилади. Ушбу давлатларга хос бўлган хусусият эса ёшлар сиёсати ва ёшлар ишлари бўйича махсус давлат органларининг мавжуд эмаслигида намоён бўлади. Шу билан бирга, дунёнинг кўплаб давлатларида ёшлар ҳуқуқ ва манфаатларини халқаро ва миллий даражада қўллаб-қувватлашни ўз олдига мақсад қилган ёшлар парламентлари ҳамда миллий ёшлар кенгашлари фаолият юритмоқда. Жумладан, халқаро даражада ёшлар манфаатларини қўллаб-қувватловчи европа ёшлар парламенти, Буюк Британия Бирлашган Қироллиги ёшлар парламенти, Шимолий Ирландия ёшлар форуми, Шотландия ёшлар парламенти каби ёшлар парламентлари ҳамда Австриядаги Австрия халқаро ёшлар ҳамкорлиги кўмитаси, Белгиядаги Фламан ёшлар кенгаши, Буюк Британияда Британ ёшлар кенгаши, Германияда халқаро ёшлар ишлари бўйича Германия миллий кўмитаси (бундай кенгашлар Исландия, Испания, Италия, Кипр, Латвия, Литва каби яна 25 га яқин давлатда мавжуд) фаолият юритмоқда. Буларни келтиришдан мақсад, ёшлар ҳуқуқ ва манфаатларини қўллаб-қувватловчи механизм мамлакатимизда қай даражада амал қилаётганига эътибор қаратишдир.

Хўш, Ўзбекистонда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш учун муҳим қадамлар ташланаётган бугунги кунда ёшлар ишлари билан шуғулланувчи давлат ташкилотини тузиш қанчалик зарур? Бизнингча, ёшлар мамлакатимиз аҳолисининг 64 фоизи (17 миллион 80 минг нафар)ни ташкил этувчи асосий қатлам экан, айтиш мумкинки, ёшлар билан боғлиқ муаммолар давлатнинг олиб бораётган сиёсатида алоҳида аҳамият касб этади. Мухтасар қилиб айтганда, жамиятдаги барча соҳалар қатори ёшлар ташкилотларини ҳам ташкилий жиҳатдан ислоҳ қилиш, бу борада замонавий фаолият мезонига эга мустақкам институтни шакллантириш — эртанги кун эгалари бўлмиш ёшлар келажагини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Бугунги кунда келажак авлодни маънавий баркамол қилиб тарбиялаш ўта муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки мамлакатимизда бошланган ва чуқур илдиз отиб бораётган иқтисодий ислохотларнинг ижобий самараси ва қолаверса, келажаги буюк давлат қуришдек ўта масъулиятли ва муҳим вазифанинг қай даражада ҳал этилиши айнан мазкур масаланинг эчимига бевосита боғлиқдир десак, ҳеч бир муболага бўлмайди. Маънавий баркамол авлодни тарбиялаш масаласининг пайсалга солиниши ёки бунга панжа ортидан қараш, буни қандайдир мавҳум ёки ўз-ўзидан амалга ошиб бораверадиган ҳолат сифатида тушуниш ва шундай баҳолаш ўта калтабинлик бўлур эди. Зеро, Президент Ислам Каримов ибораси билан айтганда, “қаердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, ўша эрда маънавият энг ожиз ва заиф нуктага айланади. Ва аксинча — қаерда ҳушёрлик ва жонқуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша эрда маънавият қудратли кучга айланади”.

Юртимизда ёш оилалар ҳимояси, уларни қўллаб-қувватлаш учун ҳам жуда катта ҳажмдаги ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Ўтган йиллар давомида оила ҳақида 50га яқин қонун, 70 га яқин қарор ва фармойишлар эълон қилинди. Уларнинг аксарият катта қисми ижтимоий, моддий ва маънавий ҳимоя қилиш ва фаровонлигини таъминлашдан иборат. Шуниси эътиборга молики, ёш оилаларни моддий ва маънавий

қўўлаб-қувватлаш масъуллигини биринчи навбатда давлатимиз ўз зиммасига олган. Бу вазифаларни муваффақиятли адо этишда давлат идоралари, фуқаролик институтлари ва маҳаллий ҳокимиятлар ташаббускор бўлмоқдалар. Шунингдек, бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида миллий қонунчилигимизда ҳам бир қатор қонун ҳужжатлари ва давлат дастурлари қабул қилинган. Жумладан, 2008 йил 7 январда қабул қилинган “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қабул қилиниши миллий қонунчиликни бола ҳуқуқлари бўйича халқаро андозалар билан мувофиқлаштириш, бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида тегишли дастурлар тузиш, давлат органлари ва нодавлат ташкилотларининг бу борадаги вазифалари, ваколатларини ва ўзаро фаолиятини аниқлаштириш, бола ҳуқуқлари ҳимояси механизмининг ишлаши ва амалий натижалари беришини таъминлаш, шу соҳага оид қонунчиликнинг келгусидаги ривожини учун кенг имкониятларга йўл очади.

Шунингдек, ушбу қонунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг болаларга ғамхўрлик кўрсатиш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашда иштирок этиш шакллари белгиланган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ёшлар билан ишлаш, уларнинг ўқуви, жамоат ҳаётидаги иштироки, қолаверса, уларнинг келажагини яратишда нафақат адлия органлари, балки ота-оналардан тортиб давлат идораларигача масъул бўлиши керак. Ана шунда биз ёшлар сиёсати бўйича олдимизга қўйган вазифани бажаришда тўла-тўқис фаол иштирок эта олган бўламиз.

Баркамол авлодни тарбиялаш ғояси ва уни амалга ошириш инсониятнинг энг ёрқин орзуси бўлиб келган. Бундай инсонлар орасида Ўзбекистон деб аталмиш муаззам заминимизда яшаган боболаримизнинг ўз ўрни ва номи бор. Баркамол авлодни тарбиялаш орзусига ўз тарихимиздан жуда кўп далиллар келтиришимиз мумкин. Фаробийнинг «Фозил одамлар шаҳри» асаридаги ғояларни ёдга олайлик. Унга кўра жамиятнинг ҳар бир фуқароси мансаби, тутган ўрни, яъни ким бўлишдан қатъий назар ФОЗИЛ киши. Фозил инсон ўз давлатининг барча қонун-қоидаларини яхши билади, унга амал қилади, ўз касбининг устаси, лозим бўлганда Ватани учун жон фидо қилади. Фозиллар шаҳри аҳолиси бир-бирига ҳурматда бўлади. Ота-она ва фарзанд, устозу шогирд ўртасида шарқона назокат, меҳр ва эҳтиром бўлади. Аввало, бундай фикрлашнинг ўзи боболарнинг маънавий даражаси нақадар юксак бўлганлигини ва албатта бундай фикр айтиш бу борада кўп асрлик меросларни ўрганиш натижасида вужудга келишини таъкидлаш жоиз. Демак, бизнинг баркамол авлод тарбиялаш ҳақидаги ниятимиз учун маънавий асос бор.

Мамлакатимизда ёш авлоднинг юксак маънавий мезонлар асосида ўсиб-улғайиши учун барча шарт-шароитлар яратилмоқда. Бугунги кунда юртимиз ҳаётининг қайси соҳасини олманг – соғлиқни сақлаш ёки таълим дейсизми, иқтисодиёт ёки кичик бизнес соҳаси дейсизми, раҳбарлик, маданият ва спорт жабҳалари дейсизми – уларнинг барчасида ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари алоҳида эътиборга олинаётганини кўрамиз. Ҳеч қачон маънавиятсиз этук инсонни тарбиялаб бўлмайди. Чунки, одамзот учун ҳаёт йўлларида ҳар қадамда зарур бўладиган ажодлар ёди, миллий ғурур ва ифтихор, жонажон Ватанга муҳаббат, ота-онага ҳурмат, истиқлолга садоқат, фарзандлик ҳисси, инсоний фазилатлар айнан маънавият орқали унинг онгу тафаккурини сингиб боради, ҳаётининг маъно-мазмунига айланади. Маълумки, ёшликда инсон қизиқувчан ва интилувчан бўлади. Унинг ана шу интилишларини маънавий қомиллик сари йўналтириш нафақат ана шу йигит-қизларнинг, балки бутун жамиятнинг ёруғ келажагини таъминлашда ҳал қилувчи ва долзарб масаладир. Зеро, маънавият азал-азалдан инсонни қомилликка этаклайдиган бекиёс неъмат бўлиб келган. Шу маънода, ҳозирги кунда ҳам маънавият – нажоткор қуч, маънавият – илоҳий ёғду десак, хато қилмаган бўламиз. Айниқса, ҳаётга қатта орзу-умидлар билан қадам қўяётган, унга фақат пок ва беғубор нигоҳ билан қараб, олдинга интилаётган ёшларга нисбатан олганда, бу ҳақиқат янада теранроқ маъно-мазмун касб этади.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, ёш авлодда ватанга садоқат туйғусини шакллантириш, уларни ҳар томонлама этук баркамол қилиб вояга етказиш учун оила, маҳалла, таълим муассасалари ва турли ижтимоий институтларнинг биргаликдаги фаолиятини таъминлаш олий мақсадимиз ҳисобланган озод ва обод эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш учун асос бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т., 2018.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. <http://lex.uz/search/all?year=2017>
3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 11-12-сон, 295-модда.

Раҳбарий адабиётлари:

1. Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. <http://xs.uz/index.php/homepage/rasmij/item/11175>.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг қундалиқ қондаси бўлиши керак. –Т., Ўзбекистон, 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Олий Мажлисга Мурожаатнома. 2018 йил 28 декабрь. <https://www.xabar.uz/siyosat/prezident-shavkat-mirziyoyevning-oliy-majlisga-murojaatnomasi>
4. Каримов И.А. Ўзбекистан ХХІ аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т., “Ўзбекистон”, 1997.
5. Каримов И.А. Авлодларнинг баркамол ривожини – Ўзбекистон тараққиётининг асоси. –Т., “Ўзбекистон”, 1997.

6. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Танланган асарлар тўплами. –Т., “Шарқ”, 1998.
7. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т. Ўзбекистон. 2014.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият - энгилмас куч. Т.-Маънавият. 2008.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остида. Т. - Ўзбекистон. 2011.
10. Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир. Т.: Ўзбекистон. 2012.
11. Каримов И.А. “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш — энг олий саодатдир”. Т.: Ўзбекистон. 2015.

Дарсликлар ва ўқув қўлланмалар:

1. Абдуазимов О. Фуқаролик жамияти ва оммавий ахборот воситалари. –Т.: Академия, 2008.
2. Жалилов Ш. Фуқаролик жамиятининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 2003.
3. Исломов З.М. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. – Т.: Ўзбекистон, 2005.
4. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши.- Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Коэн Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. М., 2003.
6. Одилов Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т. Шарқ, 2002.
7. Раҳманов А. Гражданское общество: достижения, проблемы, перспективы: учебное пособие. – Т.: Академия, 2007.
8. Шарифходжаев М. Формирование основ гражданского общества в Узбекистане / Отв. ред. А.Х. Саидов. – Т.: Мир экономики и права, 2002.
9. Фуқаролик жамияти. Дарслик лойиҳаси. Муаллифлар жамоаси. Т.: 2016. Электрон вариант.

Қўшимча адабиётлар:

1. Авесто. Тарихий–адабий ёдгорлик. “Шарқ”. Тошкент – 2001.
2. Аристотель. Политика. – М.: АСТ, 2006. – 393 с.
3. Афлотун. Қонунлар. Урфон Отажонтаржимаси. Янги асравлоди, 2002. - 458 бет.
4. Берк Э. Правление, политика и общество / пер. с англ. – Канон-Пресс-Центр, 2001.
5. Беруний Абу Райҳон. 100 ҳикмат: ибратли сўзлар. – Т.: Фан, 1993.
6. Бобур. Бобурнома. Т.: Юлдузча. 1989.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. Б.Г. Столпнера, М.И. Левиной; Сост. Д.А. Керимов, В.С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.
8. Гоббс Т. ... Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. – М.: Соцэскиз «Образцовая», 1936. – 503 с.
9. Ибн Сина. Избранные философские произведения / Отв. ред. Асимов М.С. – М.: Наука, 1980. – 554 с.
10. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. К вечному миру (2-ое изд., испр. и доп.). – Алматы: Жетжаргы, 2004. – 158 с.
11. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. Т.3. (Пер. с англ.) / Ред. и авт. примеч. И.С. Нарский, А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.
12. Макиавелли Н. Сочинения. Государь.-М.:, 1996.
13. Навоий А. Маҳбубул-қулуб.-Т.:Адабиётвасанъат, 1988. – 208 б.
14. Навоий А. Садди Искандарий.- Т.: Адабиётвасанъат, 1978. - 330 б.
15. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сиярул-мулк.- Т.: Адолат, 1997. – 255 б.
16. Платон. Государство// Платон. Соч. в 3-х томах. Т. 3. Часть II. М., 1971.
17. Поппер К. Открытое общество и его враги: в 2-х томах. М., 1992.
18. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или начале политического права / Под ред. А.К. Дживелегова. – М.: Труд и воля, 1906. – 208 с.
19. Токвиль А. Демократия в Америке. – М., 1992.
20. Темургузуклари. Б. Аҳмедов таҳрири остида.- Т.: Нашриёт-матбаабирлашмаси, 1991. – 144 б.
21. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
22. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах – М.: Наука, 1966.
23. Юсуф Хос Хожиб қутадғу билиг. Т.: Фан. 1971.
24. Кайковус. Қобуснома.-Т.: Мерос, 1992.-176 б.

Электрон таълим ресурслари:

1. www.ziynet.uz
2. www.xc.uz
3. www.nimfogo.uz
4. www.ngo.uz

5. www.mahalla.uz
6. www.gov.uz

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ

1. Демократик жамият билан боғлиқ қарашларнинг вужудга келиши.
2. «Авесто» да сиёсий қарашлар ва ғоялар.
3. Антик дунё сиёсий таълимотлари.
4. Одил жамият тўғрисидаги қарашлар, тизимлари ва уларнинг таснифи.
5. Одил жамият билан боғлиқ тушунчаларни таҳлил қилиш.
6. «Темур тузуклари»даги сиёсий қарашлар ва унинг аҳамияти.
7. Шарқ ва Ғарбда ўрта асрлар ҳамда Уйғониш босқичларида сиёсий таълимотлар.
8. XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий сиёсий қарашлар.
9. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт.
10. Жаҳидларнинг одил жамият тўғрисидаги қарашлари.
11. Мустақиллик ва демократик жамият қуришнинг «ўзбек модели».
12. Демократик жамият қурилишининг турли хил миллий моделлари мавжудлиги.
13. Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг ўзига хос хусусиятлари ва “Ўзбек модели”.
14. Биринчи Президент Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган “Ўзбек модели”да демократик жамият қуриш тамойиллари: иқтисоднинг сиёсатдан устуворлиги.
15. Давлат бош ислохотчи.
16. Қонун устуворлиги.
17. Кучли ижтимоий ҳимоя ва босқичма-босқич ривожланиш.
18. “Ўзбек модели”нинг жамият ижтимоий, сиёсий ва маданий соҳаларида намоён бўлиши.
19. “Ўзбек модели” ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
20. Демократик жамият қуришда “Ўзбек модели”нинг ўрни.
21. “Ўзбек модели”нинг дунё давлатлари томонидан эътироф этилиши.
22. “Дунёвий давлат” ва “миллий давлатчилик” тушунчалари.
23. Ўтиш даври тушунчаси.
24. Унинг мустақилликни қўлга киритган барча мамлакатлар учун зарурлиги ва моҳияти ҳамда умумий қонуниятлари.
25. Ўтиш даврининг “классик”, “инқилобий”, “эволюсион” йўллари.
26. Ўзбекистонда “ўтиш даври”га ёндашишнинг ўзига хос жиҳатлари.
27. Эволюсион, тадрижий ривожланиш йўлининг моҳияти.
28. Ислом Каримов томонидан Ўзбекистоннинг “эволюсион тадрижийлик” асосида демократик жамиятга ўтишга доир назарий, концептуал методологиясининг ишлаб чиқиши.
29. Ўзбекистонда “эволюсион-тадрижий ривожланиш” нинг реал ҳаётга татбиқ қилиниши.
30. “Ўтиш даври”нинг аҳамияти.
31. Ўзбекистон Республикасида “Ўтиш даври”нинг ўзига хос хусусиятларининг дунё давлатлари томонидан ўрганилиши.
32. Демократик жамият қуришда миллий кадриятлар ва умумбашарий тамойиллар тушунчаси.
33. Президент Ислом Каримов Ўзбекистонда демократик жамият қуришда миллий кадриятлар ва умумбашарий тамойилларга таяниш тўғрисида.
34. Миллий кадриятларнинг демократик жамият қуришда ақс этиши. Демократик жамият барпо этишда умумбашарий тамойилларга бўлган зарурат.
35. Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг миллий ва умумбашарий тамойиллари унинг ўзига хослиги.
36. Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишда миллий кадриятлар ва умумбашарий тамойилларнинг уйғунлашуви.
37. Демократик тамойилларга амал қилиш шарт-шароитлари.
38. Ўзбекистонда адолатли, демократик жамият барпо этишда миллий кадриятларнинг умуминсоний тамойиллар билан уйғунлаштирилишининг аҳамияти.
39. Демократик жамият қуришда миллий кадриятлар ва умумбашарий тамойилларнинг ўрни.
40. Президент И.А.Каримов асосларида демократик жамият қуришда миллий кадриятлар ва умумбашарий тамойиллар тўғрисидаги назариялар.
41. Демократик жамият қуришда миллий кадриятлар ва умумбашарий тамойилларнинг аҳамияти.
42. Ўзбекистонда демократик, фуқаролик жамияти қуришда қонун устуворлиги тамойилининг мустаҳкамланиши.
43. Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишида вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, кишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси билан боғлиқ тушунчалар.
44. Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари. Бу муносабатларни тузилган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солиниши.
45. Кодекс, қонун ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида адолат ва инсон манфаатлари устуворлиги.

46. Давлат органлари, мансабдор шахслар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг Конституция ва қонунларга мувофиқ фаолият юритишлари. Бирорта қонун ҳамда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмаслиги.
47. Президентлик институти.
48. Вазирлар Маҳкамаси.
49. Суд мустақиллиги.
50. Давлат органларининг ваколатлари.
51. Қонун устуворлиги тамойилининг Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришдаги аҳамияти.
52. Ўзбекистон Республикасида марказий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, деганда нимани тушунасиш.
53. Давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви тушунчаларини таърифлаб беринг.
54. Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш қачон бошланди, бу соҳада нималарга эришили.
55. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси”да давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштиришга доир қандай стратегик вазифалар қўйилди.
56. Ўзбекистонда қандай жамият ва давлат қуриш асосий стратегик пировард мақсад сифатида эълон қилинган.
57. Ўзбекистон Республикаси марказий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари
58. Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёни
59. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш ислохотларини янада чуқурлашуви
60. Ўзбекистонда давлат бошқаруви - ижрочилик фаолияти юритиш хусусиятига эга бўлган давлат ҳокимияти фаолиятини амалга оширишнинг ягона кўриниши.
61. Қонунлар, Президент фармонлари, қарор ва фармойишларини ҳаётга жорий этишга қаратилганлиги.
62. Давлат бошқаруви ҳўжалик, ижтимоий-маданий ва маъмурий-сиёсий соҳаларга раҳбарлик қилиш жараёнида амалга оширилиши.
63. “Фуқаро эркинлиги ва фаоллиги” тушунчаси, унинг ижтимоий-сиёсий тафаккур тарихидаги талқинлари.
64. Абу Наср Фаробийнинг қомил инсон ва фозил жамият тўғрисидаги қарашлари.
65. Ҳозирги давр демократиясида инсон, жамият ва давлатнинг ўзаро муносабатлари.
66. Президент И.А.Каримов демократик жамият қуришда инсон ва шахс эркинлиги, фаоллигини юксалтириш тўғрисида.
67. Ўзбекистонда инсон фаоллигини ошириш демократик жамият қуришнинг асосий омили эканлиги.
68. Фуқаро эркинлиги ва фаоллигини таъминлаш - демократик жамият қуришнинг бош мақсади.
69. Ўзбекистонда демократик жамиятни шакллантиришда фуқароларнинг қонун ва қарорлар қабул қилишдаги фаоллиги.
70. Унинг фуқаро эркинлиги ва фаоллигини оширишдаги аҳамияти.
71. Фуқаро эркинлиги ва фаоллигининг асосий мезонлари.
72. Фуқаро эркинлиги ва фаоллиги демократик жамият қуришнинг зарурий шарт.
73. Жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш ва унинг моҳияти.
74. Жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш тараққиёт омили.
75. Ўзбекистонда иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш ва унинг хусусиятлари.
76. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти миллий андозаси ва унинг моҳияти.
77. Бозор муносабатларини шакллантиришнинг асосий тамойиллари.
78. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашнинг аниқ йўналишлари.
79. Ташқи иқтисодий фаолиятни, валюта бозорини эркинлаштири.
80. Иқтисодиёт таркибий ўзгаришларини амалга ошириш ва уни модернизатсиялаш.
81. Иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш.
82. Инвестицион муҳит ва инвесторлар учун қўлдош яратиш.
83. Ўзбекистонда демократик жамият қуришда “қучли ижтимоий ҳимоя” ва “ижтимоий адолат тамойиллари” тушунчалари.
84. “Адолат” ҳамда “тенглик” тушунчалари.
85. Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий адолат ва ижтимоий ҳақидаги ғоялари.
86. Ўзбекистонда қучли ижтимоий ҳимоя - жамиятда тартиб, интизом, барқарорлик ва тараққиётни таъминлаш омили сифатида.
87. Президент И.А.Каримовнинг мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятни барпо этиш тўғрисидаги концепсияси.
88. Ўзбекистонда ижтимоий адолат принциплари ва уларнинг амал қилиш хусусиятлари. Қучли ижтимоий ҳимоя сиёсати: унинг мақсади, вазифалари, ривожланиш босқичлари ҳамда хусусиятлари.
89. Демократик жамият турли қатламлар, гуруҳлар манфаатларини уйғунлаштиришда ижтимоий адолат мезонлари ва ижтимоий ҳимоянинг барқарор тараққиётни таъминлашдаги аҳамияти.
90. Шарқда ижтимоий адолат тўғрисидаги ғояларнинг шаклланиши.
91. Мустақиллик даврида адолат тушунчасининг янги мазмуни.
92. Ижтимоий ҳимоя ғоясининг адолат ва демократия тамойиллари билан боғлиқлиги.
93. Демократик жамият қуришда маҳаллий ҳокимиятнинг ўрни ва аҳамияти.

94. Маҳаллий ҳокимият органлари соҳасидаги ислоҳатлар.
95. Маҳаллий ҳокимият ўрганлари соҳасида амалга оширилган ислоҳатлар.
96. Ўзбекистонда демократик жамият шаклланишида маҳалла ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўрни.
97. Маҳалла-фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи сифатида.
98. Маҳалланинг демократик фуқаролик жамият қуришдаги роли.
99. Ўзини ўзи бошқаришнинг демократик тамойиллари.
100. Ўзини ўзи бошқариш органлари-фуқаролик жамиятининг асоси.

Глоссарий

Аболиционизм – (лот. бекор қилиш) бирор қонунни бекор қилишга қаратилган оммавий ҳаракат. XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида АҚШда негрларни қулликдан озод қилиш учун бошланган ҳаракат иштирокчилари – аболиционист деб аталган.

Автономия (юнон. аутоc+номос-ўзи+қонун); 1. ягона Давлат миқёсида ҳудудий-миллий тузилмаларга (вилоят, ўлка) ўзини ўзи бошқариш ваколатларини бериш; 2. Маъмурий-ҳудудий бирлик; 3. Қандайдир органлар (хўжалик, давлат, партия ва бошқалар) фаолиятларидаги ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи.

Автономия (юнон. аутоc+номос-ўзи+қонун); 1. ягона Давлат миқёсида ҳудудий-миллий тузилмаларга (вилоят, ўлка) ўзини ўзи бошқариш ваколатларини бериш; 2. Маъмурий-ҳудудий бирлик; 3. Қандайдир органлар (хўжалик, давлат, партия ва бошқалар) фаолиятларидаги ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи.

Агрегация- (лот.) нодавлат ва жамоат ташкилотлари айрим манфаатларни агрегация қилиш, яъни турли мунозаралар ва муҳокамалар воситасида турли манфаатлар уйғунлаштирилади ва улар ўртасида муайян муносабатлар тизimini шакллантиради. Бу жараёнда асосий ва муҳим манфаатлар танлаб олинади уларни қондириш чора ва тадбирлари қўрилади.

Адвокатура-ҳуқуқий институт, адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахсларнинг мустақил, кўнгилли, касбий бирлашмаларини ўз ичига олади. Ўзб.Рес. фуқаролари, ажнабий фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахсларга, қорхоналар, муассасалар, ташкилотларга юридик ёрдам кўрсатади. Ўзбекистон Республикасининг адвокатура тўғрисидаги қонуни 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган.

Адлия-(араб.-адолат)-суд муассасаларининг бутун мажмуини, уларнинг одил судловни амалга ошириш фаолиятини, шунингдек, суд идорасини билдирувчи атама.

Адолат (араб. – одиллик, тўғрилиқ) – у ёки бу қадриятларнинг ўзаро умумий муносабатини ва уларнинг индивидлар ўртасида конкрет тақсимланишини ифодаловчи тушунча; инсоннинг моҳияти ва унинг ажралмас ҳуқуқларини ҳақидаги тасаввурларга мос бўлган жамоа тартиби.

Актор - (лот. “астор” - арбоб); муайян ҳатти-ҳаракатларни амалга оширувчи индивид, ижтимоий гуруҳ, институт ёки бошқа субъект, зиддиятларда иштирок этувчи томонлар. Сиёсатшуносликда актор ва субъект тушунчалари синоним сифатида ишлатилади.

Алармизм – интеллектуал ва экспертларни бирлаштирувчи замонавий ғоявий оқим. У хавф солаётган глобал муаммолар – яровий, экологик в.х. – борасида огоҳлантиради

Амнистия-жиноят содир этган шахсларни жиноий жавобгарликдан тўлиқ ёки қисман жазодан озод қилиш, шунингдек, илгари суд томонидан белгиланган жазони ўтаб бўлган шахслардан судланганликни олиб ташлаш. Амнистия акти норматив хусусиятга эга, яъни амнистия акти билан белгиланган талабларга жавоб берадиган барча шахсларга нисбатан қўлланилади.

Анахронизм – (юнон. ана-орқага, хронос-вақт, замон); янглиш ҳолда бир даврдаги воқеа ёки ҳодисаларни бошқасига алмаштириб қўйиш.

Апатия – (юнон.) бутунлай бефарқлик ҳолати, лоқайдлик.

Артикуляция – (лот.) нодавлат ва жамоат ташкилотлари индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг тарқоқ қарашлари, ижтимоийруҳий кечинмалари ва умидларини аниқ ва маълумсиёсий мақсадлар ва талабларга айлантиришжараёнини англатади.

Ахборот – (“информатив” латинчаданмаълумотлар, тушунтиришлар, баёнларни англатади) – бу маъмурий, ташкилий тадбирлар ўтказиш ҳақида қарорларни қабул қилиш учун, шунингдек таклиф ва тавсияларни тайёрлаш учун асос бўлиб хизмат қилувчи муҳим фактлар (шахслар, ҳаракатлар, ташкилотлар, воқеалар) тўғрисидаги маълумотдир. Фалсафий нуқтаи назардан ахборот бизнинг маълумот (белги) олиш натижасида ўрганилаётган ҳодисалар (жараёнлар) ҳақида тасаввурларимизнинг ноаниқлигини камайтириш ёки олиб ташлашни таъминлайди.

Ахборот- (информация) - лот. информаре-тасвирламоқ, нимадир ҳақида тушунча тузиш; кимндир фаолияти, нимадир фаолияти ёкиишнинг аҳволи ҳақида хабар, хабардорлик.

Ахборот маданияти – жамиятнинг ахборот ресурслар ва ахборот-коммуникацион технологиялардан самарали фойдаланиш, шунингдек бу мақсадларда ахборотлаштириш воситалар ва ахборот технологияларни ривожлантириш соҳасида илғор ютуқларни қўллаш қобилияти. Ахборот маданияти кишида ахборот муҳити билан ўзаро муносабатда билим, маҳорат, кўникма ва рефлексли кўрсатмалар мавжуд бўлиши билан ифодаланади. Кишининг ахборот маданиятининг энг муҳим элементларидан бири – ахборот ресурсларини билиш (улардан эркин фойдаланиш имконияти).

Ахборот макони – (Ахборот муҳити) ахборотни сақлаш, ишлаш ва узатиш бўйича техникавий ва дастурий воситалар, шунингдек ахборотлаштириш жараёнининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий шарт-шароитлари мажмуаси.

Ахборот соҳасини либераллаштириш – (либера лис лотинчадан эркинликка тааллуқли) ОАВ ҳуқуқ ва эркинликларини кенгайтириш жараёни, шунингдек уларнинг фаолиятидаги чекловларини олиб ташлаш ва давлат назоратини сусайтириш.

Ахборот эркинлиги-фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлиб, сўз, матбуот ва бошқа оммавий ахборотга эга бўлган ахборотни олиш ҳуқуқи ва қонуний асосда олинган ахборотларни тарқатиш ҳуқуқи ахборот эркинлиги ҳисобланади. Ўз.Рес. Конституциясига асосан, оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар, цензурага йўл қўйилмайди (67-модда).

Ахборот-коммуникация технологиялари – ахборот фойдаланувчилари манфаатида уни йиғиш, ишлаш, сақлаш, тарқатиш, акс этиш ва фойдаланиш мақсадида интеграллашган методлар, ишлаб чиқариш жараёнлар ва дастурий-техникавий воситалар мажмуи. Бугунги кунда АТ тушунчасига микроэлектроника, компьютерлар ва дастурий таъминотни ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқариш, алоқа ва телефония, мобил сервислар, Интернетдан фойдаланишни таъминлаш, Интернет ахборот ресурсларини таъминлаш киради.

Билл – ингл. Буюк Британия, АҚШ ва бошқа давлатларда қонун чиқарувчи ташкилот эътиборига ҳавола қилинувчи қонун лойиҳаси.

Бипартизм-ижтимоий шерикликнинг икки субъекти ўртасидаги келишув

Бозор – ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида бўладиган муносабатлар йиғиндисидир.

Бозор иқтисодиёти – товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун – қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизимдир.

Бозор механизми – бозор иқтисодиётининг фаолият қилишини тартибга солишни ва иқтисодий жараёнларни уйғунлаштиришни таъминлайдиган дастак ва воситалардир.

Бундесрат – нем. ГФРда ерлар палатаси. Германия Ерлари ҳукуматларининг учдан бештагача вакилларидан иборат. Бундестаг – нем. ГФР парламенти. 1949 йилда ташкил этилган. Аралаш сайлов тизимида 4 йиллик муддатга сайланади.

Бунёдкор ғоя — жамиятни тараққиёт сари етакловчи, турли гуруҳ ва қатламларни, миллатларни эзгу мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилишга ундовчи, амалга оширишнинг реал асослари бўлган ғоя.

Вайронкор (бузғунчи) ғоя — ёвузлик ва жаҳолатга, айрим жинояткор кучларнинг ҳукмронлигини ўрнатишга хизмат қиладиган, инсонлар, миллатлар ва жамиятнинг мустақиллигига, эркинлигига, ижодкорлигига зид бўлган ғоялар мажмуини ифодаловчи тушунча.

Ватан (арабча “Ватан” – она юрт) – кишиларнинг яшаб турган, уларни авлод ва аجدодлари туғилиб ўсган жойи, ҳудуди, ижтимоий муҳити, мамлакати. Ватан бир-бирини тақозо этувчи ташқи муҳ ит ва ички кечинмалар ҳамда тушунчаларни ўз ичига олади. Ташқи муҳит нуқтаи назаридан Ватан киши ёки авлодлар туғилиб ўсган ва камол топган жой,

Ватан равақи – миллий истиқлол мафкурасининг Ислом Каримов томонидан асослаб берилган ғояларидан бири. Президентимиз Ватан равақи ғоясини илгари сурар экан, унинг мазмунини ҳар бир кишининг манфаатларини юрт манфаатлари билан уйғунлаштирувчи, уни халқ бахт-саодати йўлида хизмат қилишга ундовчи бунёдкор ғоядир деб таърифлайди. Зеро, у миллий истиқлолнинг олий мақсади - Ўзбекистонда яшаётган барча фуқароларнинг эл-юрт қамоли билан боғлиқ орзу-умидларини амалга оширишни ифодалайди.

Ватанпарварлик – Ватанининг озолиги ва ободлиги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, она халқининг ор-номуси, шон-шарафи, бахту саодати учун куч-ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишдек дунёдаги энг муқаддас ва олижаноб фаолиятни англадиган инсоний ҳис-туйғудир. Ватанпарварлик - она-юртнинг, халқнинг тарихи ва тақдирига чуқур ҳурмат билан қарайдиган, Ватан манфаатлари йўлида фидойилик намуналарини кўрсатишга қодир бўлган шахсларга хос фазилат.

Вербал – (лот.) оғзаки; бунда сиёсий иштирокчи шахснинг субъектив жиҳатига боғлиқ эътиборига ишора қилинмоқда.

Вето – (лот. тақиқлайман) давлат бошлиғи ёки парламент олий палатасининг қонун чиқарувчи ташкилот қабул қилган қонунни кучга киришини бир муддатга тўхтатиб қўйиш ёки уни кучга киритмаслик ҳуқуқи: мутлоқ вето, кечиктирувчи вето.

Виждон эркинлиги – ижтимоий-фалсафий тушунча; ҳар кимнинг ўз эътиқодига қўра, мазкур жамиятда мавжуд ижтимоий меъёрларни бузмаган ҳолда виждони буюргани бўйича яшаш, ишлаш имконияти. Бунда динга муносабат масаланинг бир томони ҳисобланади.

Виждон эркинлиги – фуқароларнинг истаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқи.

Генезис - юнон. генезис- келиб чиқиш; пайдо бўлиш, ташкил топиш жараёни.

Гильдия тизими – (нем. корпорация) элиталарни шакллантириш тизимларидан бири. Унга 1) епиклик, юқори лавозимларга элитанинг қуйи қатламларидан номзод танлаш, юқорига силжишнинг поғонавийлиги; 2) лавозимларни эгаллаш учун кўплаб расмий шартларнинг мавжудлиги; 3) танловни алоҳида имтиёзли кичик гуруҳ амалга ошириши; 4) мавжуд етакчи типини тиклашга, яратишга, сақлаб қолишга ҳаракат қилиниши сизгилар хос.

Гипотетик – фараз қилинган, тахмин қилинган.

Глобал - фран. глобал-умумий); умуман олганда, бутун ер юзи бўйлаб.

Глобал - фран. глобал-умумий); умуман олганда, бутун ер юзи бўйлаб.

Ғоя – инсон тафаккурида вужудга келадиган, ижтимоий характерга эга бўлган, руҳиятга кучли таъсир ўтказиб, жамият ва одамларни ҳаракатга қорлайдиган, мақсад-муддао сари етаклайдиган кучли, теран фикр

Ғоявий бўшлиқ - деб, эски ҳукмрон мафкура ҳалокатга учраб, у билан боғлиқ тушунчаларнинг қадрсизланиши, бугунги ҳаёт, ўтмиш ва келажакка дахлдор қадриятлар, тушунча ва тасаввурларни тўлиқ англаб етмаслиги оқибатида одамларнинг қалби ва онгида вужудга келадиган бўшлиққа айтилади.

Гуманизм (инсонпарварлик) – тенглик, адолат, ўзаро ҳурмат, инсон қадрини ардоқлаш, одамлар фаровонлиги учун ғамхўрлик қилиш ғоялари сингдирилган дунёқараш.

Гуруҳ - манфаатлар, қарашлар, касбий, фаолият тарзи бўйича бирлик ва умумийлик касб этган шахслар йиғиндиси, бирлашмаси.

Давлат – муайян ҳудудда жамият ва унинг сиёсий тизимини ташкил этиш усули, ҳокимиятнинг марказий институти, жамиятнинг сиёсий ташкилоти бўлиб, маълум бир ҳудуд ва унда яшовчи халқларни ўз ичига олади. Жамиятни бошқарувга тизим сифатида Давлат ички тизимга ўз ваколатларини амалга ошириш учун махсус органларга эга. Давлат одамлар ва жамоат гуруҳларининг фаолияти ҳамда муносабатларини ташкил этади, уларни йўналтиради ва назорат қилади.

Давлат тассарруфидан чиқариш - давлат мулки ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шакллариининг вужудга келтирилиши.

Дахлдорлик ҳисси– фуқароларнинг туғилган жойи, она Ватани, мустақилликни англаш, уни асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш, уни янада ривожлантиришга қорлайдиган, шарт-шароит, омиллар мажмуи.

Демократик институтлар – бу, давлат ва жамиятда демократик тузумни шакллантирувчи демократик тамойилларни амалга оширишнинг ташкилий шакллари ҳисобланади.

Демократик институтлар - жамият ҳаётида демократик тамойилларни қарор топишга хизмат қиладиган ташкилотлар ва тузилмалар мажмуаси.

Демократик кучлар блоки–парламентдаги кўпчиликни ташкил этиш мақсадида ўздастурий мақсадли вазибаларининг яқинлигидан ёки мослигидан келиб чиққан ҳолдабир нечта сиёсий партиялар фракциялари ва Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланган депутатлар ўз саъй-ҳаракатларини бирлаштириши.

Демократия(юнонча, “демос” – халқ, “кратос” – ҳокимият) – халқ ҳокимияти маъносини англатиб, халқни ҳокимият манбаи, деб билувчи сиёсий тизимни шакли. Демократия инсонни ҳар томонлама баркамол ривожланиши учун берилган имкон бўлиб, давлат конституциясида озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi тамойили расмий эълон қилинди, ҳамда фуқароларнинг эркинлиги тенг ҳуқуқлиги эътироф этилди. Демократия ҳар бир даврнинг ижтимоий – иқтисодий шароитларига мос шаклланиб, ривожланиб боровчи чегарасиз табиий – тарихий жараёндир.

Децентрализация - номарказлаштириш; марказий ҳокимият органлари ваколатларининг бир қисмини маҳаллий ҳокимият органлари, ўзини ўзи бошқариш органлари ва нодавлат ташкилотларга бериш; марказлашувнибўшаштириш ёки бекор қилиш, тугатиш.

Диаспора – юн. диаспора -тарқалиш маъносида бўлиб, маълум бир давлат ҳудудида яшовчи, аммо бошқа бир давлатда ўз давлат тузилмасига эга, маълум бир халқ миллат вакилларининг йиғиндиси (масалан Ўзбекистонда яшовчи рус, украин миллиятининг диаспораси).

Диверсификация – лот. диверсификацион – ўзгариш, турли-туманлик, фаолиятни ҳар томонламава турли-туман йўналишларда ривожлантиришга стратегик мўлжал олиш. Масалан, капитални диверсификациялаш – иқтисодий таваккалчиликнинг хавфли оқибатини камайтириш мақсадида капитал маблағларни турли объектлар ўртасида бўлиб-бўлиб жойлаштириш.

Диний бағрикенглик - бизнинг дунёмиздаги турли бой маданиятларни, ўзини ифодалашнинг ва инсоннинг алоҳидалигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини ҳурмат қилиш ва тўғри тушунишни англатади. Уни билим, самимият, очик мулоқот ҳамда ҳурфикр, виждон ва эътиқод вужудга келтиради.

Дискурс - ингл. дискурс < лат. дискурсус – суҳбат, муомала, монолог, диалог.

Дифференциация – (лот. дифференция-фарқлаш, ҳар хиллик); тақсимланиш, ниманидир алоҳида турли хил унсурларга ажратиши, бўлакларга бўлиниш.

Дуализм – (лот.) икки тарафламалик (шунингдек, фалсафадаги дунё асосида иккита мустақил бош сабаб – руҳ ва модда, идеаллик ва моддийлик мавжуд деган қарашлар ҳақидаги таълимот).

Европоцентризм - Ғарбий Европа маданияти бутун инсоният учун наъмуна, деб қаровчи концепция. Унга кўра Ғарбий Европа – жаҳон тараққиёти марказидир.

Жазо – ҳуқуқбузарлик содир этишда айбланган шахсларга нисбатан қўлланадиган маънавий, моддий ёки жисмоний чеклашлар билан боғлиқ бўлган мажбурлов чораси.

Жамият – инсонлар муносабати ва ижтимоий алоқалар йиғиндиси. Жамият тарихий, моддий-маънавий ҳаёт тарзидан келиб чиққан ҳолда умумий орзу-мақсадлари билан бирлашган инсонлар уюшмасининг алоҳида шакли. Жамият доимо ўзгариш ва ривожланишда бўлиб, унинг асосини доимо инсонлар ташкил этади.

Жамоа манфаати – кишилар гуруҳи, корхона ва фирмаларга тегишли манфаатлар мажмуидир.

Жамоат бирлашмалари – фуқароларнинг қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган бирлашмалари. Уларга қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, фахрийлар ва ёшларнинг ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари қиради.

Жараён – муайян вақт оралиғида бўлиб ўтган ўзгаришлар, воқеа ва ҳодисаларнинг давомийлиги. Ж.лар узлукли ва узлуксиз, табиий ва сунъий, такрорланувчи ва бетакрор, бошқарилувчи ва бошқарилмас бўлиши мумкин.

Жиноят – қонунданазарда тугилган ижтимоий хавфли қилмиш. замин, ўлкадир.

Идентификация – (лот. ўхшатмоқ, тенглаштирма, барабарлама) монандлик. Сиёсий идентификация - у ёки бу сиёсий гуруҳга ўзини бошқалардан ажратиш имконини берувчи барқарор белгилар, хусусиятлар бирлиги.

Ижтимоий адолат – барча ижтимоий тоифаларнинг жамиятда ўз ўрни мавжудлигини ва қонун олдида уларнинг ўзаро тенг ҳуқуқларга эга эканлигини эътироф этиш.

Ижтимоий манфаат – бу барча жамият аъзоларининг биргаликда рўёбга чиқадиган манфаатларидир.

Ижтимоий уюшмалар – фуқаролар манфаатлари умумийлиги ва ихтиёрийлик асосида вужудга келувчи, лекин ўз фаолияти натижасида даромад олишни кўзламайдиган ташкилотлар (сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, қасаба уюшмалари, аёллар, кексалар, ногиронлар, ёшлар, болалар ташкилотлари, илмий техник, маданий-маърифий, спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, жамғармалар, ассоциациялар, бошқа тузилмалар). Демак, фуқароларнинг ҳар қандай кўнгилли уюшмаси – ижтимоий уюшмадир. Мавжуд сиёсий ҳаётни ўзгартиришга ёки унга таъсир этишга уринувчи ижтимоий уюшмалар сиёсий, деб қаралади.

Ижтимоий ҳамкорлик – турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги ҳамжиҳатлиги.

Ижтимоий шериклик - давлат органларининг нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини, шу жумладан тармоқ, ҳудудий дастурларни, шунингдек норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган бошқа қарорларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш борасидаги ҳамкорлигидир.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар - бу кишилар учун зарур бўлган ҳаётини неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.

Иқтисодий мустақиллик –муайян бир мамлакатнинг шу мамлакатда мавжуд ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш воситаларига, табиий ва маънавий бойликларга ва шу бойликлар туфайли яратилган маҳсулотдан тушган миллий даромадга ва уни тақсимлашга ягона эгаллик қилиши.

Иқтисодий ресурслар – маълум даврда маълум бир мамлакат ихтиёрида тўпланган ва мавжуд бўлган ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчиларга етказиб бериш ва истеъмол жараёнида қўлланилиши мумкин бўлган воситалар, кўр-кутлар, имкониятлар ва манбалардир.

Индивид - лот. индивидуум-бўлинмас, алоҳида; инсон зотининг алоҳида олинган намунаси, унинг вакиллари билан бири; ҳар бири алоҳида, мустақил мавжуд бўлган тирик организм; шахс эса у ёки бу инсон сифатида намоён бўлиб, у маълум ва бетакрор индивидуалликка эга бўлади.

Инсон омили – инсон моҳиятига хос бўлган энг муҳим хусусиятларни – инсондаги жисмоний – руҳий томонларнинг бирлиги.

Инсон ҳуқуқлари- унга тор маънода фақат давлат ҳимоя қиладиган ва қаролат берадиган ҳуқуқлар кириб, бу ҳуқуқларга барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, яшаш ва жисмоний дахлсизлик ҳуқуқи, инсон қадр-қимматини ҳурмат қилиш, ўзбошимчилик ва ноқонуний ушлаш ёки қамаш, виждон ва дин эркинлиги, ота-оналарнинг ўз болаларини тарбия қилиш ҳуқуқлари қиради. Кенг маънодаги инсон ҳуқуқлари эса ўзида шахс эркинлиги ва ҳуқуқларининг кенг мажмуаси ва турларини ифода қилади.

Инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатнинг ўзига хос белгилари - биринчидан, жамоат ва давлат турмушининг барча соҳаларида ҳуқуқ ва қонуннинг устуворлиги, қонун талабларининг давлат ҳокимияти ва барча органлари, ўзини ўзи бошқариш органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан ижро этилиши; иккинчидан, шахс ҳуқуқлари ва эркинликларининг реаллиги, уни эркин қамол топтириш таъминлини, давлат билан шахснинг ўзаро масъуллиги; учинчидан, давлат ҳокимиятини қонунчилик, ижрочилик ва судҳокимиятига бўлиш асосида амалга ошириш.

Институт - лот. институтум-маҳкама, идора, муассаса; тизимлаштирилган, ҳаммага танилган, амалда қўлланилаётган ва эътироф этилган (ҳар қачон ҳам ўз расмий тасдиғини топавермайдиган), у ёки бу тарзда мустаҳкамланган қоидалар ва меъёрларга мувофиқ ўзаро ҳатти ҳаракат қилиш учун қўллаб-қувватланаётган кўрсатмаларга эга бўлган ижтимоий агентларнинг ўзаро ҳатти ҳаракатлари шакллари қиради.

Интеграция - лот. интегратио-тикланиш, бажариш; интегр-бир бутун; қандайдир қисмларнинг бир бутунликка бириктириши.

Интерактив давлат хизматлари – идоралар томонидан жисмоний ва юридик шахсларга идораларнинг ахборот тизимлари воситасида телекоммуникация тармоқлари орқали кўрсатиладиган хизматлар. Бизнинг мамлакатимизда бу хизматлар 2013 йил 1 июлдан ҳаракат қилувчи ҳамда давлат органларининг аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектлар билан ўзаро ҳамкорлигининг қулай ва самарали воситаси сифатида хизмат қилувчи мй.гов.уз Интерфаол Давлат хизматлари ягона портали орқали кўрсатилади.

Интернет – ахборот билан алмашиш учун ҳам компьютер тармоқлари фойдаланувчиларни, ҳам шахсий компьютерларни ўзаро боғловчи бутун дунё ахборот компьютер тармоғи.

Интернет журналистика – бу интернет маконида ахборот шакллар долзарблигини шакллантириш ва тақдим қилиш бўйича фаолиятни касб этиувчи сифат жиҳатидан янги ва цивилизацияли феномендир, бунда

бундай шакллар ташувчисига нафақат сўз, балки расм, фотосурат, кино, видео, товуш, веб-саҳифа – кенг маънода ахборот ёки матн ташувчиси сифатида намоён бўлишга қодир ҳар қайси объект айланиши мумкин.

Интерпелляция - фр. интерпелляцион < лат. интерпелляцио < интерпелляре – муносабат, алоқа, суҳбат ва бошқа шу кабиларни бўлиб қўйиш, қарши чиқиш.

Интерфаол мулоқот – реал вақт режимида турли ОАВ (асосан Интернет) воситасида “жонли” мулоқот қилиш. Шартли равишда бундай мулоқотнинг бир неча шаклини белгилаш мумкин:

Информация – лот. информатия – хабардор қилиш, тушунтириш, баён қилиш маъноларини беради. Шунингдек, лот. информаре- шакл бериш қабилида ҳам ишлатилади.

Иррационал – (лот.иррационалис) билишнинг асосий воситаси сифатида ҳис-туйғу, инстинкт ва эътиқодни тан олувчи фалсафий қараш.

Ишлаб чиқариш усули - ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари бирлиги ҳамда ўзаро таъсири.

Ишлаб чиқарувчи кучлар - ишлаб чиқаришнинг шахсий ва моддий омиллари, яъни ишчи кучи билан ишлаб чиқариш воситалари бирлиги.

Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели тизими – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 йилнинг 29 августида “Кадрлартайёрлашмиллий дастури тўғрисида” қарор қабул қилинди. Ушбу дастурда (3-банди) кадрлар тайёрлашнинг миллий модели қуйидаги таркибий қисмлардан иборатлиги белгилаб қўйилган:

1. Шахс – кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчиси.

2. Давлат ва жамият – таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни амалга амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафиллари.

3. Ўзлуксиз таълим – малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турларини, давлат таълим стандартларини, кадрлар тайёрлаш тизими ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади.

4. Кадрлар тайёрлаш тизимида – фан юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи, илғор педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқувчи.

5. Кадрлар тайёрлаш тизимида ишлаб чиқариш – кадрларга бўлган эҳтиёжини, шунингдек, уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техник жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси (“Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори”, Т., 2008., 41-53 б.).

Касаба уюшмалари -корхона, муассаса, ўқув юрти ва бошқа меҳнат жамоларида ишлаётган ишчи ва ходимларни ижтимоий манфатларини ҳимоя қилиш, иш берувчилар билан ишловчиларнинг ижтимоий шерикчилигини ташкил этиш мақсадида фаолият юритадиган нодавлат нотижорат ташкилоти;

Квази... – лот. турли сўзлар бошига қўйилувчи ва «гўё», «сохта» маъноларини берувчи қўшимча. Масалан, квазидемократия.

Квинтэссенция – (лот. бешинчи асос) бирор нарсанинг асос, моҳияти; энг муҳим, энг асосий.

Компетент – (лот. компетенте- лойиклик, мутаносиблик); ўз билими ёки ваколати билан бирон-бир қарорни қабул қилиш, масалани ечиш ёки улар юзасидан ҳукм чиқариш учун зарур бўлган илмга ёки қобилиятга эга бўлишни англатади.

Конфессия -лат. сѡнфессіо динлар ва унинг шахобчалари, тармоқлари, мазҳаб, оқим ва йўналишларини ифодаловчи умумий тушунча.

Концепция - лот. сонсептио-идрок қилиш, идрок, ўзлаштириш; у ёки бу ҳодисаларга нисбатан қарашлар тизими; қандайдир ҳодисаларни кўриб чиқиш, ниманидир англаш усули.

Конъюнктура – лот. сонжунстура - боғлаш, қўйиш. Бозорконъюнктураси – талаб ва таклиф, баҳолар даражалари, моллар захиралари, шунингдек, иқтисодий циклар ўзгаришлар даври – кўтарилиш ёки таназзул кабилар ўзаро тегишли нисбати натижасида эркин бозордаюзага келган иқтисодий вазиятлар. Конъюнктуранинг биринчи белгиси унинг тез ўзгарувчанлиги, доимий эмаслиги ва аксарият ҳолларда тебраниб туриши ҳисобланади.

Кооперация- лот. сооператио-ҳамкорлик; кўпчилик кишиларнинг биргаликда битта ёки ўзаро бир-бирларига боғлиқ ўлган бир неча фаолиятлардаги иштироки, меҳнатни ташкил этиш шаклларида бири; ишлаб чиқариш ва маҳсулот айирбошлаш соҳасидаги жамоавий бирлашма.

Космополитизм - (юнон. космополитес — дунё фуқароси) — дунё фуқаролигини даъво қилиш, шунингдек, миллий ва давлат суверенитетини рад этиш, турли миллий анъана, маданият ҳамда ватанпарварлик туйғусидан воз кечиш ғоясини илғари сурадиган қараш. Космополитизм- яъни, қаерда яхши ҳаёт бўлса ўша ерни ватан деб билиш. Бу тамойил инсонда ватан ҳиссини йўқотади, ғурурни ўлдиради. Бу эса ҳар бир жамият учун ҳалокатлидир.

Кўппартиявийлик—мамлакат парламентида кўпчилик ўринни олиш учун тенг имкониятга эга бир неча сиёсий партиялар мавжуд бўлган сиёсий тизим.

Кучли давлат —омма фаолиятига асосланган кучли бошқарув тизими, ривожланган иқтисодиёт, юксак маънавиятга эгабўлган давлат. Бундай давлат мустаҳкам иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий асосга эга бўлади. Унингқудрати фуқаролар ҳамжиҳатлиги, жамиятдаги дўстлик ва бағрикенглик, ҳар бир фуқаронинг онглилик даражаси, давлат бошқарувидаги фаол иштирокига асосланади.

Кучли давлатдан-кучли жамият сари – ушбу концепциянинг моҳияти одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти ва фаоллиги юксалиб боргани сари давлат вазибаларининг нодавлат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтиши, маҳаллаларнинг нуфузи ва мавқеининг ошиши демакдир.

Кучли жамият-мустаҳкам негизнинг барқаролиги таъминланган, давлатнинг бошқарувчилик фаолияти кискариб, жамоат ташкилотларининг роли кучайган, фуқароларнинг қонун асосида, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадриятларга айланган жамият.

Кучли фуқаролик жамияти – инсон манфаатлари устуворлиги ва фуқаролик жамияти институтлари орқали уларнинг давлат ва жамият бошқарувида фаол иштирок этиши таъминланган, қонун устувор бўлган жамият.

Қонун – қонунчилик ҳокимиятининг фуқаролар, жамият ва давлат ҳаётига тааллуқли муносабатларда муайян тартиб жорий этиш борасидаги иродасининг намоён бўлиши.

Қонун устуворлиги – ушбу тамойилнинг мазмуни шуни англатадики, қонун ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қатъий ҳукмрон бўлади. Яъни, ҳеч ким, ҳеч бир давлат органи, мансабдор шахс, тадбиркор ёки бошқа бир фуқаро қонунга бўйсунмиши, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча иштирокчилари эса, ҳеч бир истисносиз, ҳуқуқ нормаларини бузганлиги учун жавобгарликка тортилиши керак. Ҳуқуқий нормаларни тадбиқ этишда конституция ва қонунларнинг нормалари бошқа ҳуқуқий нормалардан устун туради.

Легитимлик – (лот. қонуний) муайян давлат ҳокимиятининг қонунийлигини а) фуқаролар томонидан; б) халқаро ҳамжамят томонидан эътироф этилишини англатувчи қадриятнинг тушунча. Тарихан анъанавий, харизматик, оқилона-қонуний шаклларда номоён бўлади.

Либерализм – (лот. эркинлик) мафкура, ижтимоий-сиёсий ҳаракат. У ижтимоий имтиёзлар ва авлоддан-авлодга ўтувчи ҳокимиятга қарши чиқиб буржуа қатламларининг қарашларини ўзида мужассам этади. Асосий тамойиллари: индивидуализм, эркинлик, бозор ва рақобатнинг мутлоқлиги, давлатни чеклаш зарурлиги (асосчилари И.Бентам, Ж.Милл, А.Смит, Г.Спенсер).

Либераллаштириш – ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида эркинлик устувор бўлишини, жамиятнинг эволюцион ривожланиш йўлини эътироф этувчи ва асословчи назария, амалиёт.

Лига– лот. лигаре-боғламок; ижтимоий-сиёсий бирлашма; давлатлар, ташкилотлар, алоҳида шахслар иттифоқи.

Лобби - лот. лобий-кулуар; жамиятдаги маълум бир сиёсий доиралар, кучли иқтисодий тизимлар манфаатларини ифодаловчи, ана шу манфаатларни амалга ошириш парламент ва мансабдор шахсларга босим ўтказишга интилаётган гуруҳлар.

Маданият – кишиларнинг табиатни, борлиқни ўзлаштириш ва ўзгартириш жараёнида яратган моддий, маънавий бойликлар ҳамда бу бойликларни қайта тиклаш ва бунёд этиш йўллари ва услублари мажмуи.

Маданиятли одам – ўқимишли, замон талаблари асосида кийиниш ва муомала меъёрларига амал қилувчи, ахлоқ нормаларига тўла амал қиладиган, илғор фалсафий ғояларга эга бўлган, жаҳон маданияти дурдоналаридан хабардор бўлган шахсга айтилади.

Манфаат – индивид ва ижтимоий гуруҳлар фаолиятининг асосий сабаби.

Манфаатлар - лот. интерес аҳамият касб этиш, муҳим; объектив равишда аҳамият касб этган, инсон, жамоа, миллат, жамият қабиладар учун зарур бўлган зарурий эҳтиёжлар; кимгадир фаровонлик бағишлайдиган, кимгадир фойда келтирадиган нарсалар.

Манфаатлар гуруҳлари - унга аъзо бўлган кишиларнинг манфаатларини бошқа гуруҳлар ва сиёсий институтларнинг ўзаро муносабатларида, шунингдек, ўз гуруҳи ичида ифода қилиш учун тузилган ихтиёрий ташкилотлар.

Маргинал – (фр. “маргинал”) иккинчи даражали, охириги, четда турувчи; сиёсатшуносликда – олдинги ижтимоий алоқаларини йўқотган, янги ҳаёт шарт-шароитларига ҳали мослаша олмаган, қандайдир ижтимоий гуруҳлар орасида ёки энг чеккасида турган ижтимоий одам, жамиятнинг сиртида қолган: люмпен, мискин ва ҳоказо.

Маҳаллий (ёки муниципал) бошқарув - маъмурий-худудий бирликлардаги аҳолининг манфаатларини ифодалайдиган ва сайлаб қўйиладиган органлар ҳамда уларнинг маъмурий аппарати томонидан амалга ошириладиган маҳаллий аҳамиятга молик ишларни бошқариш.

Маънавий баркамол инсон – комил инсон тушунчаси билан ҳамроҳандир. Айни вақтда маънавий баркамол инсон тушунчаси соғлом авлод тушунчаси билан ҳам боғланиб кетади. Илмий адабиётларда бу тушунчалар алоҳида-алоҳида ишлатилса-да, моҳиятан уларнинг ҳаммаси инсон ахлоқи ва одобини, уларда шакллانган барча ижобий хислатларни, уларнинг инсонларга, жамиятга ва Ватанга бўлган муносабатларидан тортиб, токи оилага, ота-онага ва бошқаларга муносабатларининг барча қирраларини қамраб олади.

Маънавий жасорат – ер юзида барча ўлмас обидаларни, инсоният ҳаётини тубдан ўзгартириб юборган жамики улуғ кашфиёт ва ихтироларни, мумтоз санъат ва адабиёт дурдоналари ҳамда мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган инсонларнинг мислсиз ақл-заковати ваюксак маънавий салоҳиятини ифодалайди.

Маънавий таҳдид – тили, дини, эътиқодидан қатъи назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин инсон бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва инфорацион ҳуружларни назарда тутди.

Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, имон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир.

Маънавиятга таҳдид – инсон қалби ва имон эътиқодини сусайтиришга қаратилган ҳамда инсоннинг ўзлигидан бегоналаштириб, келажагидан маҳрум этишга йўналтирилган ёт ва бегона ғоялар.

Маънавиятнинг шакллантирадиган мезонлар – инсон онгига таъсир кўрсатадиган, унинг дунёқараши тафаккур тарзини муайян йўналишга соладиган, ўзгартирадиган, жамият, миллатга хос маънавий, маданий ва моддий асослар, анъаналар, қадриятлар, мерос, турмуш тарзи, ғоялар ва қарашларни умумлаштирувчи тушунча.

Маърифат – таълим тарбия, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, диний ва маънавий бойликларнинг, уларни янада кўпайтириб ҳамда такомиллаштириб бориш усуллари ва мажмуи.

Менталитет - фран.менталите; лот менталис-ақлий, рухий, маънавий, ақл йўналиши ақл бичими, ақлий етуклик, заковат; маълум шахс, ижтимоий гуруҳ (кичик, катта, миллий) учун характерли бўлган дунёқараш, дунёни англаш, атроф воқеликни қабул усули; фикрлаш тарзи.

Механизм - юнон. мечане-қурол, иншоот; ҳаракат ва тезликни амалга ошириш ёки узатиш қуролмаси. Сиёсатда маъжозий маънода бирон-бир режа, дастур, мақсадни амалга ошириш йўл-йўриқларини ва воситаларига нисбатан қўлланилади.

Миллат — тил, маънавият, миллий ўзликини ангаш руҳияти, урф-одатлар, анъаналар ва қадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи иқтисодий алоқалар билан боғланган мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маънавий бойликларни яратувчи кишиларнинг этник бирлигидир.

Миллатлараро муносабатлар — бирга ёки айри тарзда яшайдиган ҳар хил миллатлар ўртасида амалга оширадиган турли-туман шакллардаги алоқаларни англатувчи тушунчадир.

Миллатлараро тоғувлик ғояси - миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири бўлиб, мамлакатимизда истиқомат қилиб келаётган барча этник вакиллари билан, авваламбор, ўзбек миллати ва шу билан бирга ўзларининг ўртасида кўп йилларга мўлжалланган эзгулик, ишонччилик, дўстоналик, яқинлик, қариндошлик, маънавий-ахлоқий ва мафкуравий яқинлик ва бирдамлик, муросилилик ва бошқа инсонийлик муносабатлари мавжудлигини ва келажакда ҳам у янада камол топишини ифодалайди.

Миллатчилик бу - миллат айланиш, бир миллатни ҳар томонлама улғайтиб, бошқаларининг ҳуқуқ, эҳтиёж ва манфаатларини назар-писанд қилмаслик, уларни ерга уришдан иборат бўлган недемократик мафкура.

Миллий ғоя – аجدодлардан авлодларга ўтиб, асрлар давомида эъзозлаб келинаётган, шу юртда яшаётган ҳар бир инсон ва бутун халқнинг қалбида чуқур илдиз отиб, унинг маънавий эҳтиёжи ва ҳаёт талабига айланиб кетган, таъбир жоиз бўлса, ҳар қайси миллатнинг энг эзгу орзу-интилиш ва умид-мақсадлари йиғиндиси.

Миллий ғоя негизлари – аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган, халқнинг ўзига хос миллий хусусиятларини ифодалаган миллий маънавий мерос қадриятлари ҳамда дунё халқлари томонидан эътироф этилган демократиянинг умуминсоний принциплари мажмуидир.

Миллий қадрият – миллат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган этник жиҳат ва хусусиятлар билан боғлиқ бўлган қадрият шакли.

Миллий мафкура – миллатнинг этноижтимоий бирлик сифатида мавжуд бўлиши ва ривожланишини, эркин ва озод тараққиётини ғоявий асослаш, таъминлашга қаратилган қарашлар тизими

Модель- фран. моделе-намуна, тарх, ниманидир тасвири тавсифи.

Модернизациялаш- фран. модернизер-замонавий; замонавийлаштириш, ҳозирги давр талаблари, тарзи ва дидига мутоносиб равишдаги ўзгаришларни амалга ошириш.

Мулк объектлари - мулкка айланган барча бойлик турлари. Мулк субъектлари - мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулккий муносабатлар иштирокчилари.

Мулкдан фойдаланиш - мол-мулкнинг Иқтисодий фаолиятда ишлатилиши ёки ижтимоий ҳаётда қўлланилиши, яъни унинг нафли жиҳатларининг бевосита истеъмол қилиниши.

Мулкни тасарруф этиш - мол-мулк тақдирини мустақил ҳал қилиш. Мулкка эгалик қилиш - мулкдорлик ҳуқуқининг унинг эгаси қўлида сақланиб туриши ва яратилган моддий бойликларни ўзлаштиришнинг ижтимоий шакли.

Мулкчилик муносабатлари - мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш, уни ўзлаштириш ва тасарруф этиш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.

Муниципал бошқарув - ингл. муниципал ўзини ўзи бошқариш; бу бошқарувнинг нисбатан номарказлашган шаклидир. Шу билан бир вақтнинг ўзида у фуқаролик жамиятининг институти ҳисобланади. Бундай бошқарув органларининг асосий белгилари, - уларнинг сайланишлиги ва ўз ҳудудидаги аҳоли манфаатлари асосида маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларга раҳбарлик қилишдаги нисбатан мустақиллик.

Муниципалитет- фран.муниципалите-шаҳар ўзини ўзи бошқариш органи; кўпчилик мамлакатлардаги ўзини ўзи бошқариш органлари.

Мустақил босма ОАВ лари – давлат бошқарувидан ҳоли бўлган, ўзининг фикр ва сўз эркинлигини рўёбга чиқарувчи, лекин бунда ўз фаолиятини амалдаги қонунчилик доирасидагина олиб боровчи оммавий ахборот воситаларидир.

Низом- муайян давлат ёки жамоат тузилмаларини ташкил этиш тартибини, тузилиши, вазифаси, функциялари ва ваколатларини белгиловчи кодекслаштирилган норматив ҳужжат ҳисобланади.

Нодавлат ноғижорат ташкилот (ННТ) - жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир.

Нодавлат электрон оммавий ахборот воситалари – ўз олдида Интернет тармоғида оммавий ахборот воситаси (ОАВ) функцияларини бажариш вазифасини кўйувчи нодавлат тусдаги рўйхатга олинган веб-сайтлари.

Оккультизм, - фр. оссултисме, нем. Оккултисмус < лат. оссултус – сирли, яширин, дунёнинг яширин, ғайришуурий, илмий тафаккурга сиғмайдиган, аммо “танланган”, “тақим этилган”ларгагина насиб этувчи қудрати ҳақида нотабиий қараш.

Оммавий ахборот воситалари – кенг қўламда ахборотни йиғиш, ишлаш ва тарқатишни таъминловчи ижтимоий институтлар ва каналлар (матбуот, китоб нашриётлари, матбуот агентликлари, радио, телевидение ва ҳ.к.). Оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг доимий номга эга бўлган ҳамда босма тарзда (газеталар, журналлар, ахборотномалар, бюллетенлар ва бошқалар) ва (ёки) электрон тарзда (теле-, радио-, видео, кинохроникал дастурлар, умумфойдаланишдаги телекоммуникация тармоқларидаги веб сайтлар) олти ойда камида бир марта нашр этиладиган ёки эфирга бериладиган шакли ҳамда оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг бошқа шакллари оммавий ахборот воситасидир. «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 3-сон, 20-модда)

Парламент - ингл. парламент, франц. парлергапирмоқ ва сўзламоқ; парламент олий қонун чиқарувчи вакиллик органи ҳисобланади.

Парламентдаги кўпчилик–Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида кўпчилик ўринни эгаллаган сиёсий партия фракцияси.

Парламентдаги муҳолифат–янгитданшакллантирилган ҳукуматнинг тутган йўли ва дастурига ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмайдиган сиёсий партиялар фракциялари, шунингдек Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланган депутатлар гуруҳи.

Партиципация – (ингл) иштирок этмоқ; фуқаролар томонидан давлат ва жамият ишларини бошқариш жараёнида у ёки бу функцияларни бажаришини шарт қилиб қўядигандемократиянинг моделига доир нисбат.

Партия - лот. парс (партис)-қисм, гуруҳ; қандайдир ижтимоий қатлам ёки гуруҳманфаатларини ифодаловчи, қандайдир сиёсий мақсадларни қўзловчи ташкилот.

Пассив сайлов ҳуқуқи - фуқароларнинг сайланадиган давлат органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига сайланиш ҳуқуқи.

Плюрализм - лот. плуралис-турлича, турли туман; турли ижтимоий қатламлар манфаатларини ифодаловчи турли туман ижтимоий-сиёсий кучлар мавжуд бўлган сиёсий тизим.

Плюрализм - лот. плуралис-турлича, турли туман; турли ижтимоий қатламлар

Полиэтник – кўпмиллатли, моноэтник – яққа, ягона ёки бир миллатли.

Президент – лот. прæsидентс (праесидентис) – олдинда ўтирувчи, раислик қилувчи, бошда турувчи сўзларидан олинган бўлиб, кўпчилик Президентлик ва парламент республикалари жорий этилган мамлакатларда маълум бир муддатга сайланган давлат бошлиғи.

Пресса - фран. прессе; оммавий ахборот воситалари; оммавий жорий матбуот.

Принцип- лот. принципиум-асос, дастлабки, бошланғич; асос бўладиган пойдевор ғоялар; ҳуққ, фаолият ва ҳатти-ҳаракатнинг асосий қоидаси.

Пропорционал (- от. пропорционалис-мутаносиб; сайловларда номзодлар учун бериладиган овозлар рўйхатлар бўйича бериладиган, ҳар бир рўйхат учун берилган овозларга мутаносиб равишда жой эгалладиган сайлов ҳуқуқи тизими.

Профицит – бюджетга нисбатан қўлланилганида бюджетнинг даромад қисмини унинг харажат қисмига нисбатан ортиқ бўлганлигини ифодалайди.

Рационал – (лот. ратионалис-оқилона); мақсадга мувофиқ, асосланган, далилланган (энг тўғри йўл маъносида ҳам ишлатилади).

Режим- фран. режиме; давлат тузуми, идора этиш образи.

Сайлов – аҳолининг расмий мансабни эгаллаш учун бирор шахсни танлаши жараёнидир.

Сайлов ҳуқуқи – давлат бошлиғи, вакиллик органлари ва бошқани сайлаш тартибини белгилаб берадиган ҳуқуқий нормалар йиғиндиси. Сайлов ҳуқуқи, одатда, конституция ва сайлов тўғрисидаги махсус қонунлар билан белгиланади.

Секторлараро назария- ижтимоий шерикликнинг уч сектор: давлат органлари, бизнес вакиллари ва фуқаролик жамиятининг институтлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиши тўғрисидаги назария

Сенат - лот. сенатус-эски, қария; кўпчилик мамлакатлар парламентининг юқори палатаси.

Сиёсат субъекти – сиёсий муносабатларда иштирок этаётган кучлар, социал гуруҳлар, қатламлар, ташкилотлар сиёсий фаолиятнинг ташувчилари, сиёсатнинг субъекти ҳисобланади.

Сиёсий жараёнлар – турли сиёсий институтлар, ижтимоий гуруҳлар, ташкилотлар индивидлар муносабати сифатида намоён бўлади.

Сиёсий қарашлар – сиёсий қарашларнинг шаклланиши ва қарор топишида ўзига хос анъаналар мавжуд бўлиб, сиёсий ҳодисалар турли хил талқин этилган.

Сиёсий маданият - инсоннинг сиёсий ҳодисаларга доир қадриятларга оид тасаввурлари ва унинг амалиётда намоён бўладиган ҳуққ кодекси ёки унинг сиёсий ҳокимият субъекти сифатидаги фаолият услуби. Шу маънода, сиёсий маданият фуқаронинг умуминсоний аҳамиятга молик бўлган сиёсий фаолият намуналарини қай даражада эгаллаганлигини намойиш қилади.

Сиёсий онг – турли ижтимоий гуруҳларнинг давлат ҳокимиятига, сиёсий ташкилотлар, уларнинг жамият ҳаётидаги ролига, бошқа давлат ва миллатлар билан муносабатига оид қарашларнинг бир тизимга солинган назарий ифодаси.

Сиёсий партиялар – ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифодаловчи, уларнинг энг фаол вакиллари бирлаштирувчи сиёсий ташкилотлар. Сиёсий партиялар жамият сиёсий тизимининг муҳим

қисми, улар давлатнинг сиёсий йўналишини белгилашда иштирок этади, ҳукуматнинг вакиллик ва ижро этувчи муассасаларини шакллантиради.

Сиёсий ташкилотлар – сиёсий партиялар, турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг манфаатлари, мақсадларини ифода этади.

Сиёсий тизим жамиятда давлат ҳокимияти ва бошқарувни шакллантириш ва амалга ошириш билан боғлиқ муносабатлар ҳаракатларида ўз ифодасини топади.

Социал – лот. социалис – ижтимоий, жамоатчилик; жамият ва ижтимоий муносабатлар билан боғланган.

Социум - лот. социум-умумий, биргаликдаги; инсонлар ҳаёт фаолияти шарт-шароитларини бирлигини характерловчи ижтимоий умумийлик, бирлик.

Страта – (лот.стратум)-қатлам.

Структура (лотича “струтура” – “тузилма”, “тузилиш”) – объектнинг бир бутунлигини ва унинг ўзига ўзи айнанлигини, яъни турли ички ва ташқи ўзгаришларда ўзининг асосий хусусиятларини сақлай олишини таъминловчи барқарор алоқалар йиғиндисидир.

Субординация – (лот.) тартибга келтириш; хизмат интизоми қоидаларига тегишли ҳолда мартаба даражалари бўйича кичик мансабдорларни катта мансабдорларга бўйсунтиришга қатъий амал қилиш.

Суверен – фран. суверенитет-олий сўзидан олинган бўлиб, олий, суверенитетга эга бўлиш, мустақил, қарам бўлмаган маъноларини беради.

Суверенитет – (фран. “суверенитет”) давлатнинг ички ишлар ва ташқи муносабатларда хорижий аралашувларга йўл қўймаган ҳолдаги мустақиллиги ва мухторияти.

Сўз эркинлигини таъминлаш – инсоннинг фундаментал ва табиий ҳуқуқларидан бири – ўз фикрини (хаёлини) ошқора (оғзаки, ёзма равишда ва/ёки оммавий ахборот воситалардан фойдаланган ҳолда) ифода этиш ҳуқуқини амалга ошириш учун комплексли шарт-шароитларни яратиш.

Сўз эркинлигини таъминлаш – инсоннинг фундаментал ва табиий ҳуқуқларидан бири – ўз фикрини (хаёлини) ошқора (оғзаки, ёзма равишда ва/ёки оммавий ахборот воситалардан фойдаланган ҳолда) ифода этиш ҳуқуқини амалга ошириш учун комплексли шарт-шароитларни яратиш.

Табақа (қатлам) - ўхшаш касб-хунар, машғулот, ҳолати ва аҳоли билан манфатлар умумийлиги асосида бириктирилган шахсларнинг йирик гуруҳи.

Тараққиёт – жамият ривожланишининг оддийдан мураккабга, юқоридан юқорига йўналган, бир сифат босқичидан янги сифат босқичига ўтиши жараёни.

Тараққиётнинг “Ўзбек модели” - истиқлолнинг дастлабки йилларида Президентимиз И.А.Каримов раҳбарлигида ишлаб чиқилган ислохотлар стратегия бўлиб, тараққиёт топган мамлакатларнинг бозор муносабатларига ўтиш тажрибаси, мамлакатимиз бошидан кечирган тарихий синовлар ва уларнинг сабаблари, халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзи асос қилиб олинди. Шу тариқа юртбошимиз томонидан жамиятнинг ислохоти эътиборини чуқур илмий асосланган қуйидаги беш тамойилга қўйди: Биринчи тамойил: иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги; Иккинчи тамойил: давлат – бош ислохотчи; Учинчи тамойил: жамият ҳаётининг барча соҳаларида қонуннинг устуворлиги; Тўртинчи тамойил: аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда, кучли ижтимоий сиёсат юритиш; Бешинчи тамойил: бозор иқтисодиётига объектив иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, тадрижий асосда, пухта ўйлаб, босқичма-босқич ўтиш.

Ташаббус- лот. инициатива инициативе-ташаббус; қандайдир ишни бошлашга ундаш, ишбилармонлик; муҳокама қилиш учун таклифлар бериш.

Технотроника -ингл. технетроникс;. Электроникадан фойдаланиб жамиятга таъсир этувчи техника воситалари.

Тинчлик – инсоннинг ҳаётий эҳтиёжи, эмин-эркин яшаши ва камол топишининг энг зарур омили.

Толерантлик - фр. толерант (лат. Толеранс-толерантис) ҳозирги ўзбек тилида луғавий таржима қилганда чидамлик, сабрлик, бардошлилик, тоқатлик маъноларини англатади. Антик давр ва ўрта асрларга қадар асосан тобоат соҳасида кенг истифода этилган мазкур тушунча ҳайвонлар ва инсонлар организмларининг турли-туман касалликлар, жароҳатлар ва умуман, ҳаёт учун қуралиш жараёнларига доир иммун қобилиятини ўрганиш масалаларига алоқадор бўлган. Кейинчалик бошқа фанлар доирасида ҳам эътиборли асарлар яратган машҳур тобоат олимлари ва аксинча, тобоат борасида ҳам диққатга сазовор фикрлар билдирган бошқа соҳа олимлари мазкур тушунчани кенгроқ маънода қўллаб бошлаганлар (Эпименид, Горгий, Аристотел, Эпиктет, Ибн Сино). XX асрга қадар толерантлик тушунчасининг айниқса дин билан боғлиқ мурувват маъносидagi талқинларига кўп дуч келиш мумкин. Лекин мазкур аср бошларидан техника тараққиёти ва унинг асосида меҳнатни ташкил этиш муносабатларининг жадал ривожланиши натижасида толерантлик тушунчаси давлат ва халқ муносабатларида, айниқса ҳуқуқий муносабатлар тизимида кенг мазмун касб этади. Энди тушунча чидам, сабр-тоқат маъноларини йўқотмаган ҳолда кўпроқ бағрикенглик, ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик каби мазмунда талқин этила бошланди.

Тоталитар - лот. тоталис-бутун, тўла, бир бутун; давлат ҳокимияти органлари томонидан жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларини назорат қиладиган давлат шакли, амалда конституцион ҳуқуқ ва эркинликларни тугатилиши; бу режимда давлат ҳокимияти бирон-бир гуруҳ (сиёсий партия) қўлида тўпланиб, мамлакатда демократик эркинликлар ва сиёсий муҳолифатни амал қилиши учун имкониятлар бўлмади.

Транзакция - ингл. банк трансакцион, от лот. трансакцио - келишув, шартнома; транзакция – бу сотиб олишга доир шарномани тузиш/молиявий воситаларни сотишга доир шартнома. Банк транзакцияси, деганда бир банк ҳисоб рақамидан иккинчисига ёки банк ичидаги бир ҳисоб рақамидан иккинчисига пул маблағларини ўтказиш тушунилади.

Трансформация - лот. трансформатив – ўзгариш; тузилмаларни, шаклларни ва усулларни ўзгартириш, фаролиятнинг мақсадли йўналишини ўзгартириш.

Тред-юнионистик назария- ижтимоий шерикликнинг мҳнат муносабатларини тартибга солиши тўғрисидаги назария

Трипартизм-ижтимоий шерикликнинг давлат органлари, бизнес вакиллари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ўртасидаги келишув.

Ўзини ўзи бошқариш (ингл. мунисипал ўзини ўзи бошқариш); у ёки бу маъмурий-худоий бирликлардаги аҳолининг ваколатларини ифодаловчи сайланган органлар ва уларнинг маъмурий аппарати томонидан амалга ошириладиган маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларни бошқаришга айтилади. Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органлари таркибига маҳалла, кишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинлари киради.

Ўзини ўзи бошқаришнинг асосий принциплари - Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ва қонунларида мустаҳкамланган ўзини ўзи бошқариш органларининг табиати билан боғлиқ бўлган мустақил фаолиятни амалга оширишни ташкил қилувчи раҳбарий қоялар йиғиндиси.

Уклад - тартиб, тарз; маълум ижтимоий-иқтисодий тузумнинг асосий хўжалик шакли.

Умумбашарий қадрият – дунё халқларининг кўпчилиги томонидан тан олинган, ҳуқуқий метёрлар таркибига киритилган ёки қадрият, анъана ва масъулиятига айланган, воқеълик ваёҳуд муносабатлар тизимида нисбатан қўлланиладиган тушунча.

Умуминсоний қадриятлар – бутун инсониятнинг тажрибасини ифодаловчи ва маълум фарқланишлар бўлишидан қатъи назар, барча одамлар учун муштарак бўлган дунёқарашнинг идеаллари ёки ахлоқий нормалар.

Ўнг - сиёсий қучлар жойлашувида жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тузилишини сақланишини мақсад қилиб олган консерватив сиёсий оқим.

Универсал – (лот. универсалис –умумий); ҳар томонлама, кенг қамровли, кўплаб мақсадлар учун яроқли, турли вазифаларни ва функцияларни бажара оладиган.

Учинчи сектор - дунёдаги барча мамлакатларда нотижорат ва хайрия мақсадларида ташаббус кўрсатаётган ва кенг фаолият юритаётган нодавлат нотижорат ташкилотларга (ННТ) нисбатан қўлланилади (биринчи сектор - давлат, иккинчи сектор - тижорат сектори ёки шахсий сектор дейилади).

Фаол (актив) сайлов ҳуқуқи - фуқаронинг сайланадиган давлат органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига сайлаш ҳуқуқи.

Феминизм- лот. фемина-аёл; эркаклар билан аёллар ҳуқуқларини тенглаштириш учун фаолият юритадиган аёллар ҳаракати.

Феминизм- лот. фемина-аёл; эркаклар билан аёллар ҳуқуқларини тенглаштириш учун фаолият юритадиган аёллар ҳаракати.

Фикр эркинлиги– бу жамият аъзоси бўлган ҳар бир шахс табиий ва ижтимоий жараёнларга, фуқаролар билан сиёсий ташкилотларга ва миллий, ирқий, диний, синфий муносабатларга эга бўлган мустақил фикрларини ҳуқуқий, сиёсий диний ва бошқа муассасалар томонидан бўлиши мумкин бўлган турли тазйиклардан муҳофаза қиладиган ижтимоий муҳит.

Фискаль - [ингл.](#) фиссал полисий; [лот.](#) фиссус - сават;касса, казна, молия, солиқ-бюджет сиёсати ҳукумат сиёсати, яъин истикболда барқарор иқтисодий тизимни таъминлаш ва бизнес-циклларни тебранишини камайтириш мақсадида давлатнинг иқтисодиётга аралашув усулларида бири; фискаль сиёсатининг асосий қуроли давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари, яъни: солиқлар, трансфертлар ва давлат сотиб олган товарлар ва хизматлар.

Форум- лот. форум;вакиллар мажлиси, қурултойи, конгресси; қадимги Римда халқ мажлиси ўтказилган майдон.

Фракция - лот. фракцио-бузиш, синиш, дарз кетиш; парламент аъзолигига ёки бошқа вакиллик органларига сайланган депутатлар бирлашмаси.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳудудий асоси -фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини тузиш, бирлаштириш, тугатиш ҳамда уларнинг чегараларининг ўрнатиш ва ўзгартириш тартиб-қоидаларини белгилаб берувчи ҳуқуқий нормаларнинг муштарак тизимидир.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши -Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Қонунлари билан қафолатланадиган уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятидир.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг ташкилий асоси - ўзини ўзи бошқаришҳуқуқининг институти сифатида ўзини ўзи бошқариш органларининг тузилиши,фаолият тартиби, шакли ва принципларини, фаолият доирасини белгилаб берувчи ҳуқуқий нормаларнинг муштарак тизимидир.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асоси - фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз маблағларидан, ушбу органларга халқ депутатлари туман ва шаҳар кенгашлари белгиланган тартибда ажратган бюджет маблағларидан, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайр-эхсонларидан, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа маблағлардан ташкил топади.

Фуқаролик – инсонларни муайян давлат, давлатчилик билан боғлиқ ҳуқуқий ҳолатларини, муносабатларини ифода этувчи тушунчадир.

Фуқаролик жамияти – фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувида тегишли фуқаролик институтлари орқали фаол иштирок этиши таъминланган ижтимоий макондир.

Фуқаролик жамияти институтлари – фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувида иштирок этишига хизмат қиладиган нодавлат, нотижорат ташкилотлари, жамият бирлашмалари, оила, маҳалла, ижтимоий ҳаракатлар ва бошқа тузилмалар мажмуидир.

Фуқаролик масъулияти – қонун устиворлигини тан олиш ва ҳар бир шахснинг ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш жараёнида иштирок этиш вазифасини теран ҳис қилиш.

Функция - лот. фунстиио-фаолият, ўташ, бажариш; фаолият, мажбурият, иш, тайинлаш, бурч, вазифа, топшириқ.

Функция - лот. фунстиио-фаолият, ўташ, бажариш; фаолият, мажбурият, иш, тайинлаш, бурч, вазифа, топшириқ.

Халқ - (араб. яратилган жонзот, одамлар) –кенг маънода, муайян мамлакатнинг барча аҳолиси, тор маънода, тарихий-этноижтимоий бирликларнинг турли шакллари, ҷунончи, миллат, элат, этник бирлик, уруғ ва бошқаларни ифода этувчи тушунчадир. Халқ - биринчи марта халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида 1945 йили БМТ Уставида "Халқларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш" тамойилининг мустаҳкамланиши натижасида тан олинган.

Халқ фаровонлиги – миллий истиклол мафқурасининг асосий ғояларидан бири. Халқ фаровонлиги ҳарбир шахс ва оила фаровонлиги билан боғлиқдир. Бунда инсоннинг шахсий манфаатлари жамият манфаатлари билан уйғунлашиб кетади ва ҳар бир фуқаронинг фаровонлиги бутун жамият фаровонлигидир, деган тамойил амалга ошади.

Хартия – (юн. қоғоз, ёрлик) ўрта асрларда оммавий ҳуқуқий сиёсий характердаги ҳужжат бўлган. Ҳозирги халқаро ҳуқуқда декларациянинг синоними. У – мажбурий кучга эга бўлмаган, умумий тамойиллар ва мақсадларни ифода этувчи ҳужжат.

Хусусийлаштириш - мулкка эгалик ҳуқуқининг давлатдан хусусий шахсларга ўтиши.

Ҳамкорлик сиёсати – халқаро сиёсат субъектларининг биргаликдаги сиёсий ҳаракатларда вужудга келадиган масалалар юзасидан ягона нуқтаи назарларни ишлаб чиқишида ифодаланувчи муносабат турларидан бири. Унга кўра томонлар ўз фаолиятининг асосий йўналишларида мустақилликни сақлаб қолгани ҳолда қарашлар мос тушувчи амалий масалаларда биргаликда фаолият кўрсатадилар. Масалан, гитлерчи Германиясига қарши давлатлар ҳамкорлиги.

Ҳуқуқ - давлат қонунлари билан бериладиган эркинлик, ҳаракат қилиш имконияти, ниманидир амалга ошириш ёки нимадандир фойдаланиш, нимагадир эгалик қилиш; жамиятдаги муносабатларни, кишилар ва уларнинг ҳаракати ва ҳуққини мувофиқлаштириш, давлат ва жамият органларини яшашини таъминлашга имконият бериш мақсадларида давлат томонидан ўрнатилган ва Ҳимоя қилинадиган умум мажбурий ижтимоий меъёрлар ва қоидалар.

Ҳуқуқий давлат - ҳуқуқ, Конституция ва Қонун ҳукмронлик қиладиган давлатдир. Давлат ва унинг институтлари, мансабдор шахслар жамият ва фуқаро олдидagi ўз маъсулиятларини ҳис қилишлари, ўз навбатида жамият ва фуқаро, унинг ташкилотлари давлат олдидagi маъсулиятларини ҳис қилишлари керак. Бу маъсулиятни ошириш орқали ҳуқуқий демократик давлат шакллантирилади ва ривожлантирилади ҳамда бу жараён узоқ муддатни талаб этади.

Ҳуқуқий маданият – умумий маданиятнинг муҳим қисми. Ҳуқуқий маданият тарихан аста – секин шаклланган ижтимоий воқеа бўлиб, ҳозирги даврда илғор ҳуқуқий давлатларнинг ва уларнинг фуқароларининг зарурий ҳислати ва таракқиёт омилига айланган.

Шок терапияси (иктисодиётда) – иқтисодиётни соғломлаштиришга йўналтирилган қатор салбий оқибатларни (нархларнинг ўсиши, инфляция, бандликнинг пасайиши ва шунга ўхшаш бошқа ҳолатлар) ўз ичига олувчи радикал чора-тадбирлар мажмуаси.

Эволюция (лотин тилидан таржимаси – бошлаш, вужудга келиш) – тизимнинг ривожланиш жараёнини англатадиган тушунча бўлиб, биринчи галда жамиятга хосдир. Унга кўра, жамиятда аста-секин юз бераётган ўзгаришлар тизимга, унинг тузилмалари ташкил қилиниши ва функциялари сифатли ўзгаришига олиб келади.

Эгалитаризм- фран. Эгалите-тенглик; умумий тенглаштиришни жамиятни ташкил этишнинг принципи ғоясига асосланган ижтимоий-сиёсий фикр йўналишларидан бири.

Элат - бир тилда сўзлашувчи, ўзига хос маданияти мавжуд бўлган ва маълум ҳудудда яшайдиган ҳамда муайян мақсад асосида бирлашган ва ўз тузилмасига эга бўлган ижтимоий-тарихий бирлик тушунилади. Элат— кишиларнинг тил, ҳудуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан тарихан таркиб топган бирлиги.

Электорал - лот. Элестор-сайловчи; сайланадиган, танланадиган.

Электорат – сайловларда маълум сиёсий партияга (сиёсий лидер)га овоз берувчи сайловчилар давраси; маълум бир сайлов округи ёки мамлакат сайловчилари мажмуи.

Электрон ҳуқуқат – (англ. Э-Говернмент) – бу фуқаролар, бизнес, давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқлари ва давлат хизматчиларига ахборотни тақдим қилиш ва шаклланиб бўлган давлат хизматларининг тўпламини кўрсатиш усулидир, бунда давлат ва аризачи ўртасидаги ўзаро шахсий алоқа минималлаштирилган ва имкон борича максимал равишда ахборот технологиялардан фойдаланилади. Электрон ҳуқуқат – мамлакат миқёсида бошқарув жараёнларнинг бутун мажмуасини автоматлаштиришга асосланган ҳамда давлат бошқарувининг самарадорлигини сезиларли даражада ошириш ва жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун ижтимоий коммуникациялар ҳаражатларини камайтириш мақсадига хизмат қилувчи давлат бошқаруви электрон ҳужжат алмашинуви тизими. Электрон ҳуқуқатни яратиш ҳужжатларни ва уларни ишлаш жараёнларини бошқариш билан боғлиқ вазифаларнинг тўлиқ кўламини ҳал этишни амалга оширувчи ижтимоий бошқарувининг умумдавлат тақсимлаш тизими қурилишини назарда тутади.

Эмиссия - фр. émission – чиқариш; пул эмиссияси - муомалага янги пулларни чиқариш, муомаладаги пул ҳажмини қўпайтириш. Эмиссия нақд ёки нақд пулсиз бўлиши мумкин.

Эмпиризм - юнон. Эмпериа-тажриба; тажрибани билишнинг бирдан-бир воситаси, деб тан олувчи таълимот.

Эркинлаштириш -мамлакатнинг демократикжамятигаўтиш ва ислохотлар ўтказишжараёнидамавжуд бўладиган турли тўсиқлар, чеклашлар ва ёнберишгамажбурэтадиганомилларданкутилишга қаратилган амалийфаолиятдир. У демократикжараёнларнингсамарали ривожигаянгикуч, қувват ва илҳом бағишлашимкониятиниияратади.

Этнос—юн. Этҳнос - халқ, қабила, тўда, кишилар гуруҳи, ирқ маъноларни англатади.

Юксак маънавият – инсон маънавиятининг энг юқори даражаси бўлиб, у инсонларни энг эзгу ва улуғ мақсадларга йўналтиришга хизмат қиладиган она Ватан бахти икболи йўлида буюк жасоратга чорлайдиган энгилмас кучдир.

Юрт тинчлиги – миллий истиклол мафкурасининг асосий ғояларидан бири, мамлакат барқарор тараққиётининг асосийшарти.

ИСЕССО - Ислом Конференцияси ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича муассаси.

Ўз домен зонаси – маълум даражадаги “Ўз” доменига кирувчи домен номларининг мажмуаси; барча рўйхатга олинган “Ўз” домен номли сайтларни бирлаштирувчи ва шу тарзда мазкур домен билан ягона Интернет-маконини ташкил этувчи веб-зона.Ўзбекистон Республикасининг мамлакат кодини ифодаловчи, махсус ваколатли ташкилот томонидан бошқариладиган ва мувофиқлаштириладиган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг юрисдикцияси остидаги ўз ичига кейинги даража домен номларини олувчи юқори даража домен. «ЎЗ» доменидаги домен номларини рўйхатдан ўтказиш ва улардан фойдаланиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида.(Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 26-27-сон, 255-модда; 2015 й., 5-сон, 61-модда).

3.1.Назорат саволлари (ЖН, ОН ва ЯН).

“Фуқаролик жамияти” фанидан Жорий назорат учун саволлар

1. Фуқаролик жамияти тушунчасининг тарихий илдизлари ва уларнинг турли тавсифлари.
2. Шарқ ва Ғарб цивилизацияларида фуқаролик жамияти тушунчасига оид ўзига хос ёндашувлар.
3. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги замонавий концепциялар.
4. Фуқаролик жамияти шаклланишининг иқтисодий асослари.
5. Фуқаролик жамияти шаклланишининг ижтимоий ҳуқуқий асослари.
6. Фуқаролик жамияти шаклланишининг маънавий асослари.
7. Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсати. Ёшлар ташкилотлари фаолияти.
8. Фуқаролик жамияти фанининг предмети ва бошқа ижтимоий фанлар билан ўзаро боғлиқлиги, ўзига хослигини тушунтиринг?
9. Фуқаролик жамиятининг шакллантириш ва ривожлантиришда демократик институтларнинг тутган ўрни ва ҳуқуқий асослари.
10. Демократик институтларнинг таснифи.
11. Демократик давлатда ҳокимиятлар бўлиниши тамойили.
12. Экология соҳасидаги ННТ фаолиятини таҳлил этинг.
13. Фуқаролик жамияти шаклланишининг асосий босқичларини ёритинг?
14. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида” ги Қонуни (2007 йил) нинг аҳамияти.
15. Фуқаролик жамиятининг асосий белгилари нималардан иборат?
16. Фуқаролик жамиятининг фаолият кўрсатишида сайлов қандай вазифаларни бажаради?
17. Ўзбекистон Республикаси “Хотин-қизлар қўмитаси” фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?
18. Фуқаролик жамиятининг шаклланишининг асослари қандай?
19. Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларини изоҳланг?
20. “Ўзбекистон нодавлат натижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси”нинг мақсад ва вазифалари.
21. Ўзбекистон Республикаси “Экологик ҳаракати” фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?
22. Фуқаролик жамияти шаклланишининг асосий босқичларини ёритиб беринг.
23. Ҳуқуқий онг ва маданият деганда нимани тушунаси?
24. Эркинлик ва ҳуқуқ тушунчасининг моҳияти қандай меъзонларда белгиланади?
25. Х–ХIII асрларда Марказий Осиё мутаффақирларининг таълимотларидаги адолатли жамияти ҳақидаги қарашларни изоҳланг?
26. Жамиятнинг социал структураси деганда нимани тушунаси?
27. Фуқаровий фаоллик ва унинг фуқаролик жамиятидаги ўрни
28. XX асрнинг иккинчи ярмида Ғарб мамлакатларида фуқаролик жамияти институтлар фаолиятининг ривожланиши.
29. Ғарб мамлакатлари фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги ҳамкорлик сиёсати.
30. Дунё мамлакатларида фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг ўзига хос жиҳатлари.

31. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг конституциявий-ҳуқуқий асослари нималардан иборат?
32. Ўзбекистон қонунчилигида сайлов ҳуқуқининг қандай принциплари белгиланган?
33. Тараққиётнинг “Ўзбек модели”ни яратилишининг сиёсий-ижтимоий, тарихий асослари. асосий тамойиллари, моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари.
34. Демократик тараққиёт фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асоси сифатида.
35. Фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари.
36. Модернизация назарияларининг эволюцияси.
37. Мамлакатимиздаги янгиланиш ва модернизация жараёнларининг асосий йўналишлари ва ўзига хос жиҳатлари.
38. Мамлакатимизда модернизация жараёнларининг концептуал заминларининг асосланиши ва ривожлантирилиши.
39. Юрт тинчлиги – барқарор тараққиёт гарови.
40. Халқ фаровонлиги ғояси ва унинг таъминловчи курсаткичлар.
41. Инсон омилининг юксак мавқеига эришганлиги.
42. АҚШда фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хос фаолияти
43. Ўзбекистондаги сиёсий партияларнинг жамиятни демократиялашдаги ўрни.
44. Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар эволюцияси
45. Ўзбекистонда кўп укладли иқтисодиёт соҳасини шаклланиши.
46. Ўзбекистонда касаба уюшмалари фаолияти ва қонуний асослари.
47. Фуқаролик жамиятининг маданий-маънавий асослари.
48. “Маънавий тикланиш” ва “маънавий янгиланиш” тушунчалари.
49. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларининг устуворлиги олий демократик қадрият эканлиги.
50. Фуқаролик жамияти фанининг предмети ва бошқа ижтимоий фанлар билан ўзаро боғлиқлиги, ўзига хослигини тушунтиринг?

“Фуқаролик жамияти” фанидан Оралик назорат учун саволлар

1. “Жамият”, “ижтимоий” ва “тузилма” тушунчаларининг таснифи.
2. XX аср охири – XXI аср бошида Ғарб мамлакатлари фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги ҳамкорлик сиёсати.
3. Демократик институтлар тушунчаси ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Ғарб мамлакатларида фуқаролик институтларининг фаолиятини ривожланиши.
5. Демократик сайловлар фуқаролик жамиятининг асосий белгиси.
6. Фуқаровийликнинг асосий белгилари ва меъзонлари.
7. Ғарб мамлакатларида фуқаролик жамияти мумтоз парадигмаларининг ривожланиш анъаналари.
8. Демократик давлатда ҳокимиятлар бўлиниши тамойили.
9. Ўзбекистонда жамоат бирлашмалари таснифи.
10. Ғарбий Европа мамлакатларида фуқаролик жамияти курилишининг ўзига хос моделлари.
11. Жадидчилик ва унинг ғояларида фуқаролик жамиятини шакллантириш масалалари.
12. Жамиятнинг ижтимоий қатламлари ва уларнинг ўзига хос манфаатлари, хусусиятлари.
13. Жамиятнинг ижтимоий структурасига доир дастлабки талқинлар.
14. Жанубий Шарқий Осиё мамлакатларида фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг ўзига хос жиҳатлари.
15. Халқаро сайлов стандартлари ва Ўзбекистон қонунчилиги.
16. Фуқаровийлик белгилари, даражалари ривожлантириш асослари.
17. Қонун устуворлигини таъминлаш механизмларининг ишлаб чиқиши.
18. Сайлов - демократик, фуқаролик жамиятининг асосий белгиси сифатида.
19. “Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги қонунга изох беринг.
20. Сайлов принциплари: умумий сайлов ҳуқуқи; тенг сайлов ҳуқуқи; тўғридан-тўғри (бевосита) сайлаш ҳуқуқи; яширин овоз бериш ҳуқуқи.
21. Ўрта асрларда фуқаролик жамияти ғояларининг ривожланиши.
22. Фуқаролик жамияти фанининг мақсади, ўқув, илмий, амалий ва тарбиявий вазифалари, функциялари.
23. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш босқичлари, истикболлари.
24. Ҳозирги даврда АҚШ, Франция ва Германияда ННТнинг фаолияти ва уларни расмийлаштириш тартиблари.
25. Янги даврда фуқаролик жамиятининг мумтоз парадигмасининг яратилиши.
26. Эркин сайловларни ўтказишда оммавий ахборот воситаларининг роли.
27. Ўзбекистонда умуммиллий ва халқаро жамғармалар, фондлар фаолиятининг ривож.
28. Эркин сайловлар фуқаролик жамиятининг асосий белгиси.
29. Эркин бозор иқтисодиёти ва демократик жамият тамойилларининг ўзаро боғлиқлиги.
30. Шарқ цивилизациясида Янги даврда фуқаролик жамияти мумтоз парадигмасининг ўзига хослиги.
31. Шарқ мамлакатларида фуқаролик жамияти ҳақидаги илк қарашлар.

32. Хусусий мулк ва мулкдорлар синфини шакллантириш.
33. Фуқаровийлик белгилари, даражалари ривожлантириш асослари.
34. Шарқ ва Ғарб цивилизацияларида фуқаролик жамияти тушунчасига оид ўзига хос ёндшувлар.
35. Халқаро сайлов стандартлари ва Ўзбекистон қонунчилиги.
36. Фуқаролик жамияти фанининг бошқа ижтимоий фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва ўзига хос хусусиятлари.
37. Шарқ алломалари асарларида адолатли жамиятни шакллантириш масалалари.
38. Ҳукукий давлат ва фуқаролик жамиятининг асосий белгилари.
39. Фуқаролик жамияти фанининг предмети ва объекти.
40. Фуқаронинг давлат ва жамият олдида ўз ҳукукий ва ахлоқий масъулиятини англаши.
41. Фуқаролик жамиятида иқтисодий тараққиёт тушунчаси ва мазмуни.
42. Фуқаролик жамиятининг антик парадигмаси.
43. Фуқаролик жамияти фанининг мақсади, ўқув, илмий, амалий ва тарбиявий вазифалари, функциялари.
44. Фуқаролик онгининг ўзига хос хусусиятлари. Фуқаровий онг жамиятни бирлаштирувчи куч сифатида.
45. Мулкчиликнинг хилма-хил шакллари ва манбаалари.
46. Фуқаролик жамияти шароитида 3 секторли тизимнинг амалий аҳамияти.
47. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида давлат бошқарув ваколатларини чеклаш ва номарказлаштириш.
48. Фуқаровий ўзликни англаш фуқаровийликни ифода этувчи муҳим жиҳатлари.
49. Иқтисодиётни янада либераллаштириш ва модернизация қилиш.
50. Японияда давлат ва нодавлат ташкилотларининг ўзаро ҳамкорлик сиёсати

“Фуқаролик жамияти” фанидан Яқуний назорат учун саволлар

1. Конституция ва қонунларда адолат ҳамда инсон манфаатларининг устуворлиги.
2. Инсон эркинлиги ва унинг моддий фаровонлик билан узвий боғлиқлиги.
3. Фуқаровийликни фаоллик нуқтаи назаридан шартли равишда даражаларга бўлиш.
4. Фуқаролик жамияти шароитида 3 секторли тизимнинг амалий аҳамияти.
5. Қонун чиқарувчи ҳокимиятининг фуқаролик жамияти институтларини шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни.
6. Фуқароларнинг сиёсий-ижтимоий жиҳатдан етуқлиги тарбиялаш омиллари.
7. Ривожланган мамлакатларда жамият ижтимоий тузилмаларининг ривожланишида янги тамойиллар.
8. Сайлов тизими турлари.
9. Ўзбекистонда ННТнинг ҳукукий асосларини демократлаштириш жараёни.
10. Фуқаровий фаолликка таъсир кўрсатувчи омиллар.
11. Фуқаролик жамияти инсоният тараққиётининг - юқори босқичи.
12. Хитойда давлат ва нодавлат ташкилотларининг ўзаро ҳамкорлик сиёсати
13. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги замонавий концепциялар.
14. Фуқаролик жамиятининг шакллантириш ва ривожлантиришда демократик институтларнинг тутган ўрни, ҳукукий асосларнинг вужудга келиши.
15. Фуқаролик жамияти тушунчасининг келиб чиқиши ва унинг шаклланиш асослари.
16. Фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий онгининг ўсишида хусусий мулкнинг аҳамияти.
17. Ўзбекистонда ННТнинг ҳукукий асосларини демократлаштириш жараёни.
18. Фуқаролик жамияти анаъанавий тушунчаларининг технологик ривожланиш натижасидаги ўзгаришлар ва янги қирраларнинг очилиши.
19. Фуқаролик жамияти тушунчасининг тарихий илдизлари ва уларнинг турли тавсифлари.
20. Фуқаролик жамияти замонавий ижтимоий фанлар тизимининг тадқиқот объекти сифатида.
21. Фуқаролик жамияти қуришда қонун устуворлиги тамойилининг мустаҳкамланиши.
22. Фуқаролик жамияти шароитида ижтимоий тузилмалар ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари.
23. Фуқаролик жамияти ижтимоий тузилмаларининг тизимли ва функционал хусусиятлари.
24. Фуқаролик жамияти қуриш мамлакатимизнинг асосий стратегик пириовард мақсадлари.
25. Фуқаролик жамияти ривожланишига ахборот-коммуникацион технологияларнинг таъсири.
26. Фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари эркин бозор иқтисодиёти билан ҳамбарчас боғлиқлиги.
27. Фуқаролик онги – жамият тараққиётининг мезони.
28. Ўзбекистондаги сиёсий партияларнинг жамиятни демократиялашдаги ўрни.
29. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”нинг суд-ҳуқуқ тизимини ислох этиш йўналиши бўйича қандай ишлар амалга оширилди?
30. Фуқаролик жамиятининг асосий методлари.
31. АҚШда фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хос фаолияти
32. Ғарб мамлакатларида фуқаролик жамияти институтларининг пайдо бўлишидаги объектив ва субъектив омиллар

33. Қонун устуворлиги тушунчаси ва унинг моҳияти нима?
34. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи нима?
35. Германияда давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро муносабати
36. Жинсий жазони лебизлаштириш деганда нимани тушунаси?
37. Мамлакатимизда партиявий тизим қандай ривожланмоқда ва унинг ҳуқуқий асоси?
38. Халқаро сайлов стандартлари ва Ўзбекистон қонунчилиги?
39. Франция, АҚШ ва қатор бошқа ривожланган мамлакатларда давлат органларининг ОАВ билан ўзаро ҳамкорлиги
40. Фуқаролик жамияти фанининг қонуниятларини таҳлил қилиб беринг?
41. Фуқаролик жамияти фанини асосий вазифаларини кўрсатинг?
42. Ўзбекистон қонунчилигида сайлов ҳуқуқининг қандай принциплари белгиланган?
43. Ўзбекистонда ҳокимиятлар бўлиниш тамойили ҳақида нимани тушунаси?
44. Фуқаролик жамияти – тараққиётнинг юқори босқичи деганда нимани тушунаси?
45. Японияда давлат ва нодавлат ташкилотларининг ўзаро ҳамкорлик сиёсати
46. Фуқаролик жамияти институтларининг давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан таъсирчан жамоатчилик назорати ролининг ошиб бориши.
47. Фуқаролик жамияти ривожда қонун устуворлиги қандай аҳамият касб этади?
48. Фуқаролик жамияти фанининг асосий тушунчалари мазмунини изоҳланг?
49. Ҳуқуқий давлат тушунчаси нима?
50. Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизимининг шаклланиши.

Тестлар

- 1. Фуқаролик жамияти фанининг предмети қайси жавобда тўғри кўрсатилган?**
 - А. Фуқаролик жамияти ижтимоий соҳасида амалга оширилаётган ислохотларни.
 - В. Давлатнинг ташқи сиёсатини.
 - С. Фуқаролик жамиятида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилинади.
 - Д. Фуқаролик жамиятининг шаклланиш ва ривожланиш қонуниятларини.
- 2. Ўзбекистонда “Фуқаролик жамияти” фанини ўқитиш қачон таълим тизимида киритилди?**
 - А. 2016 йилда
 - В. 2000 йилда
 - С. 2015 йилда
 - Д. 1991 йилда
- 3. Фуқаролик жамияти тушунчаси қайси жавобда тўғри кўрсатилган?**
 - А. Кишилиқ жамиятининг асрлар мобайнида шаклланган тафаккур маҳсули бўлиб инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳолати билан белгиланадиган ижтимоий тизимдир.
 - В. Кишилиқ жамиятининг асрлар мобайнида шаклланган иқтисодий фаолиятининг маҳсули бўлиб, давлатнинг ривожланиш даражасини белгилайдиган муносабатдир.
 - С. Қадимги даврдан шаклланиб келаётган ҳуқуқий муносабатларидир.
 - Д. Жамиятнинг ижтимоий муносабатлари тизимидир.
- 4. Фуқаролик жамиятининг шаклланиш босқичларини кўрсатинг?**
 - А. IX –XB, XVI-XIX асрлар.
 - В. IX –XB, XVI-XIX, XX асрдан ҳозирги кунгач.
 - С. XB-XVI, XVII-XIX асрлар.
 - Д. XVI-XVIII, XVIII-XIX, XX асрдан ҳозирги кунгача.
- 5. Фуқаролик жамияти шаклланиши асослари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?**
 - А. Ҳуқуқий, маънавий.
 - В. Ижтимоий-сиёсий, маънавий, ҳуқуқий.
 - С. Иқтисодий, ижтимоий-сиёсий.
 - Д. Иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, маънавий.
- 6. Фуқаролик жамияти ҳолатини белгилаш асосий мезонни аниқланг?**
 - А. Иқтисодий кўрсаткичлар.
 - В. Демократлаштириш кўрсаткичлари.
 - С. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланиши.
 - Д. Инсонни камолатга эришиш даражаси.
- 7. Фуқаролик жамиятининг асосий белгилари нималардан иборат?**
 - А. Эркин индивидлар уюшмаси; ўзаро ҳамкорликка асосланган ижтимоий тузилма;
 - В. Барча жавоблар тўғри
 - С. Мураккаб тузилишга эга бўлган плюратистик тизим;
 - Ўзини ўзи ривожлантирадиган ва ўзини ўзи бошқарадиган тизим.
- 8. Фуқаролик жамиятининг энг муҳим омиллари нималардан иборат?**

- А. Иқтисодий эркинлик, мулк шакллариининг ранг-баранглиги, бозор муносабатлари; инсон ва фуқаронинг табиий ҳуқуқларини сўзсиз эътироф этиш ва ҳимоя қилиш; ҳокимиятнинг қонунийлиги ва демократик хусусияти;
- В. Қонун ва одил суд олдида ҳамманинг тенглиги, ҳар бир шахснинг юридик жиҳатдан ишончли ҳимояланганлиги; ҳокимиятнинг учга бўлиниши ва ҳокимиятларнинг ўзаро алоқаси принципига асосланган ҳуқуқий давлат; сиёсий ва мафкуравий плюрализм, конструктив муҳолифатнинг мавжудлиги;
- С. Сўз ва матбуот эркинлиги, оммавий ахборот воситаларининг мустақиллиги; фуқароларнинг шахсий ҳаётига давлатнинг аралашмаслиги, уларнинг ўзаро мажбуриятлари ва бурчлари; синфий ва миллий тотувлик, ижтимоий шерикчилик; одамларнинг муносиб турмуш даражасини таъминловчи самарали ижтимоий сиёсат.
- Д. Барча жавоблар тўғри.
- 11. “Мамлакат бошқарувида тўрт қоидага амал қилиш керак: машварат, муҳокама, қатъий қарор, тадбиркорлик, огоҳлик ва эҳтиёткорликка” деган фикрни қайси аллома илгари сурган?**
- А. Амир Темур
В. Абу Али ибн Сино
С. Абу Райхон Беруний
Д. Абу Наср Фаробий
- 12. “Ҳукумат бошлиғининг асосий вазифаси этиб аҳолининг турли қатламлари, кучлилар ва кучсизлар ўртасида сиёсий ва ҳуқуқий адолат мезонини ўрнатиш” деб ким таъкидлайди?**
- А. Амир Темур
В. Абу Али ибн Сино
С. Абу Райхон Беруний
Д. Абу Наср Фаробий
- 13. Қайси даврдан бошлаб фуқаролик жамияти ғояси демократия ривожланиши билан чамбарчас боғланиб келмоқда?**
- А. антик даврда
В. ўрта асрларда
С. янги даврда
Д. XX аср бошларида
- 14. Янги даврда Европадаги фуқаролик жамияти концепцияси шаклланиш неча анъанаридан иборат?**
- А. икки
В. уч
С. тўрт
Д. беш
- 15. “Давлат – фуқаролик жамият” дихотомияси кузатиловчи концепциялар қайси даврда шаклланган?**
- А. антик даврда
В. ўрта асрларда
С. янги даврда
Д. XX аср бошларида
- 16. “Охирги вақтларда пайдо бўлаётган, жамиятнинг, эркин эҳтиёрий ассоциациялари, шунингдек, ҳуқуқий ва оммавий институтлари доирасида амалга оширилувчи жамоавийликнинг номумтоз шакллари, нафақат давлат доирасидан, балки капиталистик бозор иқтисодиёти чегарасидан ҳам чиқиб кетмоқда” деган фикрни қайси замонавий ёндошув илгари сурмоқда?**
- А. либерал анъана концепцияси
В. американча коммунитариз концепцияси
С. европача неоконсерватизми концепцияси
Д. пост-марксистча концепция
- 17. “Фуқаролик жамияти фақат мустақил мамлакат доирасида амалга ошиши, ҳақидаги ҳулосасини илгари сурган ғоявий оқим – бу ...**
- А. жаддидчилик
В. марксизм
С. консерватизм
Д. либерализм
- 18. Фуқаролик жамияти замонавий концептуал дискурсининг норматив ёндошуви вакиллариини аниқланг.**
- А. Алексис де Токвиль
В. Эндрю Арато
С. Карл Маркс
Д. Николо Макиавелли
- 19. Фуқаролик жамиятининг замонавий концепцияларининг қайси ёндошуви фуқаролик жамияти аъанавий жамият урнини эгаллаган ёки замонавий жамиятга хос бўлган белгиларни шакллантирадиган жамияти сифатида тушунилади?**
- А. формацион
В. цивилизацион

С. модернизация

Д. тараққиёт

20. Фуқаролик жамиятининг замонавий концепцияларининг қайси ёндошуви фуқаролик жамияти капиталистик тизимга боғланади ва кенг ва тормаъноларда тушунилади?

А. формацион

В. цивилизацион

С. модернизация

Д. тараққиёт

21. Қуйидаги фикрлардан қайси бири Абу Наср Форобийга тегишли, деб ҳисоблайсиз?

А.* «Социал структураларнинг яшаш мезони – бу социал табақалар ўртасида, шунингдек уларнинг давлат билан муносабатларда адолат принципига қилишидир».

Б. «Социал структураларнинг яшаш мезони – бу социал табақалар ўртасида, шунингдек уларнинг давлат билан муносабатларда қилишига ҳаракат қилишидир қилишидир».

С. «Социал структураларнинг яшаш мезони – бу социал табақалар ўртасида, шунингдек уларнинг давлат билан муносабатларда зиддиятларга қилишидир».

Д. Фуқаролик жамияти социал структураларининг тизимли ва функционал хусусиятлари

22. «Структура» (тузилма) деганда нимани тушунаси?

А. «Структура» (тузилма) тушунчаси умумий маънода жамиятнинг у ёки бу даражадаги барқарорлиги ундаги одамларнинг ўртасидаги ўзаро алоқаларни англатади.

Б.* «Структура» (тузилма) тушунчаси умумий маънода бир бутуннинг у ёки бу даражадаги барқарор унсурлари ёки улар ўртасидаги ўзаро алоқаларни англатади.

С. «Структура» (тузилма) тушунчаси умумий маънода бир бутуннинг бўлиниши унинг ёки бу даражадаги барқарорлиги мазмунини англатади.

Д. «социал структураларнинг яшаш мезони – бу социал табақалар ўртасида, шунингдек уларнинг давлат билан муносабатларда зиддиятларга қилишидир».

23. «Жамиятнинг социал структураси (тузилмаси)» маъносини берувчи фикрни белгиланг:

А. У жамиятнинг (институтларнинг, одамларнинг) ички тузилишини ифодалаб, тартибга солинган социал муносабатлар, социал алоқалар ва уларнинг ўзаро алоқалари йиғиндиси демакдир.

Б. У жамиятнинг (шунингдек давлатнинг) ички ва ташқи тузилишини ифодалаб, тартибга солинган социал сийсий институтлар, социал ҳаракатлар ва уларнинг ўзаро алоқалари йиғиндиси демакдир.

С.* У жамиятнинг (бирликнинг, гуруҳларнинг) ички тузилишини ифодалаб, тартибга солинган социал бирликлар, социал институтлар ва уларнинг ўзаро алоқалари йиғиндиси демакдир.

Д. «социал структураларнинг яшаш мезони – бу социал табақалар ўртасида, шунингдек уларнинг давлат билан муносабатларда зиддиятларга қилишидир».

24. Қуйидаги таснифлардан қайси бири фуқаролик жамиятига тегишли?

А. Фуқаролик жамияти бозор иқтисодиёти ва ҳуқуқий давлат шароитида давлаттасарруфида бўлган эркин ва тенг ҳуқуқли индивидларнинг ўзаро муносабатларидаги плюрализмдан ташкил топади.

Б.* Фуқаролик жамияти бозор иқтисодиёти ва ҳуқуқий давлат шароитида давлаттасарруфида бўлмаган эркин ва тенг ҳуқуқли индивидларнинг ўзаро муносабатларидаги плюрализмдан ташкил топади.

С. Фуқаролик жамияти бозор иқтисодиёти ва ҳуқуқий давлат шароитида давлат билан ҳамкорлик қиладиган эркин ва тенг ҳуқуқли индивидларнинг ўзаро муносабатларидаги плюрализмдан ташкил топади.

Д. Барча жавоблар тўғри.

25. Қуйидагилардан қайси бири фуқаролик жамияти структурасига қиради?

А.* Нодавлат ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва институтлар (хусусий мулк, меҳнат, тадбиркорлик ва ҳоказо);

Б. Давлат ижтимоий-иқтисодий муносабатлари ва институтлари (ижтимоий мулк, меҳнат тақсимооти, савдо-сотиқ ва ҳоказо);

С. Нодавлат ижтимоий-иқтисодий иқтисодиёт, сиёсий институтлар (ҳуқуқий органлар, турли хил меҳнат шакллари ва ҳоказо);

Д. Барча жавоблар тўғри.

27. Ривожланган мамлакатлардаги “янги ўрта синф” ёки “менежерлар ва мутахассислар синфи” деб аталувчи социал бирлик неча фазлани ташкил этади?

А.* 20-25 фазлани

Б. 30-35 фазлани

С. 40-45 фазлани

Д. Барча жавоблар тўғри.

28. ННТнинг фаолият турлари неча йўналиш бўйича белгиланди:

А.* 12 та

Б. 15 та

С. 20 та

Д. 30 та.

29. ННТнинг фаолият турларинималардан иборат?

А. Маданият ва дам олиш; таълим ва тадқиқот; соғлиқни сақлаш; социал хизматлар;

Б. Атроф-муҳитни ҳимоя қилиш; локал ҳамжамиятларни ривожлантириш; инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; филантроплар учун воситачилик қилиш;

С. Халқаро; диний; касбий, уюшмалар бизнес ива қасаба уюшмалари;

Д. Барча жавоблар тўғри.

30. Ғарб намунасидаги фуқаролик жамиятининг структураси нималардан иборат:

А. Жамиятнинг асосий бирлиги – сиёсий қарамликдан холи бўлган, ўз ҳуқуқларидан фойдаланишга қобил бўлган шахс; турли туман манфаатларни ифодалаш ва амалга ошириш зарурияти асосида шаклланадиган жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар; нодавлат ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва институтлар (хусусий мулк, меҳнат, тадбиркорлик ва ҳоказо);

Б. Давлатдан мустақил бўлган ишлаб чиқарувчилар (хусусий фирмалар ва бошқалар); жамоат бирлашмалари ва ташкилотлари; сайловчилар уюшмалари, турли клублар ва тўғарақлар; муниципал, яъни ўзини ўзи бошқариш органлари; таълим ва тарбиянинг нодавлат соҳаси; нодавлат оммавий ахборот воситалари;

С. Сиёсий партиялар, қонун чиқарувчи ва вакиллик органлари атрофидаги давлат билан фуқаролик жамиятини (боғловчи бўғин» сифатидаги) турли лобби ташкилотлари; тадбиркорлар, фермерлар ташкилотлари, қасаба, истеъмолчилар уюшмалари, илмий ва маданий ташкилотлар, спорт жамиятлари ва бошқалар; оила; диний ташкилотлар ва бошқ.

Д. Барча жавоблар тўғри.

31. Фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосида қайси омил муҳим ўрин тутди?

- А. хусусий мулкчилик
- В. инсон омили
- С. мулкӣ муносабатлар
- Д. *барчаси тўғри

32. Мулкчилик муносабатлари нима?

- А. барчаси тўғри
- В. мулкка эгалик қилиш ва фойдаланиш
- С. мулкни ўзлаштириш\
- Д. мулкни тасарруф этиш

33. Жамоа манфаати нима?

- А. *кишилар гуруҳи, корхона ва фирмаларга тегишли манфаатлар мажмуи;
- В. жамиятнинг иқтисодий манфаати;
- С. гуруҳ манфаати;
- Д. шахс ва оила манфаати.

34. Хусусий мулк инсонга қандай ҳис бахш этади?

- А. муаммоларини енгиб ўтади
- В. ўзига ишонч ҳиссини уйғотади
- С. ўз билимини синаб кўради
- Д. моддий имкониятини кучайтиради

35. Мулкдор ўз имкониятини тўлиқ ишга солиши учун нима зарур?

- А. қонун устуворлиги
- В. эркин бозор муносабатлари
- С. адолатли судлов
- Д. *барчаси тўғри

36. Фуқаролик жамиятида давлатнинг иқтисодиётга таъсири қандай?

- А. умуман аралашмайди;
- В. тўлиқ назорат қилиади;
- С. бошбошдоқликнинг олдини олади;
- Д. *тартибга солишади.

37. Фуқаролик жамияти ривожини учун тадбиркорликнинг самараси қандай кучайтириш мумкин?

- А. *фуқаролик институтларига уюшган ҳолда;
- В. қонун воситасида;
- С. моддий салоҳият билаан;
- Д. давлат воситасида.

38. Бозор муносабатларига ўтиш билан фуқаролик жамиятини барпо этишқандай масала?

- А. *турли хил масала
- В. бир хил масала
- С. бири иккинчисини тақозо этади
- Д. давлатга оид муаммо

39. Тартибга солинмайдиган бозор шароитида қуйидагилардан қайси бири рўй бериши мумкин?

- А. бошбошдоқлик;
- В. ижтимоий тартибсизлик;
- С. иқтисодий инқироз
- Д. а ва б

40. Бозор муносабатларининг ривожига фуқаролик жамияти қандай таъсир кўрсатади?

- А. коррупцияга қарни қурашда қўл келади;
- В. тадбиркорларнинг имкониятларини кенгайтиради;
- С. давлатга кўмак беради;
- Д. *барча жавоблар тўғри

41. Қайси жавоб фуқаровийликни аниқроқ ифода этади?

- А. бирор бир давлатга оид бўлиш;

- В. паспортга эга бўлиш;
 С. ҳуқуқий, ижтимоий, маънавий ва сиёсий лаёқатлилик
 D. *барчаси тўғри
- 42. Манбаларда қандай фуқаро ҳақиқий фуқаро саналади?**
 А. ўз ватани тараққиётига жисмоний ёки маънавий меҳнати билан ҳисса қўшган шахс
 В. тўлақонли ҳуқуқий ҳужжатларга эга бўлган шахс
 С. жиноят содир этмаган шахс
 D. бефарқ бўлмаган шахс
- 43. Шўро даврида фуқаровийликда қайси жиҳат устуворлик қилган?**
 А. *шўровий мафкура;
 В. ватанпарварлик;
 С. паспортга эгалик;
 D. қонун доирасида яшаш.
- 44. Фуқаровийликнинг хусусиятлари қайси қаторда тўғри кўрсатилган?**
 А. ўз ҳақ-ҳуқуқларини тушуниш ва амалиётда қўллай билиш;
 В. бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилиш;
 С. масъулиятлилик, тенглик
 D. *барчаси тўғри;
- 45. Фаол фуқаролик даражаси қайси қаторда тўғри кўрсатилган?**
 А. масъулиятли, онгли ва виждонли
 В. воқеа-ҳодисаларга нисбатан муносабати шаклланган
 С. ўз ҳақ-ҳуқуқларини чуқур тушунади
 D. *ўз ҳуқуқини амалий жиҳатдан ҳимоя қила олади
- 46. Фаол фуқароликнинг хусусиятлари қайси қаторда тўғри кўрсатилган?**
 А. сиёсий ва иқтисодий тизим тўғрисида билим олишга тайёр;
 В. ўз ҳақ-ҳуқуқларини фаол амалга ошириш учун билим ва қобилият мавжуд;
 С. билимларни жорий қилиш учун кўникмалар мавжуд;
 D. *барчаси тўғри.
- 47. Фуқаролик жамиятида пассив фуқаро қандай намоён бўлади?**
 А. *ижтимоий муносабатлар ва жараёнларга бефарқ;
 В. жамоавий ишларда фаоллик кўрсатади;
 С. фақат давлатга ишонади;
 D. имкони даражасида фаолият юритади.
- 48. Фуқаровий фаоллик дастлаб қандай кўринишда намоён бўлади?**
 А. *кўнгиллилар жамиятлари воситасида
 В. сиёсий партиялар орқали
 С. тадбиркорлик орқали
 D. маҳалла фаолияти орқали
- 49. Фуқаровий фаоллик қандай институтлар орқали намоён бўлади?**
 А. фуқаровий ташаббуслар;
 В. сиёсий партиялар;
 С. нодавлат-нотижорат ташкилотлар
 D. барчаси тўғри
- 50. Фуқаровий фаолликка тўсқинлик қандай оқибатларга олиб келиши мумкин?**
 А. фуқаролик жамияти шаклланимай қолади;
 В. фуқаролик институтлари фаолияти намоён бўлмайди;
 С. фуқароларда норозилик кайфияти пайдо бўлади;
 D. *барча жавоблар тўғри
- 51. Республикамизда нодавлат нотижорат ташкилотларига оид қандай уюшма мавжуд?**
 А. ННТ Миллий ассоциацияси.
 В. ННТ Миллий корпорацияси.
 С. ННТ Миллий кўмитаси.
 D. ННТ Миллий иттифоқи.
- 52. Фуқаролик жамияти шаклланишига нималар асос қилиб олинди?**
 А. Адолат тамойилларига изчил риоя қилиш қоидаси.
 В. Турли динларнинг эркин фаолият юритиши.
 С. Хорижий мамлакатлар билан яқин алоқалар.
 D. Инвестицияларни кўпроқ жалб этиш.
- 53. Фуқароларнинг қасаба уюшмасига аъзо бўлиши қайси ҳуқуқ ва эркинликлар гуруҳига киради?**
 А. Шахсий.
 В. Сиёсий.
 С. Меҳнат.
 D. Иқтисодий.
- 54. Фуқаролик жамиятининг ўзига хос хусусияти нимадан иборат?**
 А. Жамоатчилик фикри асосида бошқариш йўлга қўйилиши.

- В. Қонун асосидаги бошқарувнинг сусайиши.
 С. Давлат назоратининг кучайиши.
 D. Қонун асосидаги бошқарувнинг кучайиши.
- 55. Жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолиятини таъқиқлаб ёки чеклаб қўйишга қайси орган ваколатли ҳисобланади?**
 А. Олий Мажлис қарорига мувофиқ.
 В. Суд органлари қарорига мувофиқ.
 С. Прокуратура органлари.
 D. Адлия органлари қарорига кўра.
- 56. Сиёсий партиялар ва ижтимоий ҳаракатлар қандай вазифаларни бажарувчи демократик институт сифатида намоён бўлишлари мақсадга мувофиқ?**
 А. Халқ билан ҳокимиятни боғловчи бўғин сифатида.
 В. Ўз манфаатларини амалга оширувчи восита сифатида.
 С. Давлат манфаатларини ҳимоя қилувчи бўғин сифатида.
 D. Маҳаллий аҳоли манфаатларини ҳимоя қилувчи восита сифатида.
- 57. Ижтимоий фикр ва ҳуқуқий маданиятни шакллантирувчи демократик институтлар жумласига қуйидагилардан қайси бири киради?**
 А. Оммавий ахборот воситалари.
 В. Давлат.
 С. Телекўрсатувлар.
 D. Фуқаролар йиғини.
- 58. Фуқаролар сиёсий жараёнларда қандай равишда иштирок этадилар?**
 А. Бевосита ва билвосита.
 В. Тўғридан-тўғри.
 С. Яширин равишда.
 D. Муҳолиф сифатида.
- 59. Ўзбекистонда бугунги кунда қанча ННТ мавжуд?**
 А. 8200 дан ортиқ.
 В. 8400 дан ортиқ.
 С. 9000 дан ортиқ.
 D. 10000 дан ортиқ.
- 60. Ўзбекистонда бугунги кунда нечта диний конфессия ва диний ташкилотлар фаолият олиб бормоқда?**
 А. 16 та диний конфессия ва 2000 дан ортиқ диний ташкилот.
 В. 14 та диний конфессия ва 2200 дан ортиқ диний ташкилот.
 С. 10 та диний конфессия ва 1700 дан ортиқ диний ташкилот.
 D. 9 та диний конфессия ва 1500 дан ортиқ диний ташкилот.
- 61. Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурига кўра, ҳуқуқий маданиятли инсон – бу...**
 А. Ҳуқуқий билимга эга бўлган киши; ҳуқуқий билимларни амалиётда татбиқ эта оладиган киши; фуқароларнинг қонунчилик ташаббуси;
 В. Ҳуқуқий билимга эга бўлган киши; фуқароларнинг қонунчилик ташаббуси;
 С. Ҳуқуқий билимга эга бўлган киши; фуқароларнинг қонунчилик ташаббуси;
 D. Ҳуқуқий билимларни амалиётда татбиқ эта оладиган киши; фуқароларнинг қонунчилик ташаббуси;
- 62. Қонунчилик палатасининг нечта депутати Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланади?**
 А. 15 та.
 В. 20 та.
 С. 25 та.
 D. 30 та.
- 63. Сайлов ҳуқуқининг демократик тамойиллари ўз ичига нималарни қамраб олади?**
 А. Умумийлик, тенглик, тўғри-тўғри, яширин.
 В. Хусусийлик, тенгсизлик, нотўғри.
 С. Адолатли, нотўғри махфийлик.
 D. Ошқора, плюрализм, маъмурий.
- 64. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили?**
 А. Сенат
 В. Қонунчилик палатаси
 С. Омбудсман
 D. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди
- 65. Ўзбекистонда қурилаётган демократик жамиятнинг ўзига хослиги асосан нимада намоён бўлади?**
 А. Қонун устуворлигида
 В. Иқтисодий қонунлари устуворлигида
 С. Сиёсий фикрлар ранг-баранглиги ва эркинлигида
 D. Барча жавоблар тўғри

- 66. Ўзбекистонда ижроия ҳокимиятини амалга оширувчи асосий ҳокимият тизими қайси орган?**
 А. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
 В. Олий Мажлис
 С. Суд
 D. Юқори палата
- 67. Демократиянинг тамойилларини аниқланг?**
 А. Халқнинг эркин хоҳиш иродаси ва ҳокимият тармоқларининг тақсимланганлиги
 В. Фуқароларнинг тенг ҳуқуқли ва инсон ҳуқуқларининг устиворлиги
 С. Ҳокимият органларининг сайлаб қўйилиши ва уларининг сайловчиларга бўйсунуши ҳамда тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат органларининг сайлаб қўйиладиган органлар олдида ҳисоб беришга бурчилиги,
 D. А ва Б жавоблар тўғри
- 68. Ўзбекистон Экологик ҳаракатидан Олий Мажлис депутатлигига сайланадиган номзодлар қандай сайланади?**
 А. Эко ҳаракат Марказий Кенгаши қарори билан,
 В. Эко ҳаракат Қурилтойи қарори билан,
 С. Эко ҳаракат М. К. ва жойлардан сайланган 25 нафар делегат орасидан яширин овоз бериш йўли билан,
 D. Олий Мажлиси Қўйи палатаси қарори билан.
- 69. Олий Мажлиси Сенати томонидан тасдиқланган қонун қанча вақт ичида Ўзбекистон Президенти томонидан имзоланади?**
 А. 2 ой ичида,
 В. 30 кун ичида,
 С. 14 кун ичида,
 D. 45 кун ичида.
- 70. Ўзбекистонда Ҳокимиятни бўлиниш принципи асосида ҳокимиятни қандай шакллантирилган ва у Конституциянинг нечанчи моддасида кўрсатилган?**
 А. Қонун чиқарувчи, Ижро этувчи ва Суд ҳокимиятларига бўлинган. (11- модда)
 В. Ижро этувчи ва Бош Вазир. (30-модда)
 С. Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Суд ҳокимияти. (21-модда)
 D. Вилоят ва туман ҳокимликларига. (53-модда)
- 71. Сийёсий партиялар томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига кўрсатилган номзодларнинг камида неча фоизини аёллар ташкил этиши лозим?**
 А. 15 %
 В. 20%
 С. *30%
 D. 50%
- 72. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Сенатнинг неча нафар аъзоси тайинланади?**
 А. 10 нафар
 В. *16 нафар
 С. 20 нафар
 D. 25 нафар
- 73. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатларининг қанча қисмини Экологик ҳаракат вакиллари ташкил этади?**
 А. 10 нафари
 В. *15 нафари
 С. 20 нафари
 D. 25 нафари
- 74. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуни янги таҳрирда қачон қабул қилинган?**
 А. *2003 й 29 август
 В. 2002 й 12 декабр
 С. 2003 й 24 апрель.
 D. 2008 й 25 декабр
- 76. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига 2003 йил 24 апрелда киритилган қўшимча ва ўзгартиришларга асосан мамлакатимиз сайлов тизимида қандай конституциявий ўзгариш рўй берди?**
 А. Пропорционал сайлов тизимига ўтилди
 В. Сайлов ҳуқуқининг янги субъекти – Экологик ҳаракат фаолияти конституциявий мустақамланди
 С. Ташаббускор гуруҳлардан сайланадиган мустақил номзодлар институти бекор қилинди
 D. *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Маҳаллий вакиллик органлари ва Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловларини ўтказишнинг аниқ муддати белгиланди.
- 77. Ўзбекистон Республикасида сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича доимий орган**
 А. Конституциявий суд
 В. *Марказий сайлов комиссияси
 С. Олий Мажлис
 D. Вазирлар Маҳкамаси

78. Сиёсий партияларнинг сайловда иштирок этиши учун рухсат беришга зарур бўладиган сайловчилар имзосининг миқдори қанча?

- A. 30 минг
- B. *40 минг
- C. 45 минг
- D. 50 минг

79. Кимлар депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмайдилар?

- A. содир этилган жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган фуқаролар
- B. сайлов кунига қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшамаган фуқаролар
- C. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий ҳавфсизлик хизмати, бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;
- D. Барча жавлар тўғри

80. Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар ким томонидан кўрсатилиши мумкин?

- A. Ташаббуқор гуруҳлар
- B. *сиёсий партиялар
- C. давлат ҳокимияти ижро органлари
- D. Барча жавоблар тўғри

81. АҚШда фуқаролик жамиятининг дастлабки расмий институтлари сифатида қайси муассасалар фаолият юритган?

- A. Гильдиялар ва корпоратив бирлашмалар.
- B. янги ва эски типдаги уюшмалар ва корпоратив бирлашмалар
- C. Хунарманд ва савдогарларнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш ва шаҳарларни бошқариш институтлари
- D. Диний уюшмалар, мактаблар ва турар жойи бўйича ҳавфсизлик ва тартибни таъминловчи ижтимоий гуруҳлар

82. Германияда фуқаролик жамияти институтларининг дастлабки фаолияти қандай шаклда амалга ошган?

- A. Давлат билан ўзаро алоқадорликда фаолият юритувчи тизим сифатида
- B. Жамият билан ўзаро ҳамкорлик ўрнатувчи тизим сифатида
- C. Диний уюшмалар, мактаблар ва турар жойи бўйича ҳавфсизлик ва тартибни таъминловчи ижтимоий гуруҳлар сифатида
- D. Гильдияда ўз аксини топган хунарманд ва савдогарларнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш ва шаҳарларни бошқаришга ўз таъсирини ўтказишнинг дастлабки шакли сифатида

83. Ривожланган Ғарб давлатларида фаолият олиб бораётган фуқаролик жамияти институтлари демократик сиёсий фаолликни назарда тутган ҳолда давлат устидан назоратни амалга оширади. Бунда сиёсий партиялар таъсири ва ўз-ўзини бошқариш институтлари фаоллиги тобора ортиб бораверади. Бу жараёндаги асосий принцип номини кўрсатиб ўтинг?

- A. Жамият манфаатларини устуворлиги
- B. Инсон манфаатларининг муҳимлиги
- C. Демократик кадриятларнинг устунлиги
- D. Шахс эркинлиги олий кадрият эканлиги

84. АҚШ, Буюкбритания, Австралияда қайси принцип сабаб давлатнинг фуқаролик жамияти ҳаётига аралашувига йўл қўйилмайди.

- A. Жамият манфаатларини устуворлиги
- B. Инсон манфаатларининг муҳимлиги
- C. Демократик кадриятларнинг устунлиги
- D. Шахс эркинлиги олий кадрият эканлиги

85. Германия ижтимоий-сиёсий ҳаётида давлатнинг роли қандай баҳоланади?

- A. Миллий бирдамлик ғоясини мустаҳкамлашга хизмат қилади
- B. Шахсий эркинлик давлат қудратига боғлаб талқин этилади
- C. Давлат кучли бўлсагина, шахс қизиқишлари ва эркинлигини ҳимоя қила олади
- D. Давлатнинг жамият ҳаётини барқарорлаштиришдаги аҳамияти кучли ҳисобланади.

86. Германияда давлат тузилишига алоҳида эътибор қаратилади. Бунда қайси ғоя устувор аҳамият касб этади?

- A. Шахс эркинлиги
- B. Инсон мафаатлари устуворлиги
- C. Демократик кадриятларнинг устунлиги
- D. Миллий бирдамлик ғояси

87. Давлат тартиби ғояси, миллий бирдамлик шахс эркинлигидан устун қўйиладиган мамлакатлар тўғри келтирилган қаторни топинг?.

- A. Англия, Франция ва Германия
- B. АҚШ, Франция ва Япония
- C. Франция, Италия ва Норвегия
- D. Германия, Франция ва Япония

- 88. Номи қуйида келтирилган қайси мамлакатда фуқароларнинг давлат органлари фаолияти тўғрисида эркин ахборот олишга бўлган конституциявий ҳуқуқларини амалга ошириш кўп қиррали ва мураккаб жараён сифатида баҳоланади?**
- А. Англия
 - В. АҚШ
 - С. Франция
 - Д. Германия
- 89. Европада давлат ва фуқаролик жамияти ўртасида тузилган шартномаларга қайси ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қиради?**
- А. БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши резолюцияси, Европада давлат бошқаруви масалалари бўйича оқ китоб, Европада ноҳукумат ташкилотлар мавқеининг асосий принциплари ва бошқа шу каби халқаро ҳужжатлар
 - В. ННТларнинг давлат ва жамият ишларини бошқариш ҳақидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар
 - С. Бундай ҳужжатлар ягона тизимга келтирилмаган
 - Д. Хорватия ҳамкорлик дастури, Эстония фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси Венгриянинг фуқаролик жамиятига нисбатан давлат стратегияси
- 90. Хитойлик социологларнинг фикрича, фуқаролик жамияти бу?**
- А. Фуқаролик жамияти нодавлат ва давлатдан ташқари ташкилотлар
 - В. Ижтимоий тармоқлар, фуқаролар ва нодавлат ташкилотлари
 - С. Фуқаровий-ижтимоий ташкилотлар
 - Д. Фуқаролик жамияти бу аста-секин қудратли давлатнинг бозор ва ижтимоий муносабатлар соҳасидан четлаштирилиши, фуқаролик жамиятининг муҳим компонентларидан бири фуқаровий-ижтимоий ташкилотларини шакллантирувчи ва ривожлантирувчи тизим.
- 91. Ижтимоий инновациялар – бу?**
- А. жамиятнинг ҳар қандай эҳтиёжларини қондиришга қаратилган янги стратегия
 - В. концепция, ғоя ва ташкилотлар мажмуаси
 - С. жамиятда ижтимоий ўзгаришларга олиб боровчи восита
 - Д. Барча жавоблар тўғри
- 92. Ижтимоий инновация тўғрисидаги қарашлар илк бор қайси олимлар қарашларида учрайди?**
- А. Питер Друкер
 - В. Майкл Янг
 - С. Роберт Овен, Карл Маркс
 - Д. А ва В
- 93. Қундалик муаммоларни ҳал қилишда ёрдам берадиган кичик ижтимоий ташкилотларнинг ўрни муҳим деган ғояни ким илгари суради?**
- А. Роберт Овен
 - В. Майкл Янг
 - С. Макс Вебер
 - Д. Бенжамин Франклин
- 94. Ўзбекистонда ижтимоий соҳаларни молиялаштириш 1990 йилга нисбатан 2015 йил неча фоизни ташкил этди?**
- А. 26%
 - В. 27%
 - С. 28%
 - Д. 29%
- 95. Тадқиқотларга 2020 йилга келиб дунё аҳолисининг неча фоизи шаҳарларда яшайди?**
- А. 50%
 - В. 52%
 - С. 54%
 - Д. 56%
- 96. Ижтимоий инновациялар қўлланилиши нечта устувор жараёнлар мавжуд?**
- А. та
 - В. та
 - С. 3 та
 - Д. 2 та
- 97. Виртуал – бу?**
- А. мумкин бўлган
 - В. янгилик
 - С. ўзгариш
 - Д. нисбий
- 98. Биринчи виртуал борлиқ фирмаси қачон ташкил топган?**
- А. 1970 йил
 - В. 1974 йил
 - С. 1980 йил
 - Д. 1984 йил

99. Ахборотлашган жамият концепцияси асосчиси...

- A. Д.Белл
- B. Бил Гейтс
- C. Д. Юнг
- D. К. Поппер

100. Электрон ҳукумат қуриш бўйича иқтисодиёти ўтиш палласида турган давлатлар орасида энг яхши натижага эришган давлат?

- A. Норвегия
- B. Литва
- C. Эстония
- D. Латвия